

Shri Raghunatha Temple MSS. Library,
JAMMU

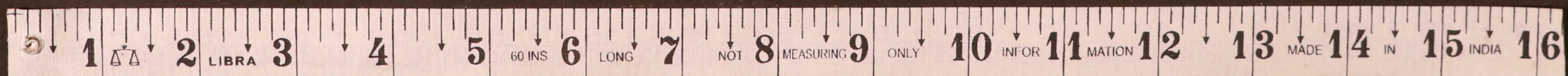
No. १००
६१

Title परिभाषेन्दुशेखर व्याख्या चिह्नभा

Author

Extent १३५ पन्ना Age

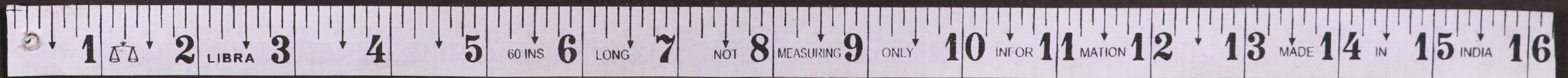
Subject व्याकरण

ओं श्री गणेशाय नमः ॥ विद्याधीशं त्रिनेत्रं विमलमतिपुतं । वेयनाथाभिधेयम् । जन्मास्थित्यंतकारिनि विस्तृतिमतां य
 शस्यः सुरेशः ॥ आनंदाविधिर्महेशः सत्त्वलक्षणितो दुर्गमो बोधहीनैः सत्यज्ञानसहयो विगतपरिमितस्तनमामो गिरीशं
 पशास्रायो भियते च कितमनिशयं निष्कलकोप्यवाधो यस्य स्मृत्या भवाधितरतिगतिमलाशङ्कं संवित्कृतात्मा ॥ तं श्री क्लृप्तो
 दपेशं निगमन्ति च रं वं धनं प्राणारशो र्थीयं नमामश्चरितकलषहं स्वगंधं वेगमंतम् २ पांशुक्तिं समुपासते हि विबुधा दे
 नेन्द्ररुद्रारपोपस्यार्थः । शसहस्रतं फणिभृच्छक्तेन वंगुणान् ॥ पश्चादेव चांसितुत्वमवलशक्तान्यवतंगुणां ध्याये
 निष्पृगशैलनिरतो प्राप्तातिभागावलिम् ॥ ३ ॥ चित्तदुरितसमूहहंगणेशं जितमंधीरमुनीं निलपसंगसन्निधानादिपरमपा
 करुते नमो हि पस्तं ॥ ४ ॥ चित्तभानामिकां स्यापरिभाषे उशेखरे ॥ बालानामुपकारापकुर्वे भाष्यप्रदर्शिकाम् ॥ स्वचिकीर्षि
 तनिबंधनसमामिप्रतिबंधक दुरितप्राशमापशिष्टाचारप्रतिपालनापचशिष्टाचारानुमितस्मृतिप्रमाणकनिवि
 लजगद्गुरुश्रीपरमेश्वरनत्पात्मकमंगलमाचरन् स्वचिकीर्षितं प्रतिजानी ॥ नत्वेत्यादिना ॥ तत्र चतुष्टयपिशदानां प्र।
 त्तिरिति पश्येकस्मिंश्चित्तुदयविशेषे संज्ञात्वेन विनिष्कृतं इति संज्ञाशब्दा ॥ तत्र तेन रथकापधिकरणन्यायेन योगतोप।
 स्थितिरुत्तरार्थोपशिष्टेः प्रमिवंधकत्वात्पुरुषविशेषोपशिष्टेः कश्चित्तनां गेशः प्रद्वयविशेषः परिभावे दुशेखरं चक्रु
 ते रत्नचयः ॥ त्रयीशदानां प्रवृत्तिरिति प- तुन संति पट्टणशब्दाः तभनागेशशब्दः तस्य च गुणशब्दं तभाविः ॥ व्यक्ति
 विशेषे तु तत्र गुणारांभेण प्रवृत्तिः ॥ तत्र र- द्वायाधिकरणमावानवतापत् वागानां रंशः नागेश इति व्युत्पत्त्या शेषस्या
 पि मुत्तार्थस्य ग्रहणे नागेशः शेषो मद्बुद्धानां रूसपरिभावे उशेखरं कुरुते रत्नचयः ॥ अनेन तस्य मुद्रात्पकोपाधिक

शरं यपादं जनि

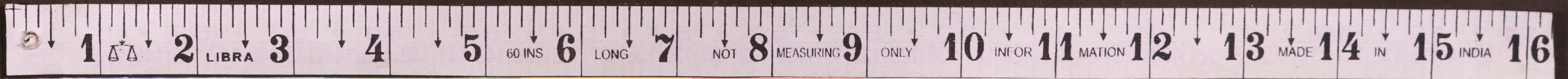

प. रि. म. शे.

त्वेन सर्ववृत्त श्रृणुशीलत्वात् सपव

अगवचा सर्वानर्तामिति न सर्वबुद्धिप्रवर्तकत्वात् तस्मिन्

योजकत्वं प्रयोज्ये आरोग्यशतापि कुरुते इति व्यवहार इति भावः न चेवं तस्य सर्वेष्वर्थेष्वप्यप्रतिस्पर्शनमस्कार्यत्वात्
संभव इति चेन्मेषम् ॥ एकस्मै ब्रह्मणो गाधिभेदेन नियमनिषमकभाववन् नमस्कार्यनमस्कृत्यभावसत्त्वे वा धकाभा
वसक्तम् ॥ नागेशः शङ्खः संज्ञाशङ्ख इति पश्येत् कुरुते इति प्रथमपुरुषप्रयोगेणास्वप्नाव्याप्यभावदर्शनात् त्वं कुरुते इति स्वप्ना
भिमानाभावः सुविनः ॥ किं कुरुतेत्याकांक्षाया माह ॥ न त्यासां वामिति ॥ अत्र सां वामिति विशेषोपादानमिति रद्वयविशे
षणम् ॥ न त्वं वपासु हवतमानो महादेवः संतस्य चिताभस्मालेमादिवत्त्वेनामंगलवरूपत्वात् तन्नमस्कारेन मंगलसिद्धिः
फलमिति ॥ कस्य वितत्यतिपादकवेदविद्वषकत्वात् वंडशिरोमणेशंकावारणापशिवमिति विशेषणीयादानं ॥ प
तेन तस्य मंगलस्य रूपत्वेन तन्नमस्कारे मंगलप्रदत्वं सूचितं भवति ॥ तथा चोक्तं ॥ लशानेष्वाडास्परहरपिशाचास्त
रुचराश्चिताभस्मालेपः स्रगपिनकरोटीपरिकरः ॥ अमंगलं शीलं भवतु नामेवमखिलं तस्यापि सत्त्वं वरदपं
रमं मंगलमसि ॥ १ ॥ न चेवमपि तस्य व्यक्तिविशेष एयानविशेषस्यत्वेन सातांतरे मंगलप्रदत्वं मनुष्यपदमभि
त्याशं ब्रह्मेति विशेषणोपादोपादानं ॥ तेन ततस्परिष्करणेन सर्वत्र व्यापकत्वात् भतदनुपपन्नमिति सूचितं
अथवा ब्रह्मेति विशिष्टोपादानं ॥ ननु ब्रह्मशब्दसमायावावकत्वेन तस्याश्चानर्थकहेतुत्वेन तन्नमस्कारे मंगलसि
द्धिः फलमित्यतः शिवमिति विशेषणं ॥ तेन मायाव्यावृत्त्याः द्वितीयब्रह्मणो ग्रहणोत्तसिद्धिरिति सूचितम् शि

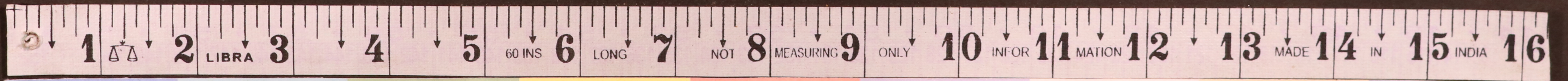

वशद्वयाद्वितीयवस्त्रपरत्वं च प्रसिद्धं शिवं शांतमद्वयचतुर्थीमन्यते रतिमां इकफौ ॥ नन्वेवमपि तस्याद्वितीयत्वेन नि
विशेषत्वात् नमस्कार्यत्वासंभवत्यतः सांवसितिस्रचिकी विशेषणं तेनेतस्य मायाशवलत्वेन सविशेषत्वात् नमस्कार्यं ।
त्वसंभवति सचितं नमस्कार्यदार्थश्च मनसत्वं उक्तं । ततोहमप्यकृष्ट्या कांक्षायां बुद्धानुकूलो व्यापारः । ग्रंथकर

ॐ नत्वा साम्बं शिवं वस्त्रनागेशः कुरुते युधीः

रा-प्रयोजनं निर्दिशति । बालानामिति ॥ बाले त्वंचान्न निष्कृष्टपरिभाषार्थानभित्तत्वं ॥ बालसंबन्धनाया स पूर्वकवो ।
धोपकारकप्रकृतविशेषणविशिष्टसांवनमस्कारपूर्वकतागेशाभिन्नकर्तृकभविष्यतिकालिकपरिभाषेदुशेखरना
मकं ग्रंथनिष्ठोत्पत्त्यनुकूलो व्यापार इति समुदितो वाच्यार्थः पद्यपि परिभाषेदुशेखरमिति परिभाषा ज्योत्स्नातपायु ।

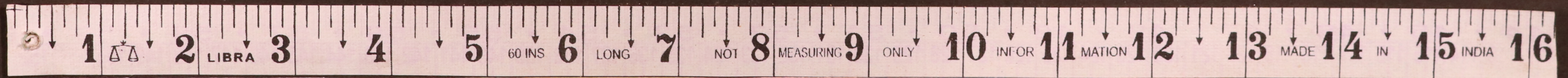

प. रि. भा. २
क्तः ३३ः शेखरेपस्पतमिति व्युत्पत्त्यासां वविशेषणं संभवति तथाप्यन्नकर्मकांक्षापानिवंधनमिति कर्मवाचकपदा
आहारो दोषः स्वसन्निहितकर्मवाचकपदं ग्रंथपक्षे परिभाषापवः ३३ः शेखर-परित्यक्तातरायाहारलान्या
यत्नात् चिकीर्षितग्रंथनापांतरनिर्दिशकरणानापतेषु ग्रंथपक्षे परिभाषापवः ३३ः शेखर ३३ शेखरेमूल

बालानां सखवोधाये परिभाषे ३ शेखरम् १

प्रधाने यस्य सखसखसिनि व्युत्पत्तिर्वोत्था। पूर्वोक्तपक्षे परिभाषेति ३ दोर्विशेषणं राहुग्रस्तनवारणायः। अभ
वर्तमानसामीप्ये वर्तसा नवदेति भविष्यति लट् अभनागेशः ३ तिस्वमामग्रहणोलिप्पादौ विन्यासे स्मृत्युक्तं।
दोषाभावः सखित इति बोध्यम् १

२

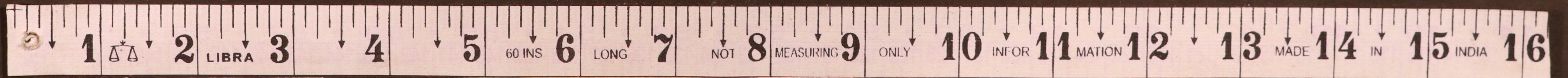

धितग्रंथसमाप्तिप्रतिबंधनीभूतडरितप्रशमापनिविलाजपद्गुरुश्रीपरपेम्परसांवनन्यात्मकष्टाकृतसमंगलस्यशि
ष्यशि-पैवहिर्निवन्धनकुर्वन्सामान्यतःस्वविकीर्णितं प्रतिज्ञामविशेषत-न्मति जानीनेपाचानेन्यादिना। प्राचीन
वैष्णवकरणांशेदादमस्तिस्तेपांतंत्रेशास्त्रेवचनरुपेणसूत्ररूपेणपरितानितानिअनितस्मिन्मिसादीनिपानिपरि।
भाषारूपाणिनानिवाख्यापतेश्मचप। किंचपाणिनीयतंत्रेसापकमापसिदानिताचपः। अत्रज्ञापकसिद्धानीत्यु

शविनवैपाकरणतंत्रैवाचनिकानिअत्रपाणिनीयतंसिद्धानिः

त्सा सूत्रपाठस्यपरिभाषाणामन्ताव्याख्यानमिति सूचितम्॥ ज्ञापकसिद्धास्यन्मसिद्धंवहिरंगमंतणंश्चेवमाद
यः॥ न्यायसिद्धास्तपकदेशविकृतमनवदित्यादयोवोधाअत्रन्यापस्यलौकिकत्वन्तदपेक्षयासापकस्यशास्त्री
पत्वेनअभ्यहितलभ्यमिपादकपदस्यैवपूर्वनिपातः पत्तेनज्ञापकन्यापसिद्धानीत्यत्रतत्पुरुषगर्भितसापकन्या
पसिद्धेतिद्वंद्वेन्मत्यावतरत्वेनन्यापशब्दस्यैवपूर्वनिपातेनभविनव्यमिति आशंकापरास्ता श्रीमत्प्रणवपूर्वकाह
पतीर्थचरणद्वयेभ्यान्नमः ॥ ॥

प. शे. टी.

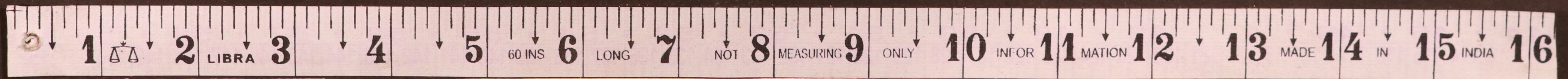
३

ननु प्राचीनो भेदितसायकसिद्धानां संज्ञा पूर्वको विधिरनित इत्येवामादीनामपि पाणिनीयतंत्रीयत्वेन प्रामाण्य
स्य निश्चयनिपक्षत्वात् करिष्यमाणो तत्तुं न मयुक्तं स्यादित्यत आह भाष्यवार्तिको निर्वहानि ॥ ओर्गुणोत्पादिपाणि
नीयसूत्रपदगुणादिग्रहणात्तापिमत्वेतंत्रीयत्वेपि भाष्यवार्तिकनिवद्धत्वाभावेन तासामप्रामाण्यमव्याहतमेवेति
भावः शङ्कीकरीष्यते चेत्तदुपरिष्ठात् अनेन भाष्यवार्तिकनिवद्धत्वमिति परिभाषापदस्य रूपावयवतावयेदकमि

भाष्यवार्तिको निर्वहानि पानिपरिभाषारूपाणि तानि व्याख्यायन्ते
ननु लण आउण सूत्रयोर्गोकारस्यैवोपादानेनाणि एतद्ग्रहणेषु
संदेहादनिर्णयोत्त आह व्याख्यानतो विशेष प्रतिर्न हि संदेहादलं ॥ त
णं विशेषस्यान्यतप्यर्थरूपस्य व्याख्याना - एकतात्म्यनिपचिर्निश्चयः

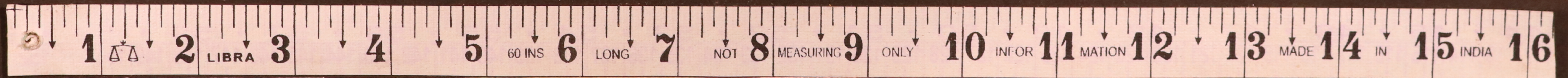
निवेदितव्यम् अतः शुद्धरुटमिदं परिभाषापदं ॥ परितो व्याख्यातां परिभाषां प्रवक्षत इत्यभिपुक्तो योगरूढं परिभाषापद
मित्यपि केविह दंति । एतावता शुद्धयोगिकत्वमिति सर्वथा पिनास्ती - प्रतीयते । लिंगवत्त्वे सति संदिग्धार्थनिपामक
त्वं परिभाषात्वमिति लक्षणं त्वष्टा व्याधापाठस्य षष्ठोऽस्यानेत्यादि परिभाषासूत्राभिप्रायकम् ॥

३

अमथावर्णाश्रयेनास्तिप्रत्ययलक्षणमेकदेशविकृतमनस्यवदितिनिषेधातिदेशेषुतत्वाभावेनाव्यासिरायवे
 त॥ व्याख्यापंतस्तस्यव्याख्याविषयीभक्ताः क्रियंतस्त्यर्थः॥ तत्तुचमदच्छेदाद्यन्यतमत्यम्॥ तदुक्तं च यदच्छेदः यदा
 र्थोक्तिर्विग्रहोपाक्यपोजना। आक्षेपोऽथसमाधानं व्याख्यानं ष- धं स्मृतमिति॥ अथवा व्याख्यानं पदच्छेदोक्तिहा।
 पविशेषेण-क्षेपपर्वकसमाधानकथनं॥ ष- धमित्युक्तः सुवि-ष्टैकलक्षणाभिप्रायेणपयोज्याकुत्रचित्क।
 स्पष्टिदनुवृत्तिसुसौलभ्याभिप्रायेण ऊहिनीयत्वमुक्तमिति सर्वभबुद्धिमत्॥ तन्नुशवीनोत्प्रेक्षितज्ञापकसिद्धा
 तिरिक्तानामेवपतासांयुतपदच्छेदायुक्तिर्दीराआख्येपकथनमेवेतिविरुद्धमाख्यानमिति विवेक्तव्यम्॥ अतो
 त्रविशद्वस्तुत्रेणविशिष्टविरुद्धेनउभयपाः॥ वर्णान्तरोपादानेसंभवति॥ अत्र उगालगाति सत्रद्वयेपवरा
 कारसोपादानेदलोपेपर्वसदीर्घाः केराः अणोः प्रगटसस्यानुनासिकः उरत्यपरः अरगुदित्सवर्णस्यचाप्र।
 त्यपः इति सूत्रेष्टराग्रहणे ग्रहणे पीभ्वमित्यादिष्टिणग्रहणे संदेहस्यातथासतिसंदिग्धार्थबोधकत्वलक्ष।
 रामप्रामाण्यंशास्त्राणामाययेतेत्याशयेनप्रथमपरिभाषामवनारपति॥ नम्विसादिनाशिष्ट
 कृतादिति॥ शिष्टाश्चात्रभाष्यकारादयः तत्तत्त्वसक
 ॥ ॥ ॥ लशास्त्रार्थविषयकभ्रान्तिराहित्यम् ॥ ॥ ॥ ॥

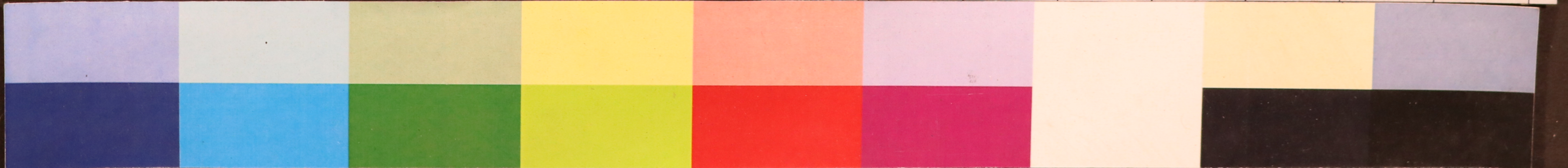

ਖ

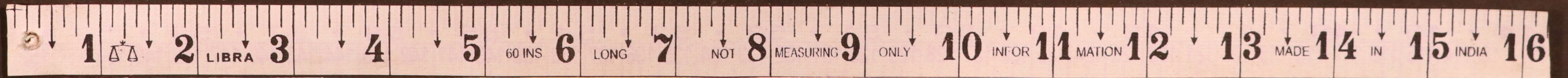
11

8

तदवस्यत्वादिति चेन्न । रोदीत्यनेन नित्यलोपे सति पूर्वो-फलासंभवेनासंभवस्य युक्तत्वात् तवैव-प्यसंभवस्य
युक्तं मातृणां तृणपितृणामित्यादौ संभवात् तत्र फलाभावस्त्युक्तः शपरत्वे फलसस्पष्टत्वादिति वाच्यम् तत्र सं-
भवे पितापकेन फलाभावे सति तस्य पराहतत्वात् । ज्ञापकत्वं नूनं श्वातो रितिसूत्रे मातृणां पितृणां मित्यादि ।
व्यावर्त्यर्थे धातुग्रहणं ज्ञापयति ॥ नवात्रपरत्वं अन्यथा परत्वे अनंत्यत्वात् प्रसक्तौ तद्धमावर्त्यर्थे धातुग्रहणं य-
तर्थकं भवेदिति ॥ अणुदितसवर्णस्य वा प्रत्यपरत्वात् अणुपरत्वं नूनं श्वातो रितिसूत्रे मातृणां पितृणां मित्यादि ।
व्यसर्थे क्रियमाणोऽर्हदिति परकरणंति रर्थकं भवेत् नन्वत्र परेणैवाणग्रहमिविज्ञापितेऽपि प्रकारस्य विधी-
यमानत्वेन भिन्नकालस्य ग्रहणप्रत्यक्तौ तपरकरणं व्यर्थमिति वाच्यं । सिद्धकारानुवादस्य इतरादिपरिसंख्यार्थ-
त्वेन तस्य विधेयत्वा संभवात् ॥ अविश्रुधान्नितिसूत्रे अर्द्धमात्रालापवादिण इति वक्तव्ये ग्रहणसामर्थ्यादिण ग्र-
हणं सर्वत्र परेणैव न पूर्वगतौ तौ ग्रहणेषु न संदेहे इति लक्षणं सूत्रस्य भाष्योक्तज्ञापके वसंदेहग्रवा-
रणेन-वृत्त्यर्थत्वेन उपपरिभाषानिरर्थका भवेदित्यत आत-
असंदिग्धानुष्ठानेति ॥ ॥ ॥

प. रि.

५

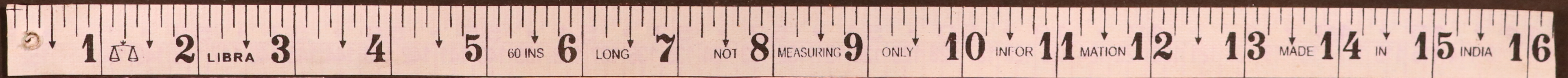
५

संदिग्धोच्चारणरूपावावर्त्यवतारेणोत्पन्नसंदिग्धपदे अशीचाचत् तथाचायमेतस्यार्थः संदिग्धार्थप्रतिपादकः।
दापनवंथोच्चारणरूपाचार्यव्यवहारेति नतत्सलेसंदेहनिवारणार्थेनतत् - पकाफाअषणेप्रतिप्रतिगौरवान् सर्व
उत्तापकमेवेतिनियमाभावाच्चेममावशकीतिभावः अतएवभाष्येत्तापकानिप्रदपूर्वभदनादरेणोवकिंपुनर्वर्णा-
त्मताविवापंपकोयेहिरनवय्यतेतज्ज्ञापपत्याचार्योभवत्येषापरिभाषाव्यानतोविशेषप्रतिपत्तिर्नहिसंदेहसंगमि

संदिग्धोच्चारणरूपाचार्यव्यवहारेणसंदेहनिवृत्तेव्याख्यानातिरिक्तनिमित्तानयेत्
त्वंबोध्यतश्चिपावत् नेताणदित्सवर्णोत्पेतत्परिहायपूर्वणाण ग्रहणंपरिणो
वैणग्रहणमितिलण सूत्रोभाषोस्पष्टम्

सुक्तम् एतानासंदेहनिवृत्तौव्याख्यानमेवशरणम् तापकानुसरस्येणोमुथैवतिफलितम् एतदेवअनंतरमण।
दित्सवर्णंपरितापपूर्वणेवाण ग्रहणंपरेणोवैण ग्रहण मितिष्याव्यासामश्चिस्पीकृतं भवताभाष्यकृतारत्या
ह तेनेति तच्छब्दोव्याख्यानपपमर्शकः तथाच एतद्भाष्यविषेधादेवतापकोपेवसंदेहनिवृत्तिर्नव्याख्यानमात्रा
दिति सोरदेवाशुक्तिमिरस्तावेदितयेतिसूचपतीतिदिक श्रीमतार्कव्रह्मानन्दसरस्वतिगुरुचरणकमलेभ्योनमः

५

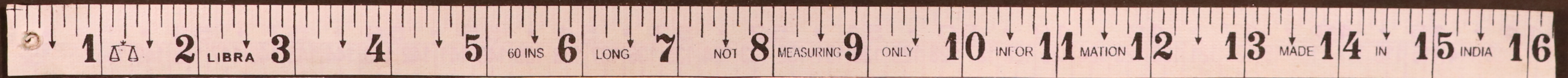

ननु व्याख्यानतरति परिभाषां समाप्पयतत्संज्ञीय परिभाषांतरावसरे कार्यकालमिति परिभाषाद्वयमत्रासंगतम्
अतएव त्रैतद्वयं सीरदेवादिभिर्नोक्तमित्याशंकां संज्ञापरिभाषाशास्त्राणां सर्वस्यासौ पयोगित्वेनादौषथोलेखस्तथा कार्य
कालमिति परिभाषाद्वयस्यापि सर्वपरिभाषोपयोगित्वात् ॥ अत्र लेखद्वयं चितपवेति संगतिप्रदर्शनपूर्वकं परिहरन् परि
भाषामवतारयति । तत्रोति । तपोरायपरिभाषार्थवक्तंतद्वटकोभूतयथोद्देशपदार्थयथोद्देशपदान्तर्गतोद्देशपदार्थवा
ह उद्देशमनतिक्रमेति ॥ उद्देशेति । एवं चान्यत्र प्रत्यक्तमाख्यानमुपदेशः गुरोः प्रापणमुद्देश इति । उद्देशोपदेशयोर्भेदेऽपि न

**तत्र संज्ञापरिभाषाविषये पक्षद्वयमाहापयोद्देशं संज्ञापरिभाषं कार्य
कालं संज्ञापरिभाषम् उद्देशमनतिक्रम्य यथोद्देशम् उद्देशमुपदेशः
अधिकरणं साधनश्चापम् पत्रदेशोऽपदिश्यते तद्देशपव**

त्र तद्देशोऽपदेव पवेति सचिन्तम् अत्रापंचाकार्यं संज्ञापरिभाषं पयोद्देशं स्वीचरणकालमनतिक्रम्य वाक्यार्थबोधं ज
नयतीति तथा च उद्देशपदं मुत्पादयन्ती चारणदेशपव वाक्यार्थबोधेन ब्रह्मिरादैर्जिसंज्ञाविषये ब्रह्मादिपदानां प्रादैर्जा
दिषु गृहीतशब्दान्तद्विधिशब्देषु ब्रह्मादिदृष्टे उद्देशकवशात्तदर्थं स्तौत न द्विधिवार्थबोधो भवति । परिभाषा।
विषये च गृहीतपरिभाषार्थेनैव तद्विधिस्यलेतदर्थं स्तौत लक्ष्यसंस्कारकवार्थबोधो भवतीत्यस्मिन्नेपि सर्वे
एतद्विर्भवेतीत्याह यत्रेति

प. रि.

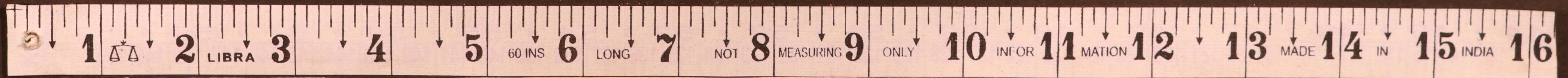
६

ननुपत्रदेशस्तुक्ता उपदिश्यते उच्चार्यते यस्मिन्देशे स उपदेश इति व्युत्पन्नौ फलितायामुच्चारणदेश एव उपदेश इत्या
यानि तत्र युक्तम् उच्चार्यत इत्यस्य उच्चारणक्रियानिष्पाद्यत इत्यर्थो बोध्यः तथा चोच्चारणक्रियानिष्पन्नस्य शब्दस्या
काशदेशत्वेन दोषस्य चत्तान्नपत्वेनात्मनिष्ठत्वाद्दृतिरूपेणांतःकरणनिष्ठात्वाद्दोषयोः सामानाधिकरण्यसंभवा

वाक्यार्थबोधेन गृहीतशक्त्या गृहीतपरिभाषार्थेन च सर्वशास्त्रे व्यवहारः ।
देशश्चोच्चारणकाल एवात्र शास्त्रे व्यवह्रियते

नदेश एव वाक्यार्थबोधेनेत्यस्यासंगत्यापत्तेरित्यत आह देशश्चेति लक्षणपेतिशेषः चशब्दोस्तर्थावबोधेः त
थाच भिन्नदेशनिष्ठानामपि पदार्थानां कालावष्टेयत्वात् कालिकसामानाधिकरण्येन किंचित्प्रतिबंधकामिति
॥ ॥ भावः ॥ ॥

६

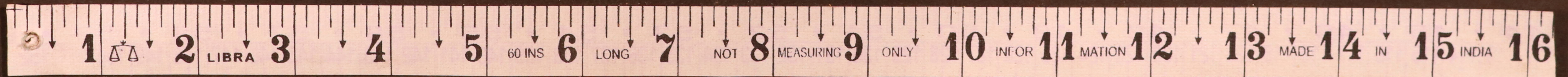

ननुपत्रकाले उच्चारणं संज्ञापरिभाषाशास्त्रस्य तीक्ष्णानीविधिवाक्यार्थाज्ञानेन किमस्य फलमित्याकांक्षायां तस्याः पूर्त्यभा
वेन निराकांक्षवाक्यार्थबोधानिष्पत्तेर्नायं पक्षः श्रेयान्तित्याकांक्षां मनसि निधाये इदं हिर्वचनं प्रगट्यमिति सूत्रे दीर्घाणां
मेव तपराणां प्रगट्य संज्ञेति प्रकृते तत्र दीर्घाणां चोच्चारणानां न प्राप्नोतीत्याशङ्का सिद्धत्वेन समाधायान्न त
रं च एवमपि यस्मिंश्च प्रगट्य कार्यं तत् स्तुतस्य न प्राप्नोत्यणो प्रगट्य स्यान्नासिक् इतीति पुनराशङ्क्य एवं तर्हि किं
नृपतेन कार्यकालं संज्ञाप परिभाषामित्यथो देशसंज्ञापरिभाषा अत्र वा सावसिद्धस्वस्या सिद्धत्वात् कालो भ
वतीति परिहृतं भाष्यकृता तत्र च कै पटेन कार्यकालपक्षमाश्रित्या हेत्येवमपीति शङ्का भाष्यमवतार्य ग्रैप
यो देशपक्षाश्रयोपरिहारभाष्यस्य तात्पर्यवर्णितम् अनंतरं च कथं पुनरयं पक्षो यावता कार्यार्थत्वात् संज्ञाप

तत्र हाकार्यबोधे

परिभाष्यस्य कार्यकालतयैव न्यायेत्याशङ्क्य नैष दोषः पदानुदिश्य प्रयोजनविशेषं प्रयोजनमभिसंधाय भवि
ष्यति किंचिदनेन प्रयोजनमिति संज्ञापरिभाषा प्रणीयते तदा भवत्येवायं पक्षो यथा श्रुतग्राहिमिति पत्रपेक्ष
ति समाहितम् तथा चैतत्कै पटं प्रथमं पर्यलोचनं पामहावाक्यार्थपर्यलोचनं प्रवृत्तमिति पतारं प्रत्येतत्तत्तत्सु
ष्टुत्वेपि यथा श्रुतग्राहिपतारं प्रति त्वयं पक्षः श्रेयानेव न पूर्वोक्तदोषप्रशक्तिरित्यत आह तत्र हाकार्यबोधेति ॥
तथा चैतन्मते यथो देशयत्ते संज्ञापरिभाषा योः स्वदेशोः लक्ष्यसंस्कारकवाक्यार्थबोधस्तदुत्तरं विधिप्रदेशेन तद
पस्थित्या वाक्यैकवाक्यतायां तत्रैव लक्ष्यसंस्कारकवाक्यार्थबोधः कार्यकालपक्षेन विनैव स्वदेशवार्क्यार्थेन तत्र
त्र विधिप्रदेशेन तदुपस्थितौ यदैकवाक्यतया चैव लक्ष्यसंस्कारकवाक्यार्थबोधश्चि फलितम् ॥ ॥

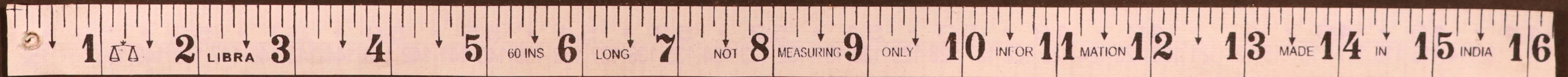
प-रि-शे-
टी-

पतञ्जल्यथोदेशपक्षतावच्छेदेनपरिभाषाशेषहीस्थानेयोगेति सूत्रस्य भाष्यविरुद्धं तत्र हि यस्य अवपवषष्ट्यादि।
सुसंदेहः अथवा किंचिल्लिंगमासज्यवत्त्वामीत्यं लिङ्गावच्छेदस्थानेयोगाभवतीति न च तल्लिंगमवपवषष्ट्यादिप्रकरि
ष्यते इति पक्षान्तरि आश्रिते तत्र ये वंशासरदडः हलोः शासिहौशासिग्रहणं कर्तव्यं स्थानेयोगार्थं लिङ्गमासंत्वा
मीत्याशंक्यनकर्तव्यपदेवादः परस्मादवपवषष्ट्यर्थे प्रकृतं पतदुत्तरवानवृत्तं सत्स्थानेयोगार्थं भविष्यतीति च समाधा
यतदुत्तरं कथमिति प्रश्ने अधिकारो नाम त्रिप्रकारकः कश्चिदेकदेशस्यः सर्वशास्त्रमभिज्वलयति यथा प्रदीपः।
सुप्रज्वलितः सर्ववैश्याभिज्वलयति अपरो यथारज्वा अपसावावद्धं काष्ठमनुकृष्यते चकोरेण अपरीधिकारः
प्रतियोगंतस्य निर्देशार्थ इति योगे योग उपनिष्टत इत्युक्तम् तत्र प्रदीपस्य प्रभाद्वारा सर्वप्रकाशकत्ववदेतस्यापि।

ज्ञाने भविष्यति किंचिदनेन प्रयोजनमिति ज्ञानमात्रेण संतुष्य यथाशुतग्राहिप्रति।

पत्रपेक्षोपपक्ष इति रंद्देस्त्रैकैयटः किंचित् ॥ ॥ ॥

स्वबुद्धिजननद्वारा सर्वशास्त्रोपकारकत्वमित्याशयकः कश्चिदेकदेशस्य इत्याच भिजलयतीत्यंत भाष्यस्य पदद्वयस्य
धारणेन तस्मात्तदपेक्षिपदेकवाक्यतायाः प्रतीत्या विरोधस्य स्पष्टत्वात् न चैतदाध्यादधिकारप्रक्रमात् अधिका
रविषये तथा सत्वेप्येतस्मात्परिभाषाविषये तथा कस्यपि तु मयुक्तत्वाद्विशेषादायानमयुक्तमिति वाच्यम् पारार्थ्य
सामान्येते तस्यापि परिभाषाभ्युपगमात् अतएव तत्रैवाधिकारो नामेति प्रतिकमुपादाय पारार्थ्यसामान्यात्परिभाषा
प्यधिकार उच्यते इति तथा सति भाष्यविरोधस्य स्पष्टत्वात् न तथा परिभाषा अपरां युक्तमिति अरुचा परिभाषाविष
ये स्वाभिप्रेतार्थमाह किंचित्त्वित्यादिना इमामेवार्हचिंमनसिनिधापेर्ष्वत्रैकैयट इत्युक्तम् ॥ ॥

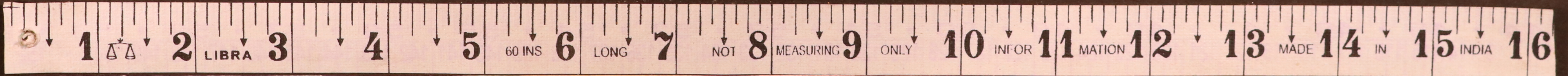

ननुयत्तद्वयेपिपदेकवाक्यतायांकार्यकालपक्षाद्यथोदेशपक्षस्यनकश्चिद्विशेषःसिध्येत तथासतिरंदरेदिति
सूत्रस्यकार्यकालसंज्ञापरिभाषामितिसंज्ञापरिभाषाविषयेपक्षद्वयवस्थापंचपरभाष्यविरुध्यतेत्यत आह तत्रे

परिभाषाविषयेतस्मिन्निष्पादिवाक्यार्थबोधेसप्तमीतिर्देशादिकेनित्यर्यात्वौ
चनायांसकलततविधुपस्थितौसकलततसेस्कारायगुणभेदपरिकल्पेकवा
कस्यैवनियमःकार्यकालपक्षेतत्रिपायामप्युपस्थितिरिति विशेषः एतदेवाभि
प्रेत्याधिकरोनामत्रिप्रकारकः कश्चिदेकदेशस्यःसर्वशास्त्रमभिज्वलयतिया।
याप्रदीपःसुप्रज्वलितःसर्ववैश्याभिज्वलयतीतिषष्ठीस्थानेतिस्तत्रेभाष्येउक्तम्
अधिकारणादेनपारार्थीत्यरिभाषापुच्यतेकश्चिपरिभाषारूप इतिकैपदः दोषोय
थाप्रभाहारासर्वग्रहप्रकाशक एवमेतत्सबुद्धिजननोदारासर्वशास्त्रापकारकमिति
तात्पर्यं एतच्चपलद्वयसाधनंभाष्यम् पक्षद्वयेपिप्रदेशेकवाक्यतायास्तःप्रतीतेः तत्रैतावान्विशेषःय
थोदेशेसर्वत्रविधिसूत्रबुद्धावात्मभेदपरिकल्पनैरेकवाक्यतापरिभाषाणां नदुक्तं किंचित्तेतिस्तत्रैकैपदे य

तावाताविशेषेणैवपक्षद्वयस्थापनेपिनभाष्यविरोध इतिभावः किंचित्तेतिस्तत्रैवार्तिककृतोपपार्थनिमित्तग्रहणस्यकर्त
व्यतांचोदिता तस्यत्याश्यानायअथवाकार्यकासमितिपक्षान्तरमाश्रित्यअथवापदेनन्योगेकिद्रुहणंतदनवकाशं

प. रि. शे.
टी.

८
८

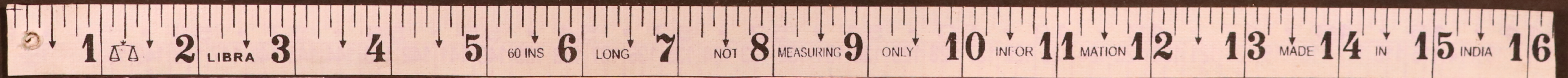
तस्य नवकाशत्वाद्गुणवृद्धी न भविष्यति इति पुनः पक्षान्तरमाश्रितं भाष्यकृता तत्र च अथ वेति प्रतीकमुपादाय माभूत्।
परिभाषातप्यापि प्रतिषेध्याकांक्षायां पावंतो यादृशाः प्रतिषेधव्यास्तावंति प्रतिषेधसूत्राणीति पुनस्तत्तल्लग्यथगुणेषु
तिषेधे अनवकाशप्रतिषेधो व्यवहितेऽपि प्रवर्तस्तुक्ता अथवा यथोद्देशपक्षाश्रयेण भाष्यं तथा हि प्रधानान्यात्वं सं
स्काराय संनिधीयमानानि गुणभेदं प्रयुज्यते यदेतस्मिन्निस्तुक्तामिति कैयटस्य पक्षान्तरोक्तिः तदुक्तात् प्रतीतिविरोधः।
अनयं तांस्तानुकूलयितुमाह तदुक्तमिति गुणभेदमिति परिभाषाभेदमित्यर्थः प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति न्या
यात् स्पष्टश्चाप्येवापः तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे दशापवित्रेण गृह्यंत्यं मांहीति सप्तमाधिकरणे तत्र हि सोम
प्रकरणे दशापवित्रेति वाक्यं सुतम् दशापवित्रे वासः खंडः अत्रयः कश्चिग्रहः शोधनीयः सर्वे वाग्रहास्तदा
र्थसंशयश्च गृहमित्येकत्वं विवक्षितमविवक्षितं विति पशुना येजेतेत्यत्र उपादेयपशुगते कत्ववदुद्देश्यगृह
गते कत्वस्यापि वक्षितत्वेन एक एव गृहः शोधनीयमिति प्राप्ते गृहमिति द्वितीयथा गृहस्योद्देश्यत्वेन प्रयोजनव
त्त्वेनाप्राधान्यप्रतीतौ संमार्गस्य च गुणत्वे प्रतिप्रधानं च गुणावर्तनीय इति न्यायेन यावंतो गृहाः सं
निते सर्वे शोधनीयाः श्रूयमाणमपि गृहमित्येकत्वमुद्देश्यगतत्वादविवक्षितमेव अन्यथा गृहं समृज्या
नेच्चैकमिति विधेयार्थभेदेन वाक्यभेदप्रसंगान् पशुना येजेतेत्यत्र प्रधानं यागं प्रतिपशोर्गुणभूतत्वा
त्पूर्वोक्तन्यायावसर इति विधाय गतत्वाद्दिवक्षितमेव तत्र वाक्यभेदस्तु विशिष्टविधानेनैव परिहरणीयः ३।

तिराहान्त इति स्थितम्

॥

॥

८

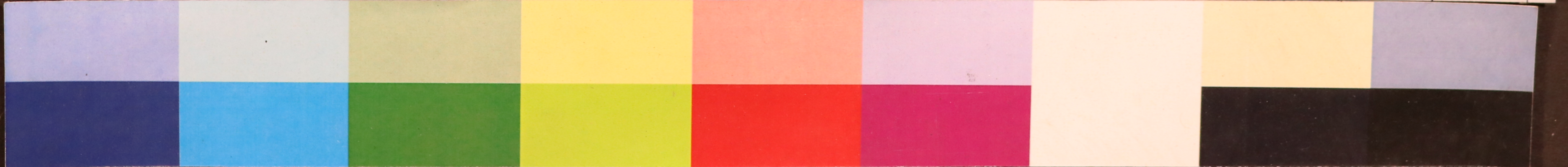
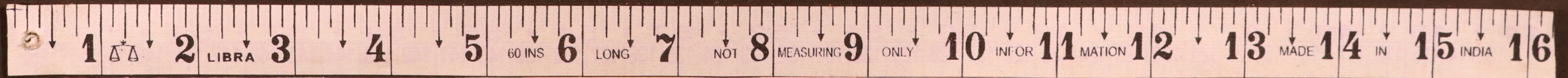

यथोद्देशपक्षगतविशेषमुक्ताकार्यकालपक्षगतविशेषमाह। कार्यकालेति अत्रापनिष्कर्षः यथोद्देशपरिभाषाप्रद
 शेषदेववाक्यतयावकार्यवोधेत्तत्संस्कारकः सचविशेषग्राहिप्रतिपत्रपक्षः कार्यकालेत्परिभाषाप्रदेशेविप्रतिषेध
 धशास्त्रोपयोगिनिष्ठाकांतवाक्यार्थवोधेजातेअनंतरमाकांक्षावशाद्विधिप्रदेशेपरिभाषापस्मितोयदेकवाक्यतयात्त
 संस्कारकोनिराकांतपववाक्यार्थवोधरति कैयटमतेत्वयनिष्कर्षः यथोद्देशसंज्ञापरिभाषयोःस्वदेशेवाक्यार्थवोधो।
 तरेविधिप्रदेशेवाक्येकवाक्यतयात्तत्संस्कारकमहावाक्यार्थवोधः यथाश्रुतग्राहिप्रतिपत्रपक्षेष्टायम् कार्यकाल
 पक्षेत्तुविधिप्रदेशापवपदेकवाक्यतयावकार्यवोधः विशेषग्राहिप्रतिपत्रपक्षेष्टायम् ननुतत्तद्विधिप्रदेशपरिभा

**कार्यकालपक्षेत्तत्तद्विधिप्रदेशेपरिभाषाबुद्धैकवाक्यतेति
 अत्रैकदेशस्यश्रुत्यानेन ॥**

षादुद्येकवाक्यतायांपरिभाषाशास्त्राणांततदेशस्यत्वेतस्मिन्नितितस्मादितिपरिभाषयोःउ.मो.ह्रस्वादचीत्याद्ये
 कशास्त्रैकवाक्यतयोभयोरप्येकदेशस्यत्वेनपरत्वाद्यायातात्परत्वादित्याशयकोभयनिर्देशेयंचमीनिर्देशोवलीयानि
 तितस्मिन्नितिनिर्दिष्टेपूर्वस्येतिस्मृत्संभाष्यविरुध्येतकिंचयथोद्देशपक्षेपरिभाषाप्रदेशेविधैकवाक्यतायांसुपिच
 वज्रवचनेऊल्लेदितुभयोरपितस्मिन्नितिएकपरिभाषैकवाक्यतयोभयोरपिपरिभाषात्रैकदेशस्यत्वेनपरत्वाद्या।
 यातान् रामेस्त्रिणादौचरितार्थस्यवज्रवचनेऊल्लेदित्यस्यतेनपरत्वात्सुपिचेत्तस्यवाधाकरणेनरामेभ्यश्चादीनाम
 सिद्धिप्रसंगच्छस्यादित्यतग्राह ॥ अत्रैकदेशस्यश्रुति ॥

प. रि. शे.

टी.

१५

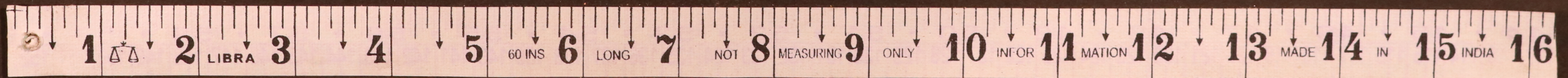
१

ननु किञ्चित्तेति सूत्रे अप्यवा कार्यकालं संज्ञापरिभाषामिति पक्षांतरे भाष्यकृता किञ्चित्तेति निषेधसूत्रस्य कार्यकाले
ज्ञाप्येयं तदग्रिमं अथवा यदेतस्मिन्निति पक्षांतरपरं भाष्यमाभूत्परिभाषेनादिना व्याख्याय अथवा यथोद्देशपक्षाग्रयेण
भाष्यमिति प्रकारांतरेण व्याख्यात्रा कैपटेन किञ्चित्तेत्यस्य यथोद्देशपक्षाग्रयेण बोधनं चेत्सुभयमप्युक्तं स्यात् तस्य नि
षेधसूत्रत्वेन परिभाषात्वात्पुनरात्वं संज्ञापरिभाषयोरेव यथोद्देशकार्यकालपक्षाग्रयेण स्पष्टं द्वे द्विवचनमिति सू
त्रभाष्ये स्पष्टत्वात् तथा सति किञ्चित्तेति सूत्रस्य भाष्यकैपटस्य स्वाभिप्रेतार्थे तदुक्तमित्यादिना स्तानुकुलीकरणात्वा

तत्र तत्र तत्र दुष्टावपि तत्र देशस्य त्वं वारयति यथा व्यवहर्तृणां कार्यार्थमनेकदेशगम
नेपि न तद्देशाय त्वव्यवहारः किं त्वभिजनदेशीयत्वव्यवहार एव तद्वन्निषेधवाक्याना
मपि निषेधविशेषाकांक्षात्वाद्द्विष्येकवाक्यतयैवात्वं पश्यति परिभाषा सादृश्यात् परिभाषा
त्वेन व्यवहारः किञ्चित्तेति सूत्रे भाष्ये तत्रैकवाक्यता ॥

मप्युक्तमित्यत आह निषेधवाक्यानामपीति तथाच किञ्चित्तेत्यस्य निषेधत्वेन परिभाषात्वाभावेऽपि तस्य परिभाषा
सादृश्येन परिभाषात्वं मादाय त्रिभाष्यकैपटपरिभाषे दुष्टे रश्चात्र त्रयः ते यमपि नाप्युक्तमपीति भावः नन्वेकवाक्य
त्वं च परस्परभिन्नानां वाक्यानां अतएव तत्तपोभयाकांक्षात्वात् वैकल्यान्यर्थाकत्वम् तच्च विधिनिषेधयोः परस्परविरु
द्धार्थकत्वेनैकतात्पर्याकत्वाभावान्न संभवतीत्यत आह तत्रैकवाक्यतेति ॥ ॥

१५

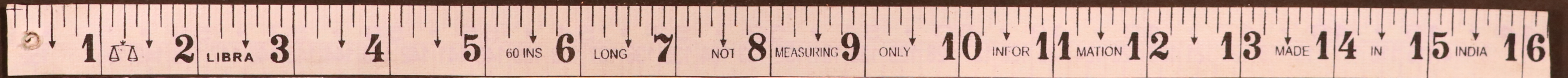

त
पर्युदासेति पर्युदासोपेथेकवाक्यतासाधकस्तथादशमाध्यायस्य अष्टमेपादेप्रथमाधिकरणेमीमांसकेर्विवारितः
तत्रहिपजतिषुपजामहंकरोतिनानुपाजेषुश्चतनत्र प्रसज्यप्रतिषेधार्थकः पर्युदासार्थकोवा। दर्शसंशयश्च नत्र
हंकरोतिनासंवध्यते नुपाजपदेनचेति तत्रप्रधानात्वपलामेसंभवति अप्रधानात्वपस्यायुक्तत्वात् करोसर्थस्य
प्रधानत्वेगतत्रैवाचापत्वात्प्रसज्यप्रतिषेधार्थकपवनचेवंसतिपजतिषुपेपजामहंकयेतीति अनुपाजेषुसामान्यतः
प्राप्तस्यपेपजामहकरणंस्वनानुपाजेष्वितिनिषेधेतदंशेतद्वाक्यमप्रमाणंस्यात् वुभयोरपिवेपवाक्यताविशेषा
न् अप्रामास्यंकल्पयितुप्रयुक्तमितिचेत् विकल्पाभ्युपगमेनाप्युभयप्रामाण्यस्यादतत्वेनारोधान् इतिप्राप्तेविक।

पर्युदासस्यापेन ॥

त्यस्याष्टदोषदृष्टत्वेनान्यापत्वात् परस्परविरुद्धयोर्विधिनिषेधयोःसमुच्चयस्यासंभवाच्चोभयाप्रामाण्यपरिहार्येन
परिहारायतजपदं अनुपादेजपदेनैवान्वेति॥ तथासतिसपर्युदासार्थकपव तदुक्तंच पर्युदासःसविज्ञेयोपत्रोत्तरपदे
ननजिति॥ तथासतिनन् पदसमभिवाहारेणअनुपाजपदस्यअनुपाजयतिरिक्तपरत्वेपजतिषुपेपजामहंकरोतीत्य
नैकैकवाक्यतयान जभिन्नेषुपजतिषुपेपजामहंकुर्यादितिवाक्यार्थोभयोरपिप्रामाण्यमक्षतमेवेतिसिद्धातितम् ॥
तथाचात्रनत्रः पर्युदासार्थकत्वेनपजतिषुपेपजामहंकरोतिनानुपाजेवित्यनयोरेकवाक्यतातयाप्रकृतेपिनजः पर्युदा
सार्थकत्वेनङ्कि द्वित्रसार्वधातुकार्येर्द्धासकपोः परतः ३गतांगस्यगुणाश्चादिरूपासार्वधातुकेतिङ्कि निचेत्यनयोःपरस्य
॥ ॥ ॥ रविरुद्धादीकलेत्येकवान्मत्तासिध्यतीतिभावः ॥ ॥

प. रि. श्री.
टी.
१०

ननु व्यस्तस्यापि ननः क्वचिदुपक्रमादिविषये पर्युदासार्थकत्वमिति मीमांसकमर्थ्यादा। तथापि समस्तस्य ननः विना प्र
माणं प्रधानान्वयपलाभासं भवेन्नतत्र पर्युदासार्थकत्वस्यावश्यकत्वेऽपि असमस्तस्य ननः प्रधानान्वयपलाभसंभवति
असति वाधकेऽप्रधानान्वयस्यायुक्तत्वात् प्रसज्यप्रतिषेधार्थकत्वमेवाश्रयणीयं तथा चात्रोत्तरापर्यायत्वादेन वाच्यवाधक
भावाश्रयणेन प्रधानान्वयपलाभस्य संरक्षितत्वात् प्रसज्यप्रतिषेधार्थकत्वमेव युक्तमाश्रयितुं अतएव पर्युदासस्यासौ

प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि तेन सह वाक्यार्थबोधमात्रे दौकषाक्यता व्यवहारः ॥ ५

कवाक्यताश्रयणस्यायुक्तताभिषेधस्य विषये कवाक्यतया परिभाषा सादृश्येन परिभाषात्वं कल्पयितुमशक्यमित्या
ह प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि तथा च प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणेऽपि दौकषाक्यताभावेऽपि निषेधस्य निषेध्याकांक्षायां निषेधशब्दोप
स्थितौ वाक्यैकवाक्यतयैकवाक्यत्वव्यवहारस्याक्षतत्वाभावात् परिभाषा सादृश्येन परिभाषात्वं कल्पयितुमशक्यमिति भावः

॥

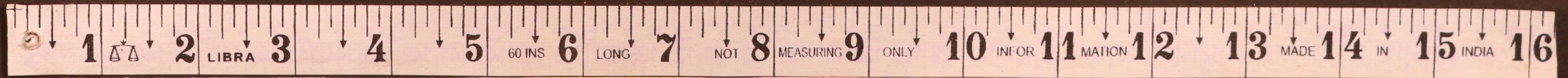
॥

५

॥

॥

१०

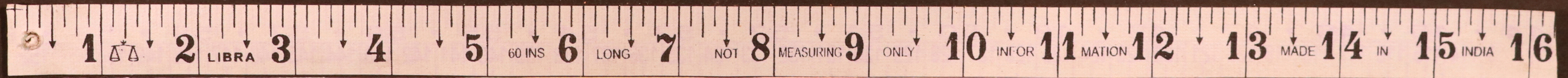

ययपिपथाकार्यकालपक्षेपरिभाविषयेसाकांतविप्रतिषेधशास्त्रोपयोगिशास्त्रोवोधस्यपरिभाषाप्रदेशेप्रवोक्तता
वनंतरंविधिप्रदेशेपितदुपस्मित्यानिपकांतमादेकवाक्यतावोधः तपासंज्ञाशास्त्रविषयेपिकार्यकालपक्षेमाप
साम्यात्प्राप्तः तथापितस्मिन्नितिसूत्रस्यभाषाप्रामाण्यामत्यक्षेपरिभाषाविषयेतथाभ्युपगमेपिसंज्ञाशास्त्रविषये
तथाभ्युपगमेप्रमाणानुपलब्धेः प्रसूतप्रदसोमादितिसूत्रस्यभाष्यविरोधश्चाधिकप्रापयेता तत्रहिमात्मप्रदसं

संज्ञाशास्त्रस्यतुकार्यकालपक्षेनष्टयग्वार्त्तार्थवोधः किंतुप्रदेशवाक्येन
सहेव अतएवाणोः प्रदसस्येतदेकवाक्यतापत्तादसोमादित्येतत्प्रतिन
मुत्वायसिद्ध ॥

तायांतस्यासिद्धत्वादपावेकादेशप्रतिषेधइतिवार्तिकंमात्रप्रदसंज्ञायांतस्यइत्वस्यउत्त्ववासिद्धत्वादपावेकादेशः प्रा
पुवंतिनेषांप्रतिषेधोवक्तव्यः॥अमीअत्रअमीआसते॥अम् अत्रअम्आसते इतिप्रयोजनंवाच्याय ननुवप्रदसं
ज्ञावचनसामर्थ्यादपोनभविष्यतीत्याशंकितेकार्यकालपक्षमाश्रित्यवचनाथोहिसिद्धेतेदंवचनास्रअमस्ति अस्ति।
सत्यदेतस्यवचनेप्रयोजनंकिंयत्सिद्धेप्रदसंज्ञाकार्येनदर्शयेततत्तत्तात् ॥ ॥ ॥

प. रि.
टी.

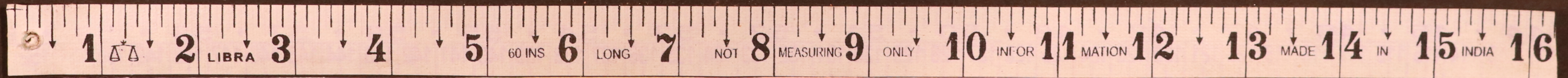
११

॥

वचनेप्रयोजनं अणोऽग्रस्यः नृनासिकश्रीसूक्तम् कार्यकालपक्षेऽसोमादियस्याणो पग्रस्येनैकवा
कतापांनसापि तदेशस्यत्वेन अदसोसेरित्येतच्छायायेत्तपातस्य पूर्वत्वाभावात्पूर्वत्रासिद्धमिति पूर्वत्रग्रहणेन अ
ग्रहणे असिद्धलस्येवाभावान् अम् श्तादौ अग्रग्रस्य इति पर्युदासार्थत्वेनैव चारितार्थीत् सामर्थ्यात्रापादीन्वाधि

तुमुत्सहने इति तद्वाशयः कार्यकालपक्षे परिभाषावत्संज्ञाशास्त्रस्य तद्देशोक्त्यग्वान्मार्थवोधेन व्यवहर्तव्यत्वापेक्षया
तद्देशापत्त्यवहाराभावात्सर्वमेतदसमजसंभवेत् श्ताभिप्रयेरापरिभाषानः कार्यकालपक्षे मज्ञाशास्त्रविशेष
माह ५

॥

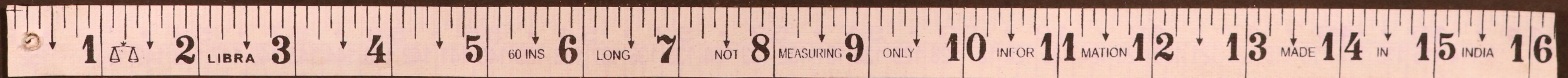

नचेतद्राण्यपामानंज्ञाशास्त्रस्यतदेशगमनेनतदेशीयत्वाव्यवहारसत्त्वेपिसर्वपादसामर्थ्येनतत्त्वस्यापिउलेभवति
 त्वातत्वाभावादसिद्धत्वस्यैवाभावश्चपुक्तमित्यतआह असिद्धत्वमेति तत्त्वहिकार्यार्थकार्यज्ञानमां तराग्रसंभवोम
 च्चप्रणोप्रगटस्येत्यादिविधिप्रदेशएव। तदेशस्यस्यचादसोमादित्यस्यादसोरिति सूत्रापेक्षयाप्रवृत्तहणेननप्रहण
 मितितत्वाभावादसिद्धत्वस्यैवाभावश्चपुक्तमेवेतिभावः पूर्वोक्तव्यदेशवाक्यार्थवोद्योतरमेवविरोधप्रतिसंधानात्
 विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तावपिविधिप्रदेशस्यनरत्त्वमेवनिमित्तमिनिनसंज्ञाशास्त्रस्यविप्रतिषेधशास्त्रोपयोगिष्ठथ

असिद्धत्वस्यकार्यार्थतयाकार्यज्ञानोतरमेवप्रवृत्तिः कार्यज्ञानंचप्रदेशदेशप
 वेतितदेशस्यस्यासिद्धत्वात्पूर्वग्रहणेनाग्रहणात् एवंतद्वोधात्तरमेवविरोध
 प्रतितत्रत्यपरत्वमेवविप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौवीजम् ॥ ॥

वाक्यार्थवोधः अत्रप्रमाणंचसमनंनशेक्तादसोमादितिसूत्रस्यभाष्योतरभाष्यमेवप्रमाणं तत्रहिविप्रतिषेधाद्धेतिवा
 तिकव्याख्यानाचसरे नेषपुक्तौविप्रतिषेधः विप्रतिषेधेपरमितित्यनेपूर्वाचप्रगृह्यसंज्ञापरिहि आयादपरत्यालिये
 पराप्रगटसंज्ञाकरिष्यतेइतिसमाधायअनंतरंसूत्रविपरिपासः कृतोभवतीतिसूत्रविपर्यासाशंकायांएवंतर्हिपरैव
 प्रगटसंज्ञाकर्यकार्यत्वालेसंज्ञापरि भाष्यपत्रकार्येनत्रोपस्थितंदृष्टव्यं प्रगटसप्रकृत्येत्युपस्थितमिदंभवत्यदसोमादि

सूत्रमित्याह एवमिति

प. रि. शे
टी.

१२

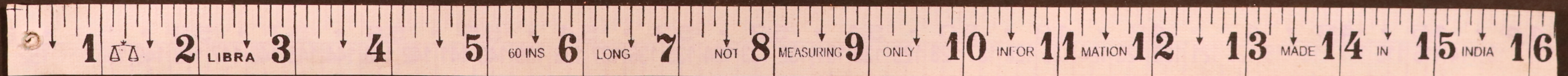
१२

ननु संज्ञाशास्त्राणां पृथग्धात्सार्थबोधानभ्युपगमेन प्रदेशवाक्येनैवेकवाक्यतायां कार्यकालयज्ञे गमनदेशस्यत्वा
द्वापदसंज्ञानामिष्टं वाध्यतायकभावो न सिध्येत्तथा च राज्ञे स्यात्पादौ न लोपः प्रातिपदिकानस्येत्येतद्वैकवाक्य
तापत्रपदसंज्ञापेक्षया प्रत्ययो न श्येत रद्वाक्येकवाक्यतापत्रमसंज्ञायाम्परत्वनित्यकाशान्तराभावाद्वाध्यवाध
कभावानापत्यात्तदेकवाक्यतापत्रमसंज्ञायामनलोपेति वाक्येकवाक्यतापत्रपदसंज्ञायाः पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वात्पूर्वप्र

अतएव कार्यकात्पपक्षे अपादिभ्यः परैव प्रगृह्ये संज्ञेत्येतदसोमादिति सूत्रभाष्ये उक्तं
आकडाधिकारास्यभपदसंज्ञाविषये तु पथोदेशपक्षे एव न तत्र परत्वेनैव वाध्यवाध
कभावः पदादिपदानां तत्र जानशक्तिग्रहेणैव त्रिपायामपि व्यवहारः

हतायामपि तदुत्तरं तदेकवाक्यतापत्रपदसंज्ञायाः प्रवृत्तौ वाधकाभावात्त्रलोपापनिरित्यत आह आकडाधिकार-
ति न चैवमपि पक्षिभेदादिष्टसर्वनामश्यामेऽसादीनामाकडा रोपसंज्ञानां कार्यकालपक्षानभ्युपगत्रिपायां प्रवृत्तिर्न ।
स्यात्तथा च राज्ञे स्यात्पादौ न लोपेत्तर्तव्येपदसंज्ञायाभावात्त्रलोपानापनिरित्यत आह पदादिपदानामिति

१२

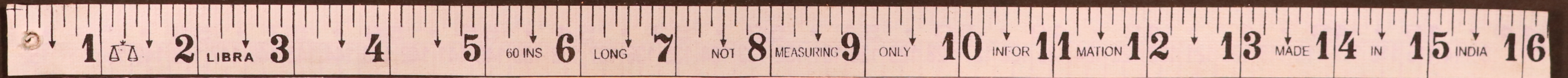

नन्वाकदाराधिकास्वमपदादिसंज्ञाविषयेयेपथोदेशयत्तस्यैवाश्रयणेति पाथां वजातशक्तियहेणैवनिर्वाहेअनंतस्मे
विकारेअंत्यसदेशस्येत्यस्याःपरिभाषामाः प्रयोजननिएकरणावसरेअनकारांतस्याल्लोयेप्रयोजनं तत्तण तत्तण इति
तत्तत्रापिप्रामोत्यनंत्यविकारेअंतासदेशस्यकार्यभवतीतिनदीयोभवति एतदवपिनास्तिप्रयोजनं अनाकारंविशेषपि
प्रांमः अनायोकारइति एवमपिअनसाअनसइत्यत्रापिप्रामोतिअनकारेणांगंविशेषपिप्रांमः अनाअकारम् अका
रांतस्यानोयोकारइति एवमपि अनस्त्वत्ता अनलत्तांइत्यत्रापिप्रामोति एवंतर्हिकार्यकालंसंज्ञाप रिभाषंयत्रकार्येन

अतएव पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रेपरिभाषाणामेव त्रिपायामप्रवृत्तिमाशंक्यका र्यकालपक्षेसमाहितमित्याहुः

तत्रो पस्थितं दष्टव्यं भवेति तत्रोपस्थिततरिदंतवसिपविभमितीति प्रयोजनोयथादन पूर्वकनिराकरणपरंभसंज्ञा
याः कार्यकालविषयकं षडः संप्रसारणमिति सूत्रस्य भाष्यविरुध्येतेति चेत् पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रस्य भाष्यविरोधे
न तस्य एकदेश्यक्तित्वेनाविद्येयादिति सूचयन् पदादिपरानां त्रिपायामपि जातशक्तियहेणैवनिर्वाहान् नतत्र किंचि
त्कार्यकार्यकालयस्यैव प्रयोजनमसीत्यत्रैव प्रमाणं दर्शयति अतएवेति ॥ ॥ ॥ ॥

६

प. रि. शे.
टी.

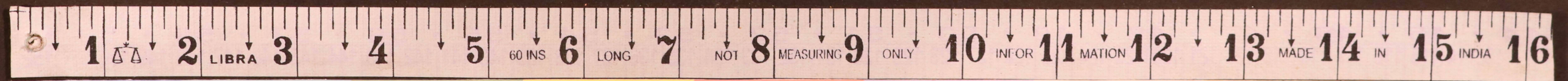
१३

१३

यथोदेशांगीकारेपि ज्ञानशक्तिग्रहेण निवृद्धिदेवेत्यर्थः इदं हितत्रयं भाष्यं पदिसपादायां समाध्याय्यां मयं पादो नोर्थो य
असिद्धश्च्युतेपे ३६ सममी निर्देशः पंचमी निर्देशः षष्ठी निर्देशश्चोच्यते तेनैष सिद्धाः सुः तत्र को दोषः फलोकले
ह्रस्वादेभगात्संयोगांतस्य लोपः इत्येतेषां निर्देशानामसिद्धत्वात् न स्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य तस्मादित्युजरस्य षष्ठी
व्यानेयोगा इत्येतोः परिभाषानप्रकृतस्मरन् नैष दोषः पयपीदंतत्रासिद्धंतवि हपि कथं कार्यकालसंज्ञापरिभा

षपत्राकार्यतत्रैवावस्थितं दृष्टव्यमिति पदिसंज्ञाविषयेतासात्रिपायां प्रवृत्तये कार्यकालयत्तोः भिमतश्चेते परि
भाषावतदिषयेपिशंकासमाधानं च एतदभयं च कृत्यं स्यात्तदनुत्सातदिषयेतदर्थः कार्यकालय। लोनावेति।
भाष्याभिमतम् अन्यथा संज्ञाविषयेपि शंकासमाधानतुल्यत्वे विशिष्यत इत्तेरसंगत्यापत्तोरतिभावः आहुरि
त्यस्यैविति प्रनेनाचयः

१३

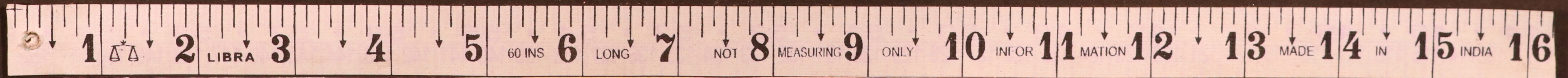

यथोद्देशपक्षस्य दुर्बलत्वं शंकां विद्यत इत्यत्र प्रमाणमाह यथोद्देशपक्ष इति प्रथमपरिभाषार्थमुक्त्वा द्विती
पंचकुमारभते कार्यणसंस्कारापेति श्कोपणचीत्यादिभिः शास्त्रैः स्वविधेयं पण्यदिरूपेण कार्येण संस्कारप
स्ववार्थवोधाय स्ववृत्तिसमस्यंतादिरुपेयं पण्यं गतेन विहितानां तस्मिन्निष्ठादिपरिभाषाणामाक्षेप इत्यर्थः एतेनो

यथोद्देशपक्षः प्रगट्य संज्ञाप्रकरणोभाष्ये कार्यकालमित्यस्य च कार्येण का
ल्पने स्वसन्निधिं प्राप्यत इत्यर्थः कार्येण संस्कारापस्ववृत्तिलिङ्गविहितप
रिभाषाणामाक्षेप इति यावत् अतएव पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रभाष्ये विपाद्या अस्ति
द्वन्वात्र त्रेसपादसमाध्यायीस्य परिभाषाणामप्रवृत्तिमाशंक्य यथोदन्तत्रासि
द्वन्तत्तिहमिति युक्ता तावताप्यसिद्धिरित्यभिप्रायिकै कथमिति प्रलेकार्यकालं सं ।
सिद्धं तापरिभाषयत्र कार्ये तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यमित्युक्तम्

भयोरचेन तात्र परिभाषायाः कथं सान्निध्यप्राप्तिः कुतो न सर्वत्र सर्वासांतदापतिः असिद्धे च कथं तासामुपस्थितिः इत्या
क्षेपत्रयमपि समाहितं वेदितव्यम् आरोपिताकांक्षेपवदोषत्रयस्य निरस्तत्वात् अवेतनत्वेपि आरोपिताकांक्षेपवत्सवृत्तिलिङ्ग
विहितपरिभाषाणामाक्षेप इत्यत्र प्रमाणमाह अतएवेति कार्येण परिभाषोपस्थापनादेवेत्यर्थः एतेन कथमसिद्धे तदु
पस्थितिरिति तृतीयदोषोद्धारोपि स्पष्टीकृतो विदितव्यः पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रस्य भाषानुपूर्वीतप्रागुक्तास्मर्तव्या ॥ ॥

प. रि.
शे. टी.

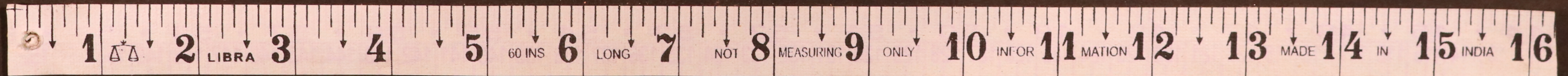
१४

नन्विको गुरावृद्धीति गुराभाषेतच्छेषतदपवादपतडुभयपक्षानादरेण अन्ये देवे दं परिभाषांतरमसंवद्धमनया
परिभाषापरिभाषांतरमिति च मत्वा कोष्टीयाः परंति निपमादिको गुरावृद्धीभवतो विप्रतिषेधेनेतीति कोष्टीयम
तावलंवेनेतपक्षानरावलंवनावसरे अग्रे गत्वानेषु को विप्रतिषेधः रिप्रतिषेधपरमित्युच्यते पूर्वश्चायं योगः प
रो निपमश्चाशंकितम् अनंतरं च परे च परशब्दस्येष्टवाचकत्वमादाय समाहितमित्यन्यदेतत् परंतु तत्र नैष्यु

न च कार्यकालपक्षे उ. मो. हस्तादित्यादौ तस्मादित्युत्तरस्य तस्मिन्निति परिभाषाद्वयोपस्थितौ परत्वादुभयपक्षे
र्दे शेषं च निनिर्देशो बलीयानिति तस्मिन्निति सूत्रभाषासंगतिरुभयोरेकदेशस्यत्वेन परत्वादित्यस्यासं
गत्यापत्तेः स्पष्टं चेदंमिको गुरा इति कैपटे इति वाच्यम् विप्रतिषेधसूत्रे अष्टाध्यायीपाठकृतपरत्वस्या
अयेणो नादोषात् न हि कार्यकालपक्षे श्येतावतानदपौतपक्षद्वयैपि प्रदेशेष्वुद्भिजननेनाविशेषात्
न हिनत्यक्षेप्यचेतनस्य शास्त्रस्य स्वदेशं विहाय तद्देशगमनं संभवति नाप्यस्मादिवुद्भिजननेन स्वदेश
त्यागो भवति अतएव भाष्ये एकदशस्यैव सवंशास्त्राभिज्ञालकत्वमुक्तम् ॥ ॥

ऋतिप्रतीकमुपादायेष्टसिद्धयेत्यर्थः पथोदेशपक्षे परिभाषयोः पौर्वापर्यं न च कार्यकालतायामिति कैपटः
एतत्कैयटानुरोधेन कार्यकालपक्षे तस्मिन्निति भाषासंगतिमाशंकते न चेति अष्टाध्यायीपाठकृतपरत्वमादा
यासंगतिं परिहरति विप्रतिषेधसूत्रेति तदेवोपपादयति न हीति कैपटस्यैव पूर्वापरविरोधदर्शयितुमाह
अतएवेति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१४

नन्विकोगुणद्वितीनिसूत्रस्यकैपटस्यकागतिरित्यतग्राह इकोगुणेति तस्मिन्नितिसूत्रस्यभाष्यविरोधात् स्वग्रंथ
विरोधाच्चेतिभावः स्वग्रंथश्च अथपत्रोभयंनिर्दिश्यतेकिंतत्र पूर्वस्यकार्यंभवति अहोसित्तरस्येति उभयनिर्देशविप्र
तिषेधात् पंचमीनिर्देशोभविष्यतितस्मिन्नितिसूत्रस्यभाष्यतत्रविप्रतिषेधादिनिप्रतीकमुपादायसूत्रपादापेक्ष
यापरत्वस्यव्यवस्थापकत्वमित्यर्थ इतिकैपटग्रंथः तथाचात्रैवंफलति तस्मिन्नितिसूत्रस्यभाष्यकैपटानुरोधेनकार्यं

अतएवतस्मिन्नितिसूत्रेकैपटः सूत्रपायपेक्षयापरत्वस्यव्यवस्थापकत्वमिति इकोगुणद्वितीनिसूत्र।
त्रस्यकैपटस्तुचित्यपव अन्यथासर्वशास्त्राणांप्रयोगार्थत्वेनप्रयोगरूपैकदेशस्यत्वेनक्वापिपर।
त्वंनस्यात् किंच किंतिचेतिसूत्रस्यकैपटरीत्याविधिसूत्राणांयथोदेशपक्षेपरिभाषादेशेसन्नि
धानेनतेषांपरत्वंग्राहयेत एवंचवृत्तेभ्यस्तत्रसपिचेत्यतः परत्वाद्वृत्तेकलेदिति एताद्युक्ति
येतेत्यलम् ॥

काजपक्षेपरिभाषाविषये अष्टाध्यायीपाठकृतपरत्वस्यैवाश्रयणम् आकडाराधिकारचहिर्भूतसंज्ञाविषयेतप
रैवप्रवृत्तसंज्ञेतत्सोमादितिसूत्रस्यभाष्यप्रामर्यात्प्रदेशकृतपरत्वस्यैवाश्रयणमिति न संज्ञापरिभाषयोर्वैरूप्यम्
परैवप्रवृत्तसंज्ञेतत्सोमादितिसूत्रेभाष्येसंज्ञापदेनतत्कार्यप्रकृतिभावपवोच्यते अत्रेवाशयानभिज्ञस्यप्रश्नः
कथमिति एकदेशिनउत्तरे कार्यकालमिति नतद्भाष्यविरोधः एवंचपरिभाषावत्संज्ञाशास्त्रस्यापित् ॥ ॥

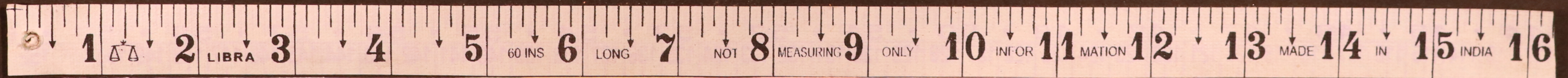

निसूत्रस्यमेवप्रगट्यसंज्ञेति भाष्यस्यलक्षणयातादृशार्थकल्पनेनप्रकृतिभावस्यपरत्वेपिप्रगट्यसंज्ञापाः
 अयादिभिःपरत्वाद्वाधितत्वेनतदंतरेणतदप्राप्तेऽप्युक्तम् न
 हिपरिभाषाविषयकृतस्यविचारस्यतत्पत्त्यापादत्रापिप्राप्तःसन्निवार्यतेतस्मात्तद्विषयकृतविचारस्यतत्पत्त्या
 यात् संज्ञास्यपिप्रसक्त्येव अन्यथागृह्यं संमार्ष्टीत्यत्र वेदिकविषयेप्रवृत्तःप्रति प्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायोक्तो
 किकविषयेनावतीर्येतविशेषविषयत्वस्य तत्राप्यविशिष्टत्वात् किंच अतिरात्रेषोऽशिनंगृह्णातीत्यादि
 वेदिकविषयेषुप्रवृत्तं तथैवान्यत्राप्यवतरणं न भवेत् तस्मात्तत्पत्त्यास्वविषयायन्यत्रापिप्रसृतस्यविचा
 रस्यस्वविषयमात्रसंकोचेकिंचित्प्रमाणं वाच्यम् असतिप्रमाणसंकोचकल्पनस्याकिंचित्करत्वात् ननु
 परेवप्रगट्यसंज्ञेत्यदसोमादितिसूत्रस्यभाष्यमेवप्रमाणमिति चेन्न प्रगट्यसंज्ञापदस्यतत्कार्यपर
 त्वे लक्षणयेवोपपत्तौ सामान्यतः प्रसृतस्यन्यापस्यस्वविषयमात्रे संकोचकल्पनस्यायुक्तत्वा
 त् पतु तस्मिन्निति सूत्रे भाष्येऽ. मोहसादवीत्यादौ विभक्तिविशेषनिर्दे
 शस्यानवकाशत्वादयुक्तोपविप्रतिषेध इत्यग्निमभाष्यो
 ॥ ॥ त्वाउपनिर्देशो विप्रतिषेधात्पंचमीनिर्देश इत्यस्य ॥ ॥

प. रि. शे.

टी.

१६

१६

विप्रतिषेधेपरत्वात्पंचस्याः प्राबल्यप्रतिपादकत्वेन अष्टाध्यायीपाठकृतपरत्वव्यवस्थापकस्य एकदेशुक्तिः।
त्वात् इति तदपि न यत्र उ. मो. ह्रस्वादीनां पंचम्या अनवकाशत्वेन तदंशे तथा सत्वेऽपि उ. सिधुडित्वादी उभयोरन
वकाशत्वस्य ले आमि सर्वनाम्नश्चादौ चोभयोरवकाशस्य ले तथा कल्पनस्य प्रमाणपराह तत्वात् स्पष्टे चेत्तदुपरि
ष्टादभयनिर्देश इति परिभाषायां मूलपव यत्प्रगटसंज्ञापदस्य तत्कार्यलक्षणयां प्रकृतिभावस्य परत्वेऽपि अ
यादिभिः प्रगटसंज्ञाबाधो भविष्यत्येवेति तच्चापि न युक्तम् कुत्रचित्प्रमाणसद्भावे सति संभवे विप्रतिषेधस्य
युक्तत्वेऽपि तदभावेऽपि युगपदसंभवविप्रतिषेध इत्यस्याचः परस्मिन्निति सूत्रस्य भाष्यप्रमाणकस्याभ्युपगमे अ।
यादिभिः प्रगटसंज्ञाबाधस्यायुक्तत्वात् प्रत्युतानिमित्तानयेत्तत्वेनांतरंगत्वात् प्रगटसंज्ञापेवायादीनां बाधः
तथा सत्पयादीनां प्रकृतिभावस्य च प्राप्तौ परत्वात् प्रगटसंज्ञाकार्यप्रकृतिभावपेक्षाशयेनोक्तम् भाष्यक।
तापराप्रगटसंज्ञेति प्रगटसंज्ञाकार्यमिति तदर्थः तस्मात्भाष्याक्तस्य प्रगटसंज्ञापदस्य लक्षणान्वयार्थं य
रत्वेन किंचिदवयमिति दिक् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥

॥

॥

१६

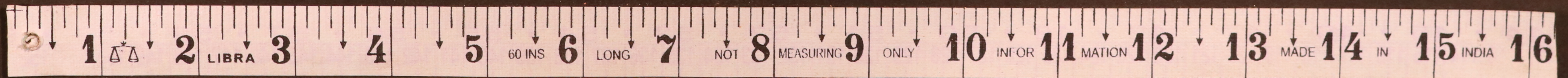

संज्ञाप्रसंगाद्विशेषभूतश्च संज्ञायाः उपस्थितौ तस्याः शास्त्रमूलत्वात्तच्छास्त्रस्यादा बुद्ध्या एव तद्विषयकपरि
भाषाद्वयस्याप्यादाबुद्धेः कर्तव्य इति वक्तुं प्राचीनानुक्तः तातं द्रष्टुं न तां च दर्शयितुं प्रसंगानि पूर्वकमनेकांता अनुव
धा इति परिभाषामवतारयितुमाहुः शसंज्ञका इति अनुबंधत्वं च शसंज्ञाप्रयुक्तसलोपतद्वयकार्यजनकतावच्छेदः।
कथमवत्वम् जनपदेलविति जप्यमानप्रत्ययस्यानुबंधत्ववारणायैतत्संज्ञेति उच्चारणार्थानामपीत्संज्ञेति मतेऽ।
उच्चारणार्थस्यानुबंधत्ववारणाय तद्वयकार्यत्वं सलोपरूपाभावमित्रत्वेति उच्चार्यमाणानाधिकरणीधिकर

श्च संज्ञकानुबंधालेख्यवपवानवत्वसंदेहेष्वाह अनेकांता अनुबंधा इति अनेकांता अनवपवा इत्य
र्थः पोष्यवपवः सकदाचित्तोपलभ्यत एव अयंतु न तथा तदुच्यते विधेयैकदाप्यदर्शनात् शि
शिकिदित्यादौ समीपेः वपवत्वारोपेण समो सो बोध्यः ॥ ॥

णीपलक्ष्यसंपादकतावच्छेदकधर्मवत्वम् तेन तत्र सलोपानिरिक्तोच्चारणरूपप्रयोजनसत्वेऽपि न त्वदोषः न
ननु वधानामनेकांतत्वेऽत्र अनेकालशित्सर्वस्यासंयोगात्त्रिद्विदितादिसूत्रवदभूतशिकिदादिपदेव द्रुव्रीहिरनुप
यत्रः स्यात् शशत् यस्य कश्चन यस्यैव वपवस्यार्थवदनात् प्रकृते अवयवत्वं संबंधादितिरिक्तसंबन्धस्य षष्ठ्यर्थ
त्वासंभवाच्च द्यसौरेहावभ्याः सलोपश्चेति सूत्रेशकारप्रश्नोपपन्नाः स्यादित्यत आह शिकिदित्यादाविति
तस्यावयवताभावेऽपि तत्समीपवर्तिनितस्मिन् तत्सादृश्येनावपवत्वारोपमादाय अवयवत्वसंबन्धस्यैव षष्ठ्यर्थ

संज्ञकानुबंधालेख्यवपवानवत्वसंदेहेष्वाह अनेकांता अनुबंधा इति अनेकांता अनवपवा इत्यर्थः

प. पि. शे.
टी.
१७

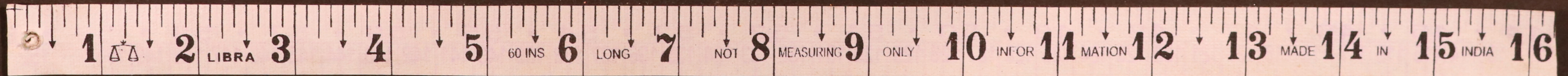
नन्वेवमपि गिदित्यादावपि तथा सत्त्वेन कुञ्चरा कटेत्यादौ एणकारस्य कपतदुभयसमीपवर्तित्वसंभवाच्च।
वक्तृप्रत्ययस्यापि गित्वेन अशक्यं श्यत्रहो आशयकश्च निष्टमापद्येत्यत आह बुञ्चरा कटादाविनि व्याख्या।
नतरति प्रत्येकवाकरूपव्याख्यानादित्यर्थः एतच्च ज्ञापकस्याप्युपलक्षणमिति बोध्यम् ज्ञापकचात्रप्रमाणेह
पसच्च दञ्जन्मात्रचश्चात्रह्यपसजितिचित्त्वेनैव दञ्जचश्चित्त्वे सिद्धे दञ्जचश्चित्करणमेव नन्वेवमपि हलं यमि

बुञ्चरा कटेत्यादौ गित्वप्रयुक्तं कार्यं पूर्वस्यैवेत्यादितु व्याख्यानतो निर्णयम् हल
न्त्यमित्यत्रान्यशब्दः परसमीपबोधकः ॥ ॥ ॥

त्यत्र अन्त्यशब्दस्य अवयवाचकत्वेन अनेकांतत्वपक्षे अत्र उणा श्चादौ एणादीनामन्त्यावयवत्वाभावात् ह
लं त्यमितीत्संज्ञानापत्तिरित्यत आह हलं त्यमित्यत्रेति स्पष्टं चेदं दाप्रतिषेधे दैप्यनेजंतत्वादिति वार्तिके दायादि
निसूत्रे भाष्ये तत्र हि दाप्रतिषेधे दैप्यप्रतिषेधो न प्राप्नोति अवदानं मात्रम् ननु चात्वेकते भविष्यति तत्त्वेन
प्राप्नोति किं कारणमनेजंतत्वात् सिद्धमनुबंधस्यानेकांतत्वात् सिद्धमेतत् कथमनुबंधस्यानेकांतत्वात्

अनेकांतत्वव्याप्येति

१७

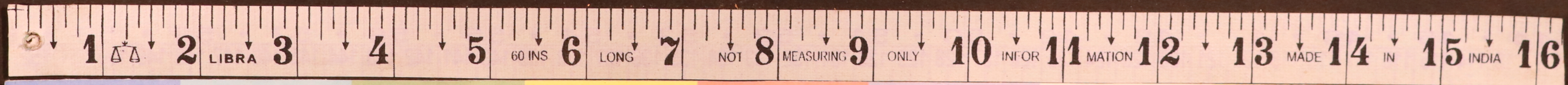

ननुतस्यलोप इति सूत्रे भाष्ये अथ यस्यानुबंध आसज्यते किं स तस्यैकांतौ भवति आ। होस्तिदन्कांत इति शंसय्यपकांत
सूत्रोपलब्धो एकांत इत्याकुतसूत्रोपलब्धः तत्र स्यात्समावुपलभ्यते न यथा वृत्तस्थाशाखाद्वैकांत उपलभ्यंत इति सो
पपत्तिकैकांतपक्षेवलं वितेन तत्रासत्रपसर्वादेशादाप्रतिषेधे एयन्निर्देशो नाकारांतत्वादिति असूत्रपविधौ कर्मण्यपिश्या
दौदिवउदीत्यादौ सर्वादेशे अदाविनिदाप्रतिषेधे एयन्निर्देशस्य कर्तव्यतायां चोदितायां मस्तुतस्यैकांत इति पक्षोचलं वितः
तत्रापिययनेकांतः विशेषानसिध्यात्तौ ह्यमुद्राव्यपवंतर इति च परिहृते तत्राप्यनंतर इति चेत् पूर्वपरयोरिक्तं तं प्राप्नोति वु-
रा इति दोषमाशंक्य व्यवसितपाठादिना समाधानं नंतरमभयमिदमनुवधेष्टकमेकांता अनेकांत इति किमत्रायायम् प

वस्तुत एकांत इत्येवमायम् शास्त्रे तत्रोपलंभादयत्रानुपलंभाच्च ॥ ॥

कांत इत्येवमायम् कुतः एतदत्र हि हेतुव्यवदिष्ट इत्युक्ता भवता भाष्यकृता एकांतपक्षपवसिद्धांतिनः अनेकांतानुबंध
निपत्तस्तुलक्षणदित्रपदोषदुष्टत्वेन ज्ञेयत्वात्परित्यक्तः अस्मिन्नेतत्रासत्रपेति यानि द्रष्टव्याभ्युत्पन्ना विनितानि पतत्संम
नंतरभाष्यकृतानिराकृतानि तथाच प्रथमदूषणस्य निराकरणं नानुबंधकृतमसात्रप्यमितिकृतं द्वितीयस्य नानुबंधक
तमेनेकालत्वमिति तीपस्य नानुबंधकृतमनेजंतत्वमितितद्रक्षापकंच तत्रैव भाष्यकृता स्पष्टीकृतम् उपरिष्टा- नोपि
स्पष्टीभविष्यति एवं सति एकांतपक्षस्य भाष्यपरिगृहीतत्वात्संप्रवाश्रयितुं युक्तः इतरस्य तदुपरिगृहीतत्वान्नोपदे
शत्वमित्याह वस्तुतस्त्विति पूर्वोक्तेस्तेकदेशीयमतावलंबनेनेति भावः ॥ ॥ ॥

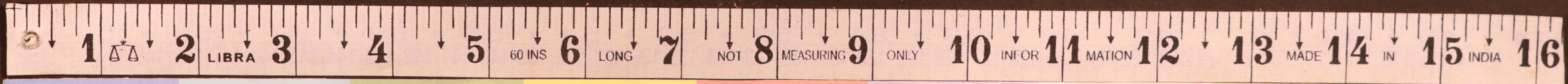

प. शे.
टी.
१८
१४

अनवयवोह्रीति गृहेऽपलभ्यमानः काकादियेनसंवंधेनसंवंधनोपलभ्यते ततः ऊनोपिगृहसूत्रादिपुगतानांसंयो
गसंवंधेनैवोपलधिरित्यतः काकादेः गृहसूत्रादिनवयवत्वं यथा तथा नानुबंधानामनवयवत्वेति सामनेकाधिकरणो
एकजातियसंवंधेनोपलभ्यमानमानत्वात् अपित्वयवत्वं सूत्रेऽद्यदितिसमुदायात्पादित्वसंवंधेनलक्ष्येस्व
द्यदितिसमुदायो यथापकत्वसंवंधेस्वप्रतियोगिका भावत्वसंवंधेनैवोपलभ्यमानात्वादिति भावः नचलोपेनल

अनवयवोहिकाकादिरेकजातीयकसंवंधेनगृहसूत्रादिषूपलभ्यतेनैवायम् एवंवद्
ब्रीहिरपि न्यायतपवसंपन्नः अंत्यपादेलक्षणचन किंचानवयवत्वेणशकप्रत्यया
दौकादेरित्वानापत्तिः प्रत्ययादित्वाभावात् दृष्टश्चकारस्यव्यर्थतापत्तेश्च इदंचन
स्यलोपश्चितिसूत्रेभाष्येस्पष्टं तत्रसुक्तंपकांताअनुबंधाश्चेवत्याप्यमितिदिक्

पमानस्यानुबंधस्यतत्रासत्वात् कथमुपलधिविषयत्वमितिवाच्यम् लौकिकसन्निकर्षजन्यत्तानविषयत्वाभा
वेयदाभाववद्भूतलमित्यत्रभूतलवृत्त्यभावावच्छेदेनाप्रकारतयाभासमानस्यद्यदस्यलौकिकसन्निकर्षजन्यत्तान
विषयत्ववत्त्वस्यतद्विवपत्वेवायकाभावात् ॥ ॥ ॥ ॥ १८

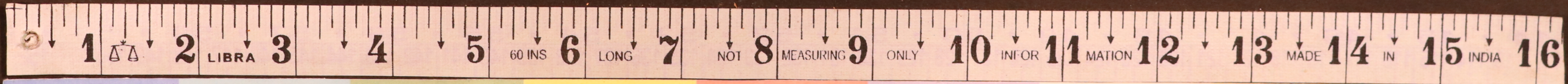

तस्यलोपश्चि सूत्रेभाष्ये एकांतत्वपक्षेन तत्रासत्त्वसर्वदेशप्रतिषेधेष्टयद्विःदेशोनाकारांतत्वात्तत्रासत्त्वविशेषोभ
वतिकर्मण्यपरा आतोनुपसर्गेकश्चिकविषयेग्रणपिप्राप्नोति सर्वदेशेचदोषोभवतिदिव औत्सर्वदेशः प्राप्नोतिदा
प्रतिषेधेष्टयद्विःदेशः कर्तव्यः अदाष्टद्वैपावितिवक्तव्यम् ॥ किंपुनः कारांतत्वात्तत्रासत्त्वान्वात्तत्वात्
भविष्यति तद्वरात्तत्राप्नोति किंकारणमेनेजंतत्वादिति तत्रासत्त्वेतिवार्तिककृतान् - एवाचभाष्यकृतापका

नन्वेकांतत्वेनेकालत्वादेवौशादीनां सर्वदेशत्वसिथानेकालसूत्रेशिदग्रहणं
मताग्रार्थह ननुबंधकृतमनेकालत्वं शिदग्रहणमेवतदज्ञापकम् तेनार्वाणस्त
श्यादेनसर्वदेशत्वम् ॥

तपक्षसिद्धांतकरणात्पूर्वदृष्टामुद्गावितम् तदुद्धारस्तुभाष्यकृतान्तदुतरमेवस्पष्टीकृतश्चि एकांतपक्षस्य
दोषदुष्टत्वंनाशंकनीयमितिदर्शयितुंक्रमेणभाष्योक्तमेवोद्धारंप्रकटयन् संगति माह नन्वितिज्ञापनफलमा
॥ ॥ ह तेनेति ॥ ॥ ॥ ॥

प. रि. शे
टी

१५

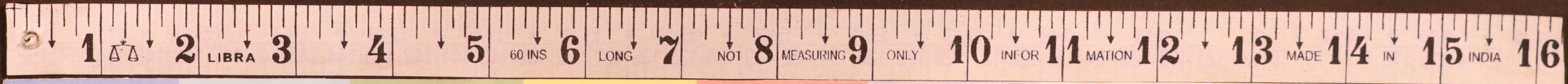
१५

नन्वेवंसतिलुटः प्रथमस्यङोरसश्चिद्विहितानांङोदेशानांसर्वादेशानांपतिरित्याह ङादिविषयेत्विति ननुजस
शीश्चिसूत्रेनर्वावर्णश्चअनबंधत्वयोग्यकृतकालत्वेनेतिपरिभाषार्थस्यैद्वयकृतैवसिद्धांतित्वात् अनेनैवआनु
पूर्व्यासिद्धमितिकथममशुक्रम स्वयुक्तास्वस्यविरोधात् अन्यथातत्रत्यसिद्धातासंगत्यापत्तेरितिचेन्नमूलकृदनु

उदिविषयेतसर्वादेशत्वविनातुबंधत्वस्यैवाभावेनानुपूर्व्यासिद्धं नन्वेवमपिश्रवदानं
मावमित्यत्रयलोपोत्तरमात्रेदावितिद्युसंज्ञाप्रतिषेधोनस्यात् दैपःपकारस्यत्वेनेजंत
त्वादात्वाप्राप्त्यापलोत्तरंयकाराभावेनास्पक्षभावादित्यतआह नानुबंधकृतमनेजं
तत्वम् उदीचांमाडि.तिनिर्देशोस्यात्तायकःआदेच उपदेशश्चिसूत्रेणोपदिश्यमानः
स्यै जंतस्यात्वंक्रियतेउ.कारसत्त्वेपजंतत्वाभावादात्वाप्राप्तेस्तस्यासंगतिः ॥

दोधित्वेनैतग्रंथस्यविरोधाभावात् नन्वेवमपिङादीनामनेकालस्त्वाभावेनसर्वादेशत्वमनुपपन्नंसादितिवा।
चं प्रश्नेणेणप्यनेकत्वमादायसर्वदेशत्वसिद्धावनु पापत्तेरभावात् अतएवस्वस्यानभिमतत्वसूचयेव ङादि
विषयेत्वितिशङ्कःमशुक्ता इदानींसर्वादेशेद्-एणं परिहृत्वादाप्रतिषेधेदृषणंपरिहर्त्तेपरिभाषांतरतारय
न्नाहा नन्वेवमिति ॥ ॥ ॥ ॥

१५

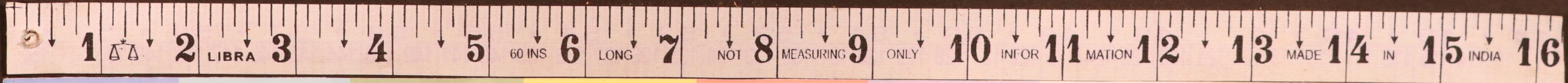

अस्यामवस्थायामिति अनुत्वंधलोपेकृतेष्वधातुसंज्ञानतः प्रागिति न थातलोपश्चित्सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्ट
त्वात्सत्यनुवंधे हि थातत्वाभावोऽपि तिङ्गविकलमेतत् न थात आदेव उपदेशः स्त्रीतीति प्रात्वा प्राप्तिः तत्रैकांगवैकल्यं
तुमाङि ति निर्देशेन नानुवंधकृतमनेजंतत्वमिति निर्वार्यते अवशिष्टं तन्नवारयितुं वार्यते तत्र च नांतरप्रसंगात् सत्य
पितस्मिन्कलासराभावाच्च तदनिवारणे च निवारितमप्युक्तं भवेदित्याशयेनाशकते न चेति आदेवश्चित्सूत्रेति ।
दिधानोरनभ्यासस्येति सूत्रात्प्रकृतस्य धातोरित्यस्याननुवन्तेरप्युपगमात् मेड इत्यस्य ह्यङ्गविकलत्वाभावात् ननु प्र

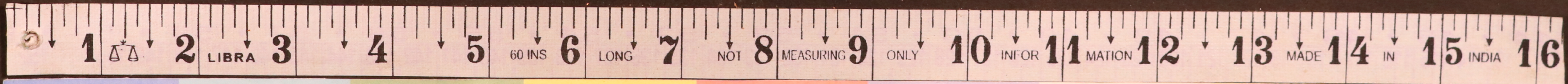
न चास्यामवस्थायां तस्य धातुत्वाभावात्कप्यमात्वम् तत्र धातो
रित्यस्य निवृत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः

कृतस्य धातोरित्यस्याननुवन्तावेज्यंतशब्दमात्रस्यान्वादेशप्रसङ्गा गोभ्यां नोभ्यां ङौकिताश्चेश्वादीनामात्वादेशाप्रवृत्तिः ।
रित्यत् आह इत्यन्यत्रेति आदेवश्चित्सूत्रे शब्देऽङ्गविकलमेतत् न थात आदेव उपदेशः स्त्रीतीति प्रात्वा प्राप्तिः तत्रैकांगवैकल्यं
मानत्वं ननु तद्वचस्येत्यर्थः कर्मव्युत्पन्नोपदेशपदेन प्रायोच्चारणविषय उच्यते तेन ङौकिताश्चेश्वादीनामात्वादेशः समु
दायस्योपदिश्यमानत्वं ननु तदवयवस्य तदुपदेशोऽन्वादेशोऽपि भवति उपदेशोऽङ्गविकलमेतत् न थात आदेव उपदेशः स्त्रीतीति प्रात्वा प्राप्तिः तत्रैकांगवैकल्यं
नोपदेशः उणादीनामव्युत्पन्नाच्च ॥ ॥ ॥ ॥

प. रि. शे. २०
 टी.
 २०
 ओरत्यादीनामुपदिश्यते नैजंतत्वमिति नवाच्यम् तादृशप्रयोगाधातुरेवेत्यतो धातोरित्युक्तमित्युक्तमम् प्रा
 येणीपदिश्यमानैजंतत्वा धातुरेव आपातीत्यतो मूलेधातोरित्युक्तं प्रकृतधातोरित्यस्यानुवृत्तौ न तात्पर्यम् दोकि
 तागौभ्यामित्यादावात्वं वारणामप्येतावन्तैव भविष्यति तदाशयः अतएवमादि. ति निर्देशस्य नानुबंधकृत
 मनेजंतत्वमित्यर्थमुक्तं भवति अन्यथा धातोरित्यनुवृत्तावनुबंधस्यो जीषोत्तरतद्विनिर्मुक्तस्यैव न धातुलोप
 तिसूत्रस्य भोष्योक्तधातुत्वेन उदीचांमाडो इत्यादौ आत्वानापत्यातदुक्तं स्यात् न च रेरेप्रभृतीनामुपदेशो
 पजंतत्वादात्वयावृतये धातोरित्यावश्यकमिति वाच्यम् शितिनेत्युक्तां शित्प्रत्ययपरत्वयोग्यस्यैवैजंतस्य
 ग्रहणेनादोषात् इदमपि सर्वतत्रैव स्पष्टमिति वौच्यम् तस्माद्धातोरित्यस्य निवृत्तावपि न दूषणं अस्ति।
 जोरनार्थयोः इति सूत्रे भाष्यकैयटपोर--स्पष्टं चेदं द्रष्टव्यम् तत्र हिष्वादि. त्यादेशो वा प्रत्ययो वेति विचारप्रसं।
 मे प्रत्यपवादिनीडि. त्मात्रानुबंधस्योकारेण पडः संप्रसारणमिति न्यासेभ्युपगमे आदेशवादिना लुपेत्यत्र।
 संप्रसारणमाशंक्यते न च व्यवधाने तीतिवारितेपिलिङ्धातोरित्यातो धातोरित्यनुवृत्त्या यडः तस्य धातोः प
 तिपत्रयोरित्यर्थाभ्युपगमेन पुनरादेशवादिना दोषः आशंकितः धातोग्रहणं नानुवर्तते नारूपतिप्रसं।
 गत्याशयेन धातुग्रहणस्य ग्रह ॥ ॥

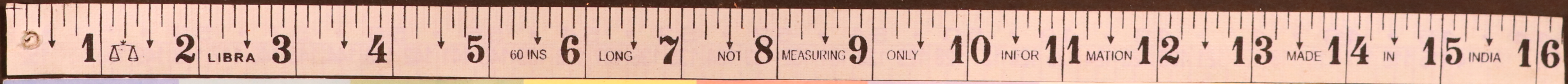
स्थानं नास्तीति कृत्वा एव निश्चयः कियते इति प्रत्ययवादिना निराकृते च अनन्तरं चावश्यमात्वार्यथा तदग्रहणं क
 र्त्तव्यम् इह मा भूत् गोभ्यां गोभ्यीः नौभ्यां नौभिरिति त्याक्तादेशवादिना चोदितम् प्रत्ययवादिना च आत्वार्य
 यदिकर्त्तव्यं तत्रैव तत्करिष्यते उपदेशोपदेजंते तस्य चेदात्वमिष्यते उदेशेरुच्छिशब्दानां तेन गोर्न भवेत्पिति ।
 एवं तर्हि उपदेश इत्युच्यते युदेशश्चातिपदिकानां नोपदेशः इति परिहृतम् तत्रार्थमिति प्रतीकमु
 पादाय एतद्योजनार्थं व्याख्यानमित्यर्थः उपदेशो शब्देन शास्त्रमुच्यते तेन शास्त्रे परिताये एजंतास्तेषामा
 त्वं विधीयते प्रातिपदिकानि तु न प्रतिपादशास्त्रे पठितानि किं तर्हि प्रकृत्यादिविभागकल्पनाद्वारेणासा
 धुत्वेन प्रतिपादितानि ॥

॥

॥

॥

॥

प. रि. शे
टी.

२१

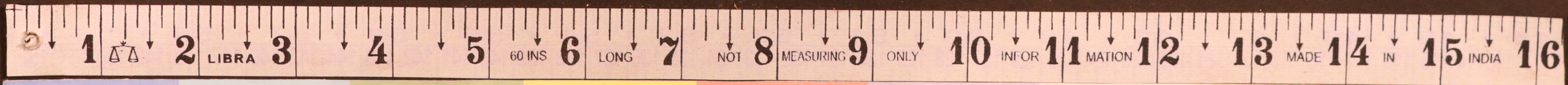
२१

ननु नौद्वरचष्टन गोद्यवः श्यादावुपदेशेपानिप्रातिपदिकानिपठितानि तेषामात्वप्रसंगः पर्वतर्हि गोतो
णिदिति गित्वातिदेशाज्जापका तेषामात्वाभावः अहिआत्वे गोशब्दस्य कृते गित्वास्ति प्रयोजनम् एवत
त्यस्य पक्षोपि निर्दोष इति केयटः तथा चैतद्भाष्ये केयटभां धातोरित्यस्यानुवृत्तौ न प्रयोजनम् नाप्यननुवृ
त्तौ दृष्टमिति नात्रानवर्तत इति सिद्धं भवति । सर्वपृष्ठस्य पृष्ठटीका दाष्टप्रतिषेधे दैप्यने जंतत्वमिति वातिक

स्पष्टं चेदं दाथा — निसृत्रेभाष्ये ॥

कृताप्रतिषेधश्चोदितः भाष्यकृता च अनेकां तानुबंधपक्षमादाप निराकृतः अनंतरमप्येकां तेषु दोष एवेत्याशं
कपकारलोपोतरमात्माभ्युपगमेन भूत पूर्वगत्वादास्त्रायणेन प्रथमं तामाशं कानिराकृत्य अथवा आवा
र्यप्रवृत्तिर्त्तापयति नानुबंधकृतमने जंतत्वमिति पदपमुदीचां माजे व्यतीहारे इति मेडः सानुबंधफेस ।
ग्रहणं करोति निप्रकारं ते रौणि निराकुर्वता भाष्यकृता चेदं दाथा — निसृत्रे स्पष्टीकृतमित्याह स्पष्टं चेदं मिति

२१

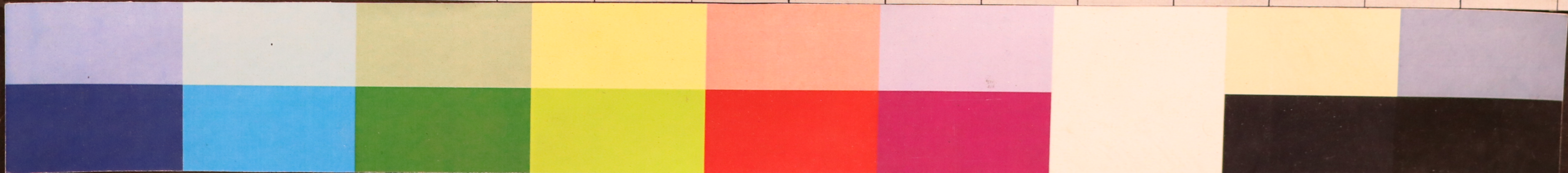
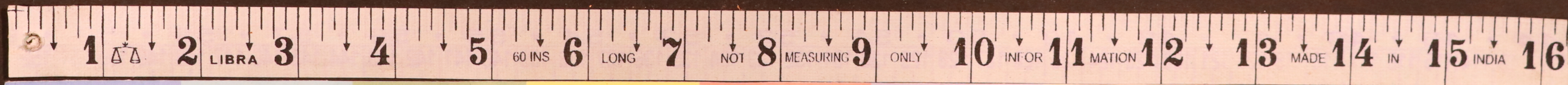

तच्चवार्तिकोक्तं दूषणमुद्धयमुद्धृत्य सत्त्वेति तृतीयं दूषणमुद्धर्तनानुबन्धकृतमसात्त्वं मिनिपरिभाषांतर
यति नन्वेवमपीति इदं च असत्त्वं रूपशब्देन मित्ररूपपदस्य तेन तु सत्त्वात्त्यतिः सच श्रौयदेशिक इति प्रक
ते ययेवमनुबन्धमिन्नेषु विभाषाप्रसंगः अनुबन्धमिन्नेषु विभाषाप्रामोतिकर्मण्यण्य आतौ न्यसर्गः कवि
षयेऽपि प्रामोतिसिद्धमनुबन्धस्यानेकांतत्वात् ॥ सिद्धमेतत्कथनमनुबन्धस्यानेकांतत्वात् अनेकांता अनु

नन्वेवमपि वासत्रपसूत्रेण कविष्येऽणोऽप्यपतिरत आह नानुबन्धकृतमसा
रूपम् ददाति दधात्योर्विभाषेति राधाधकशस्य वित्पविधायकमस्याज्ञाप
कम् तेन गोदश्यादौ नागिनि वासत्रपसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ॥

वंधाश्चुक्तामथेकिंचित्पक्षांतरं स्वीकृत्य पुनरेतस्मिन्नेवावलंबिते अथैकांतेषु दोष एवेत्याशंक्य एकांतेषु च न दो
षः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबंधकृतमसारूप्यं भवतीति पदपदं दद्यादिदधात्योर्विभाषांशीति समादयता भा
ष्यकृता वासत्रयेनिसूत्रेपि स्पष्टीकृतमित्याह इति वासत्रपसूत्र इति अत्र वासत्रयेनितस्य लोप इति सूत्रेऽस्यापु
पलक्षणं अत्र तस्य लोप इति सूत्रस्य भाष्योक्तपूर्वोक्तदोत्रपोद्धारकमल्लविशेषाभावान्नाह न इति विवेक्तव्यमित्य

प. रि. शे.

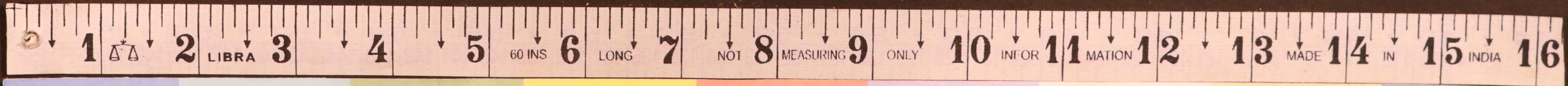
२२

इत्संज्ञाप्रसंगात्संख्याव्ययेत्यादिसंज्ञाविशेषोद्देशकविधोक्तत्रिमस्यैवग्रहणमिति निरासाय उभयत्रा रिह
भवतीति परिभाषांतरमवतारयति नन्वित्यादिना एवं च प्रसंगसंगतेः सूचितत्वात्तास्मात्प्रसंगतत्वमाक
सनीयम् तच्चास्ते संख्याग्रहणेन वहीनामेव ग्रहणं न लोकप्रसिद्धौ कदादीनामित्यत्र विनिगमनाविरहः

ननु संख्याग्रहणे वहीनामेव ग्रहणं स्यात्प्रकरणस्याभिधानियामकत्वसि
द्धत्वात् त्रिमात्रात्रिमयोः त्रिमस्यैव कार्ये संप्रत्यय इति न्यायात् ॥

संख्याशब्दप्रयोगो सांकेतिकतदतिरिक्तार्थबोधस्यैव निवृत्त्यादित्यत्राह प्रकरणेति यद्यस्य संकोचे मा
नाभावाद् उभयार्थबोधस्य निष्पत्त्यहत्वं तस्यापि संधवमानयेत्यादौ भोजनादिप्रकृते उभयार्थबोधस्य निष्प
त्त्यहत्वेऽपि प्रकरणेन शक्तिसंकोचवदत्रापितेन संकोचः संभवतीति भावः ॥ ॥ ॥

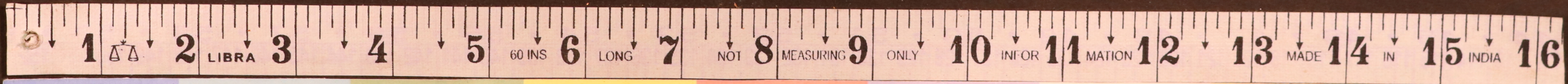
२२

ननु सैधवमानयेत्यादौ स्वव्यचहितपूर्वोपत्रमत्वत्प्रकरणस्य सत्त्वेन शक्तिसंकोचेऽपि प्रकृते भोजनादिव तथा वि
धस्या व्यवहितस्याभावेन शक्तिसंकोचे प्रमाणाभाव इत्यत्राह अस्ति चेति तथोच प्रकृते तथा विधप्रकरणाभावे
पिवद्वाणववितिसूत्रेण वद्वादीमांसं रथासंज्ञाकृतेऽप्यस्थिति कृपप्रकरणं सत्यपि तस्मिन्नेतावता तस्य शक्ति
संकोचत्वं संभवति सैद्वादिस्थाले भोजनप्रकरणं अस्मत्प्राधान्येन तत्र ग्रहणं संभवतीति मकराण्य
शक्तिसंकोचकत्ववत्प्रकृते तथा विधत्वा संभवेन तस्य तत्त्वा कल्पनाप्यत उक्तम् कृत्रिमा कृत्रिमयोः कृत्रिमेका
र्यसंप्रत्यय इति ननु एतन्प्राणो नदीपौर्णमास्या ग्रहायणीत्यत्र प्रस्मरन्मोनदीति नदीसंज्ञा विधाना कृत्रिम
त्वात्संज्ञिनो ग्रहोऽस्तीति चेन्न पौर्णमास्या ग्रहणं सामर्थ्येन संज्ञिनो ग्रहणमावाप्तापनेनादोषात् न च पौर्ण

॥ अस्ति च ॥
मास्या ग्रहायणी ग्रहणं नियमार्थम् इकारोत्तानां ययि तर्ह्येतपोरेचे वाच्यम् तथा सति ऊपौर्णमास्या ग्रहाय
णीति वक्तव्येन दीग्रहणसामर्थ्येनैव तथा विधनियमस्याभ्युपगमात् न च नदीसंज्ञकोकारग्रहणायैव नदीग्र
हणं चरितार्थमिति वाच्यम् पौर्णमास्या ग्रहायणी शब्दश्चाहवर्षाङ्कारोत्तस्यापि नदीसंज्ञकस्यैकग्रमितिक
स्पनेन तद्ग्रहणवैयर्थ्यस्य स्पष्टत्वात् एवमपि तद्विशेषानां गंगायमुनेत्यादिनामपि ग्रहणं कुतोनेति चेन्न श
रत्प्रभृतिषु विपाटशब्दसामर्थ्येनैव तच्चारणान्नन्वेव भवितुमिति न्यायानुक्तः नदीभिश्चेत्यत्र संज्ञिनो ग्रहण
पतेः अणवोरिति वन्न पान्येकदिवचनेर्देशेनैव सिद्धे वद्वचननिर्देशसामर्थ्यादेव तद्धारणसंभवादिति दिक्

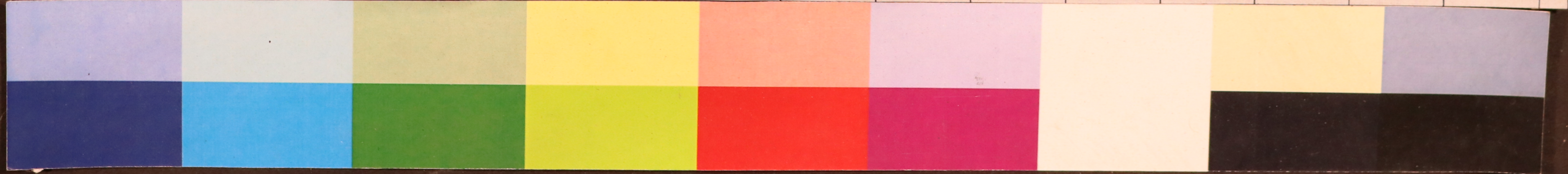
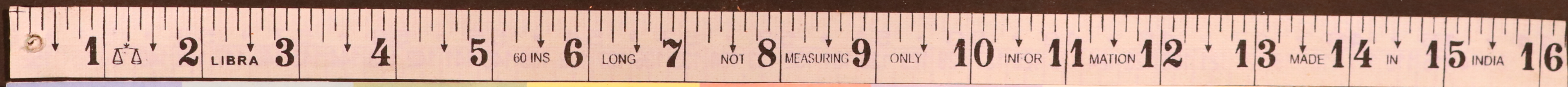
प. रि.
टी.
२३

एवकारव्यवच्छेदमर्थमाहानन्विनि परिभाषास्येति माह इहशास्त्रेति तत्रज्ञापकं दर्शयति संख्याया इति तमे
कोपयापयति नहीति ननु सन्तनिषेधस्य इत्यर्थत्वेन च चरितार्थत्वात् तत्रज्ञापकत्वमपुक्तम् न च अर्थवग्रह
णानानर्थक्येति परिभाषाया अर्थवदेवेति शब्दस्य ग्रहणेन न निषेधस्य अर्थत्वसंभवति इति स्मि शब्दस्य नार्थ
क्यत् तथा चोक्तं तत्रैव भाष्ये ननु कोक्त उत्पत्त्यर्थमेतत्स्यादिति त्रुत्तार्थवद्ग्रहणेनानर्थक्येति अर्थवत् शिब्दस्य ग्र
हणं न च उक्ते लिशब्दोर्थवानिति वाच्यम् उभयसंभवे सि परिभाषोपतिष्ठते न च ति शब्दस्योभयसंभवः अन
र्थक्येव सर्वत्र दर्शनात् इति सामर्थ्यादनर्थक्ये च सर्वत्र ग्रहणात् अर्थत्वाच्च तत्परित्यक्त आह शब्दता ।

प्रकृतेव हादीनां संख्या संज्ञा कृतेति ज्ञानरूपं प्रकरणम् नतलोकप्रसिद्धैकद्यादीना
मित्यत आह उभयगतिरिह भवति इहशास्त्रे संख्याया अतिशब्दतायाः इति निषेधोऽस्या
ज्ञापकः न हि कृत्रिमा संख्या त्वं तशब्दता वास्ति ॥ वास्तीति अर्थवग्रहणेति ज्ञापक

व्यवस्थापरभाष्येति शब्दस्योच्चारणकालिकार्थवत्त्वमादाप्यवस्थापनीयम् पूर्वोक्तप्रकरणेन न्वित्यादिना शङ्कनेष
दोष इत्युक्तानदाहने त्रैवेक्यटः अभिशब्दतापा उच्चारणकालपवार्थवानस्ति शब्दस्य ग्रहणे मिति प्रतीतिरिति ज्ञापकत्वं
मेव प्रतिषेधस्येति अतिशब्दताया इत्यस्य द्वितीहिर्मेतत्सु रूढेत्वेन संख्यविशेषणतया विशिष्टबुद्धौ विषादणज्ञानस्य क
रणात्वात् तत्पदजन्योपस्थितिकाले अर्थवदनर्थकयोः संभावेन पूर्वमर्थवदेव ग्रहणे निर्णीते यस्यात्संख्यापदार्थान्वपवे
लायां जावमानानुपपत्तिज्ञानेन ज्ञापकत्वमेव कल्प्यते इति नेष दोष इति प्रतीकमुपादायोद्वादिनश्च केयटस्याशयो वि
वरणकारेण ॥ ॥ ॥

२३

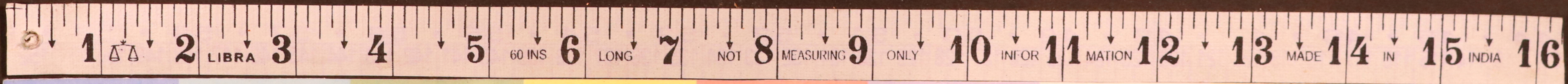

शदानीतस्याःपरिभाषायाःफलमाह तेनेति लौकिकेति तत्त्वंचशास्त्रीयसंकेतिकार्थमिदं त्वनेवेदितस्य ननु भय
गतिरिति प्रतिकर्ता कर्मत्यादौ फलकथमयुक्तं तत्रोभयग्रहणं संभवेन साख्यास्य लेखनत्वात् लस्य युक्तं युक्तत्वादि
त्यत आह तत्रेति केति नन्विह उभयगतिरित्यस्य कृत्रिमाकृत्रिमश्रेकत्रवगतिर्भवति त्वर्थः अपितु विषयेभे ।
देन कृत्रिमाकृत्रिमयोर्वस्तुपोस्तमस्तयोश्च ग्रहणमिति तदर्थः तथा च कुत्रचित्कृत्रिमस्यैव ग्रहणं यथा वृद्धि

तेन कर्तरिकर्मव्यतिहारे कण्वमेयेभ्यः करणे विप्रतिषिद्धं चानधिकरणोत्पादौ लौ
कि कक्रिताया द्रव्याय वगतिः तत्र कोभयगतिः कृत्रिमाकृत्रिमस्यैव कृत्रिमाकृत्रिमस्यैवेत्य ।
त्रतुल्यानुसारिवाख्यानमेव शरणम् अत एवात्रेति शब्देन कृत्रिमस्यैव ग्रहणं
नतु सिद्धमात्रस्य

रादैजित्यादौ कुत्रचित्कृत्रिमस्यैव ग्रहणं यथा पूर्वोक्तोदाहरणे कर्तरिकर्मत्यादौ कुत्रचिदुभयग्रहणं यथा सं
ख्या व्यापासत्रेत्यपि अत्र तल्लानुसारिवाख्यानस्यैव शरणोपकर्तव्योऽत्र पूर्वोक्तदोषावकाश इति अत्र मूलं तत्रे
ति निर्द्धारसमर्थः तेषां त्रयाणामर्थेऽर्थः अत एवेति तथा विधवाख्यानस्य शरणत्वादेवेत्यर्थः ॥ २ ॥

प. रि. शे.
दी.

२४

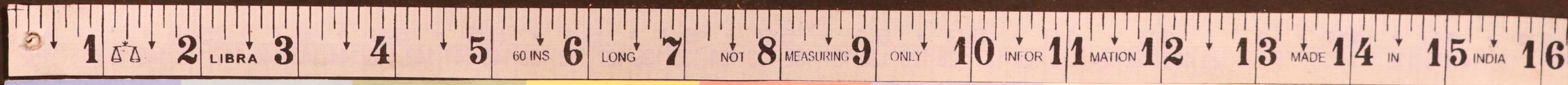
२५

वद्गणवतुति संख्ये सूत्रे संख्या संज्ञायां संख्या ग्रहणं संख्या ग्रहणं कर्तव्यं वद्गणवतु नृतपः संख्या संख्या भवं
ति संख्या संख्या संज्ञा भवतीति वक्तव्यम् किं प्रयोजनम् संख्या संप्रत्ययार्थम् एकादिका संख्यायाः संख्या प्रदेशे सं
ख्ये तेव संप्रत्ययो यथा स्यादिति संख्या ग्रहणस्य कर्तव्यतां चोदितत्वात् तत्प्राप्त्या नाना पक्षादिना उभयगतिं साधय
ता भगवता भाष्यकृता स्पष्टीकर्तुं मतम् इत्याह स्पष्टं वेदमिति अस्मिन्नेव सूत्रे प्राग्भेदकृत्विमाकृत्विमयोरिति प्रतीकसु
पादापन्यायोपम् तथा हि सर्वार्थाभिधानशक्ति युक्तः शब्दो यदा विशिष्टार्थसंयवहारपनिपद्यते तदा तत्रैव प्रती

स्पष्टं वेदं संख्या संज्ञा सूत्रे भाष्ये पत संज्ञा शास्त्राणां मच्छास्त्रेः नेन शब्दे नैत्व एवे
ति निपमार्थत्वं कृत्विमाकृत्विमन्याय वीजमिति तन्न निषाम गृहीत शक्ति या
ह कत्वेन विधित्वे संभवति निपमत्वा योगात्

ती जनयति नान्यत्रेति कैयटोक्तिमर्थतो युक्त इत्यादिना अनूलपावं उयति तत्रेत्यादिना सति निपाम कत्वे हि
सति निषा संज्ञा शास्त्राणां कैयटो तारीत्या कृत्विमाकृत् तमेति न्याय मूलं भवेत्तामा तदेव तन भवति अगृहीत शक्ति या
ह कत्वेनेतेषां विधित्वे संभवति स्वरूपसूत्र शक्तिग्रह कत्वेन निपाम कत्वे कल्पना योगात् ॥ ॥

२४

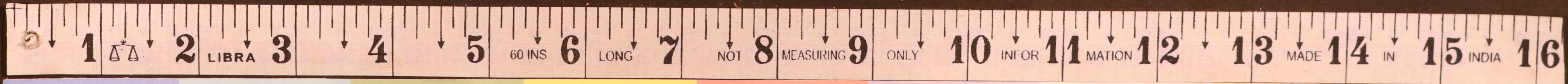

ननु सर्वे सर्वार्थवाचका इति प्रकृतशस्त्रकृतिद्वान्तानुरोधेन सर्वार्थेषु सर्वशब्दानां शक्तेर्गृहीतत्वेन गृहीतशक्तिग्राहकत्वेन कथं न तेषां नियामकत्वं संभवेदित्याहुः सर्वे सर्वार्थेति तादृशसिद्धान्तानुरोधेन सामान्यशक्तिग्रहेऽपि विशेषतस्तदर्थज्ञानाभावेन विशेषतस्तदर्थशक्तैर्गृहीतत्वादिति त्वमेव संभवति न नियामकत्वमिति भावः ननु सामान्यज्ञानमादाप्येव नियामकत्वं कृतोनेति चेदत्राहः सामान्यज्ञानं निति सामान्यशक्तिग्रहस्य विशेषश

सर्वे सर्वार्थवाचका इत्यभ्युपगमोऽपि योगिट्ट्यानां स्मृष्ट्या विशेषतस्तदर्थज्ञानस्याशक्यत्वात् सामान्यज्ञानं तु न बोधोपयोगीति ॥

द्वबोधोपयोगित्वाभावात् न तत्किंचिद्विचित्रं न तथा तादृशसिद्धान्तानुरोधेन तादृशशक्तिग्रहे विशेषतः सर्वार्थज्ञाने सर्वेषां सर्वज्ञत्वापत्तेः तस्माद्विशेषज्ञानस्यैव कार्यनियामकत्वाद्विशेषतः शक्तेश्चागृहीतत्वात् तदर्थमगृहीतशक्तिग्राहकत्वेन संभवत्येव संज्ञाशस्त्राणां नियामकत्वासंभव इति ॥ ॥ ॥

प. रि. प्रो.
टी.

२५

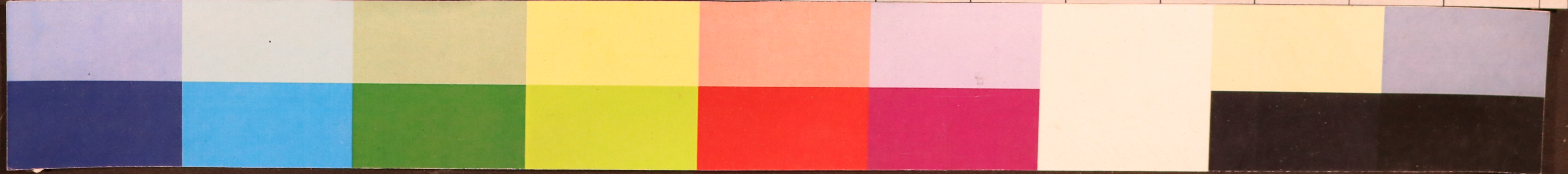
२५

नन्वेतावतापि कृत्रिमा कृत्रिमयोरिति न्यापस्य मूलं तनसिद्धं भवति नि निर्मूलत्वादप्रामाणिकः स्यात् किंचैवं
वहारापनिपमः संज्ञायाः संज्ञिनि क्वचिदित्यादि हरिग्रंथा संगति स्यादि चेत्तर्हितसंज्ञाकरणज्ञानरूपप्रकरणद्वया
र्याग्रहणं रूपनियमं कृत्रिमान्यापमूलतया संख्यासंज्ञासूत्रस्य भाष्योक्तं ग्रहाणां रतिन कृत्रिमन्यापोऽप्रामाणिकः तत्र
तत्र संकेतो गृहीतेन तत्संकेतज्ञानरूपप्रकरणवशात् तस्यैवोपस्थितिर्नान्येति फलिनियमपरत्वेन हरिग्रंथापिना।
संगतिरित्याह अन्यत्र निरूपितमिति ब्रह्मिरोदेजिति सूत्रेशाखरे मंजुषापांचे निशेषः तत्रादौ चांगुणसंज्ञा अदेजं

अन्यत्र निरूपितम्

ब्रह्मसंज्ञा कुतो नेत्याशंकां मनसि निधाय तत्रैव संकेतिग्राहणात् स्वरूपे स्पष्टं पैवेत्येषां पट्टाशद्वयेन व्यवहारः
स्वेष्टपासंज्ञाक्रियते रतिच एतदुपदेशरूपसंकेतात्मा कृतत्रसंज्ञात्वाग्रहेता सामनित्यत्वव्यवहारविशेषवरं ग्रंथः
तत्रातएव तनत्संज्ञाकरणज्ञानरूपप्रकरणद्वयार्थाग्रहणं रूपनियमं कृत्रिमा कृत्रिमन्यापमूलमयोक्तसंख्यासं
ज्ञासूत्रे भाष्ये आर्थिकमेवा मुनिपममादाय संज्ञासूत्रेषु निपमत्वव्यवहारो व्यवहारनिपमः संज्ञायाः संज्ञिनि च
चिदिना कृतत्रसुपष्टंभकग्रंथनिरूपणेन निरूपितमिति बोध्यं ॥

२५

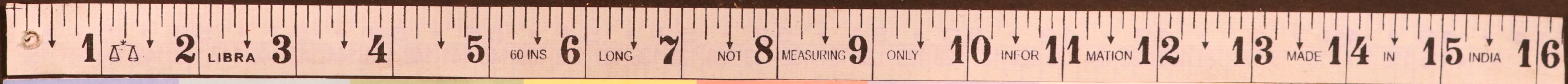

इदानीं सिंहावलोकनन्यायेनेत्संस्तिकविशेषोद्देशकवियौविचारस्तचपन् नहिकार्थीतिपरिभाषामवतादपति
नन्वेयेत्यादिना शपितेत्यादावित्यत्रादियदेनशपितश्चादिसंग्रहः अत्रहिनिष्ठाशीडि.तिनिष्ठायाः कित्त्वनिषेधः
डि.त्वादगुणनिषेधश्चि.तिचेतिसूत्रेसतिसप्तम्याश्चाश्रयणादिनिभावः नचनिष्ठाशीडि.तिशीडः कित्त्वनि
षेधसामर्थ्यादेवसप्तमीनास्तीतिकल्पनेतिवाच्यम् तन्निषेधसार्थकापसतिसप्तम्यभावकल्पनापेक्ष

नन्वधेताशपितेत्यादौ ३ड. शीडोर्डि.त्वादगुणनिषेधः स्यादत आह कार्यमनुभ
वनहिकार्थीनिमित्ततपानाश्रीयते ॥

पापरिभाषात्तापनस्यैवौचित्यात् सतिसप्तमीतिकल्पनायामपिडि.तिचेत्पस्याप्रवृत्तिमात्रकल्पनेनैवनिष्ठाशी
डि.तिनिषेधसार्थकार्त्तनेनसप्तम्यभावत्वनस्यायुक्तत्वाच्च ॥ ॥ ॥ ॥

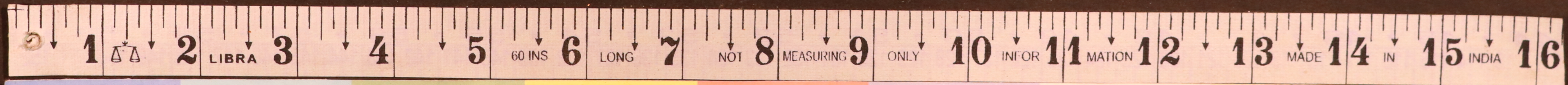

५-रि-शे परिभाषायां ज्ञापकमाहं स्यं निलाच्छपितरिति एतेन अस्यां परिभाषायां दिधीवेद्योर्गुणप्रतिषेधः कुटादौ कु
 १६ उ-पादेवा ज्ञापकमिति सीरदेवायुक्तिरपासौ भाष्ये दिधीवेदीटमित्यस्य प्रत्याख्यानान् पाठस्याशोकवनिक्त्वा
 येन चरितार्थताच्च निर्देशश्चेति पादेन निर्देशश्चेत्यत्र च शब्देन निषेधस्य प्रकारान्तरेण दिधीवेद्योः प्रत्याख्यानप
 रभाष्यस्य समुच्चयः अन्यथा द्वि-ति चेति निषेधेनैव सिद्धेव प्रकारान्तरानुशरणमयुक्तं स्यात् परिभाषास्य अनु

स्यं डिलाच्छपितरीति निर्देशश्चास्या ज्ञापकः ऊर्णनविषतीत्यादिसिद्धये कार्यमनुभ
 वनिति अत्र हि द्विर्वचने चीति नुशब्दस्य द्वित्वमन्यथा सन्यजोरित्यस्य षष्ठीत्वात्सत्रं
 तस्य कार्पित्वेनैव सोद्वित्वनिमित्ताभावात्तद्वृत्तिर्न स्यात् ॥

परिभाषास्य अनुभवन् पदस्य कृत्यं दर्शयति ऊर्णनविषतीत्यादि सिद्धये कार्यमनु तथा च अथ्येता शपितरित्यादि
 तो ऊर्णनविषतीत्यत्र वैलक्षण्यं दर्शयन् तदेव स्पष्टयति अत्र हीति एतेन परिभाषाद्वयमिदमिति सीरदेवायुक्त
 मपास्तम् ॥ ॥

२६

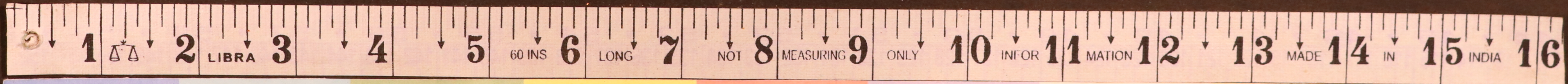

ननु कथं निमित्ततया नाधीपतश्च समवायसंबंधेन कार्यमस्मिन्नस्तीति मत्वधीपेन शब्दः समवापिका
रणपरः निमित्तशब्दश्च समावापिकारणा समवापिकरणेपरः समवापिकारणत्वं च समवायसंबंधावच्छिन्नकार्यं।
तानिरूपिततादात्म्यसंबंधावच्छिन्नद्रव्यत्वसमानाधिकरणकारणात्तद्वत्त्वं समवापिकारणत्वं तु गुणत्वकर्म
त्वासांताभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभाववत् धर्मावच्छिन्नसमवायसंबंधावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणा
त्तद्वत्त्वम निमित्तत्वेनिरूप्यते भयधर्मानवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणात्तद्वत्त्वम् इति निविल्लोकन्ये
पापिकादिशास्त्र प्रसिद्धिः एवं च समवापिकारणनिमित्तकारणयोः सकललोकतंत्रप्रसिद्धस्य भेदकत्वात्

वस्तुतः समवापिकारण

समवापिकारणस्य निमित्ततया आश्रयणम् निमित्तस्य वा तत्त्वेनाश्रयणं इदं बोध्यम् यस्मिन्कोर्ययस्य समवा
पिकारणत्वं तस्मिन्नेव तस्य निमित्तत्वेनाश्रयणम् इतरत्र समवापिकारणतया आश्रितस्य परत्र निमित्त
त्वेनाश्रयणेऽपि बाधकम् यथा दंडस्य स्वरूपं प्रति समवापिकारणतया आश्रितस्य चटं प्रति निमित्तत्वेनाश्रयणं
भवत्येव अन्यथा कार्यमात्रं प्रति समवापिकारणतया आश्रितस्य द्रव्यस्य कुत्रानिमित्तत्वात्तापत्त्या सर्वोपपन्नवपवस्या
दिति तस्मात्समवापिकारणस्य निमित्तत्वेनाश्रयणभावेन परिभाषायी अर्थसिद्धत्वात् तत्र तापकाश्रयणं किंचि
त्करमिति चेदोमित्यंगीकुर्वन्नाह वस्तुतः इति तदेव स्पष्टयति समवापिकारणेति ॥ ॥ ॥

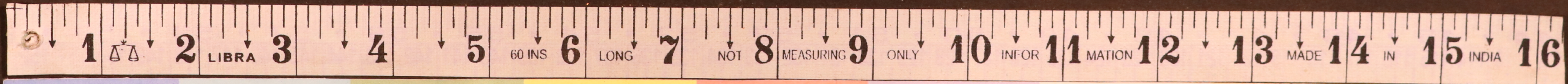

प. रि. शे. ननु समवायिकारणानिमित्तकारणयोः सकललोकतंत्रप्रसिद्धभेदस्य सत्त्वेऽपि हव्याकरणोत्तयोर्भेदो नाश्रीयते सि
टी. इप्रसिद्धस्मान् शासनेऽस्मिन् वस्तुतो सत्त्वेन सर्वस्य व्यवहारस्य तत्त्वादित्यत आह अतएवेति तापकसाध्याभा
२७ वादेवेत्यर्थः हिः प्रयुक्त इति परिभाषायामिति यावत् सहीति दिशद्वोहोत्यर्थः तत्त्वेनाश्रयण इति कार्पिणो निमि

निमित्तकारणयोर्भेदस्य सकललोकतंत्रप्रसिद्धतया तस्य तत्त्वेनाश्रयणाभावेन नै
षा तापकसाध्या अतएव हिः प्रयुक्तः सहितत्वेनानाश्रयणो हेतोः प्रसिद्धत्वं यो तप
नीति तत्त्वम् ध्वनिता चेयम्

तत्त्वेनानाश्रयणोऽति यावत् तथा सिद्धान् शासनेऽस्मिन् शास्त्रे सर्वव्यवहारस्य कल्पितत्वेऽपि यथोत्तरमीमांसक
नये कल्पितव्यवहारमादौ यैव मौक्तवंथादिसर्वव्यवस्था तथात्रापि तमेवादाय सर्वव्यवस्थापालक्यसिद्धेर्त्यत्वेन
भाष्यकारैरप्यंगीकृतत्वात्तन्निविल्लोकप्रसिद्धस्य अन्यत्र तंच सिद्धस्य वा तस्याश्रयणो किंचिद्वाधकमिति भाव

२७

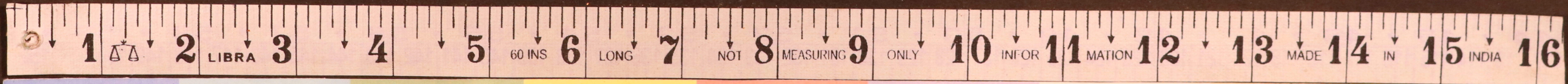

नन्वेतस्याः परिभाषायाः भाष्यानुक्तत्वादप्रामाणिकत्वमित्यत आह द्विर्वचनेचीत्यत्रेति तत्र हि अनेन कार्य
मनिदिश्यते इति मनसि निधाय आदेशः स्यानिवदनुदेशात्तद्वतो द्विर्वचनमिति चक्रतुरित्यत्र यणादेशोक्तैपका
चोविधीयमानं द्विर्वचनमनम् कत्वादप्रामाण्यमिति स्यानिवत्वात् पराविशिष्टस्यैव स्यादित्याशंकाच्च ग्रहणं तत्ता
पकं रपस्यानिवद्भावस्य यदयमच ग्रहणं करोति तत्तापयसाचार्यः रूपस्यानिवद्भवतीति कथं कृताज्ञाप

द्विर्वचनेऽनीनिति सूत्रे भाष्ये ॥

कं अन् ग्रहणेऽस्येतत् प्रयोजनं रहमासूलजे न्नीयते देधीयते यदि च रूपस्यानिवद्भवति ततोऽन् ग्रहणमर्थवद्भव
तीतीत्यन् ग्रहणं तापकाश्रयणेन रूपानिदेशपक्षावलंबनात् तत्परिहृतम् अत्र यदि च रूपस्यानिवद्भवति ततोऽन्
न् ग्रहणमर्थवदित्यंतोक्ता अन् ग्रहणे न सर्वेष्टसिध्यर्थं रूपानिदेशं तापयत्तानहिकाधीपरिभाषाध्वनिताभग
वता यदि चेपं न स्यात्सत्यर्थं अन् ग्रहणे अरि रिव ॥ ॥ ॥

प. रि. शे.
टी.

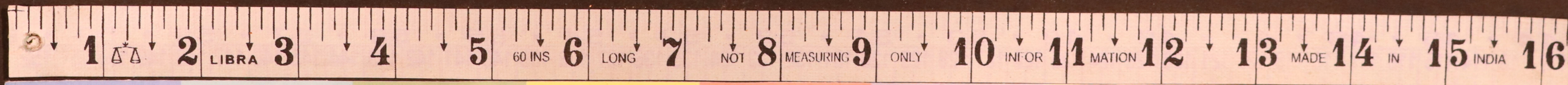
तीत्यत्रगुणस्यरस निमित्तस्यान्यनिवद्भावेनरस शब्दस्यरसत्वेनसिध्येतेतेति अच ग्रहणेनज्ञापितरूपानिदेशस्य
सर्वेष्टसिध्यर्थत्वप्रतिपादनपरंभाष्यमुक्तंस्यात् ध्वनितायांत परिभाषायांकार्पिणोनिमित्तत्वानाश्रयणेनेसो
द्वित्वनिमित्तत्वानाश्रयणेभावेनद्विर्वचनोचितिसूत्रेणस्यानिवद्भावेनरूपानिदेशाप्रसक्तेर्नेस शब्दस्यद्वित्वमि
तिसर्वेष्टसिद्धौभाष्यांसमंजसंभवति पतुर्द्विर्वचनेऽचीतिसूत्रे अचीत्यस्यजेप्रीयतेदेधीयते इतिनिवृत्तकारैः
प्रत्युदाहरणमुक्तंयच्चभाष्यकारैः रूपानिदेशेज्ञापकत्वमुक्तंतदुभयमपिचित्यम् नटभार्यावद्वंजनानिभवं
तीतिषष्टाभाष्यारीत्याश्रीम् दीपेतिद्वितीयाजवधिकस्यैवकार्पितयापडो निमित्तत्वाभावादितितदेवचित्यम्
सत्युत्तरस्मिन्नचित्तसंबंधेनतरंगत्वस्यैवव्यंजनस्यसर्वप्रसिद्धत्वात् पकारविशिष्टस्यषाष्टभाष्यानुरोधेनका
र्पित्वापादानस्यायुक्तत्वात् नचविनिगमनाविरहः धातोरेकाच् इतिसूत्रेणविहितः पडः असत्यज्यंतरेअका
रोत्तरपकारस्योच्चारणेनतदंगत्वकल्पनस्यैवव्यापत्वात् रूपानिदेशात् ज्ञापकापरभाष्यप्रामाण्यादुत्तराजसंबं
धेनउत्तरांगत्वस्यैवज्ञापयितुंयुक्तत्वाच्च ॥ ॥

इदानीं संज्ञाप्रसंगे देवसंज्ञाकर्मकसंज्ञिविशेषोद्देश्यके विधौ विचारश्चित्सचपनपदागमपरिभाषामवतारूपितु
माह नन्विचारिना इदानीं परिभाषास्य पदानां आदिभूतपदागमश्चित्समस्तपदे समासचटकीभूतश्वपदाव्य
वहितोत्तरवर्तिष्यार्थः नसंबन्धसामान्यमपि त उद्देश्यविधेयभावपवग्रन्थया प्रनिर्धारयतीत्यादौ सोद्देश्यचटितस
मुदापत्तिसंबन्धेनेरेफस्सदासंबन्धित्वेन तद्गुहणेन ग्रहणात् एतन्मापयेत् पूर्वोक्तानुसारेणोत्तमनिष्ठविधेयता

ननु प्रणिदापयतीत्यादौ दारुपस्य विधीयमाना युसंज्ञादापेनं स्यादत आह यदा
गमास्तद्गुणीभूतास्तद्गुहणेन गृह्यंते यमुद्दिष्टागमो विहितः शास्त्रेण तदव ।
यवत्वेन बोधितोः तद्गुहणेन तद्ग्राहकेण तद्बोधकेन शब्देन गृह्यते बोध्यतस्य
र्थः

नितपित उद्देश्यतासंबन्धेनेरेफस्स आकारसंबन्धित्वेऽपि तत्सत्त्वाभावात्त्रयोऽः तद्गुणीभूतश्च गुणशब्दोऽवयवपरः
आत्रचिप्रत्ययेन वास्तवतत्त्वाभावेन शास्त्रीयत्वात्पितत्त्वमित्यस्य चितं अत्र तद्गुणेनेति तद्गुहणशब्दः तद्ग्राहकः ।
परः महिलत्रस्त्वज्ञानार्थकश्चित्पदागमादिपदार्थनिरूपिणद्वारा परिभाषार्थव्याचष्टे यमुद्देश्येत्यादिना यत्
तदोर्नित्यसंबन्धादाह सञ्ज्ञि ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

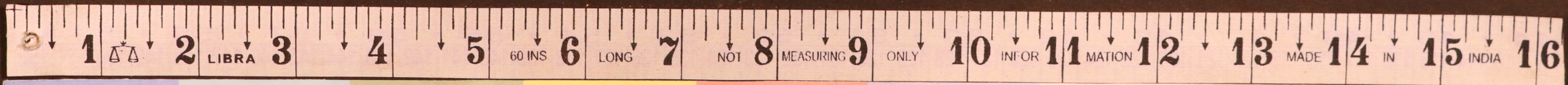

प.रि.शे. ननुपदागमपरिभाषायां उपात्तस्य तद्गुणीभूते तस्य कस्यचिदप्रवृत्त्यर्थसासाधकत्वेन च वैफल्यं स्यादित्यंशं कांतस्य
टी. तस्य साधकत्वेऽपि लोकायसिद्धेयमिति प्रतिपादने सफलत्वाच्च वैफल्यमिच्छाशयेन परिहरति तत्रेति परिभाषा
२६ यामित्यर्थः तद्गुणीभूत इति पाठे तु तत्रत्यस्यैवाख्यानस्यार्थः तद्वत्त्वेन लोकन्यायसिद्धत्वं मेव प्रतिपादयति लोके

तत्र तद्गुणीभूतस्य शोबीजकथनं लोकेऽपि देवदत्तस्यांगाधिक्ये तद्विशिष्टस्यैव देवदत्त
ग्रहणेन ग्रहणं दृश्यते यमुदिश्य आगमो विहित इत्युक्तेः प्रनिदारपतीत्यादौ न दारि
त्यस्य पुत्रम् ॥

पीत्यानिना अत्रापि शब्दः शास्त्रसमुच्चायकः यदागमस्य त्रउद्देश्यविधेयभावपक्षार्थः ननु यथा कथंचित्संबन्ध
मात्रमित्याभ्युपगम्य फलमाह यमुदिश्येति ॥ ॥ ॥ ॥

२६

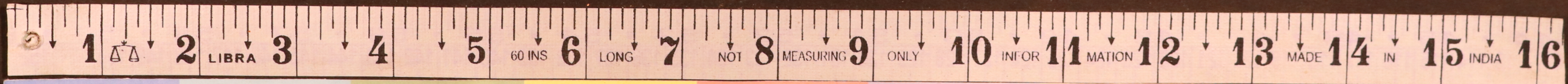

ननुदिदीपेऽत्यादौ अनपापरिभाषायाऽटविशिष्टस्यैकारग्रहणेन ग्रहणात् यणस्यात् जहारेत्यादौ चातः श्रौण
लशमौकारोदेशापत्तिः तथाचलोकस्यापसिद्धस्यैतद्वचनस्य अतिव्याप्तिनस्तत्वेन शास्त्रे एतदाश्रयणमयुक्तस्या
दित्यत आह आनेमुगिति मुद्रिधानसामर्थ्यादेन स्यान्नित्यत्वकत्वकल्पनेनानिष्टातिरिक्तस्य लेसंकोचकल्प
नेननायुक्तत्वम् अतएवकल्पेजत इति सूत्रेभाष्येपान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजननानित्यमेषाकर्तव्या
तिविधेयं दोषेषु युक्तं सन्निपातपरिभाषादोषपरिगणनानंतरपरिभाषाव्यवस्थापनावसरे ननु आनेमुगि

आनेमुगिति सग्विधानसामर्थ्यादेवानित्या अन्यथापचमानशत्यादावकारस्य
मुत्सनपापरिभाषया विशिष्टसवर्णादीर्घादीर्घाद्यर्थस्य स्पष्टमेव ॥ ॥

ति सूत्रेणामग्विधानं हि अवगार्यम् यदिचयदागमपरिभाषायाः सवर्णादीर्घाः स्यान्दातदनुययत्रं स्यादतथा ।
त्वापपत्यर्थे तत्रपचमानेत्यादौ परिभाषायाः प्रवृत्तिकस्यैवपतीति नानित्यत्वज्ञापकत्वेन स संभवतीति चेन्न सा
मर्थेन तत्परिभाषायाः प्रवृत्तिकल्पनापेक्षया तस्यापरिभाषायाः अनित्यत्वज्ञापकस्य लघुत्ववद्गुणफलसाधकत्वाभा
सुचितत्वात् अनित्यत्वकल्पनेन तस्याः प्रवृत्तेरार्थिकत्वेनाप्यसिद्धत्वाच्च नन्वेवमप्यपि पचमानशत्यावस्थायां प्रा
मस्याकः सवर्णादीर्घा इति दीर्घस्य विशेषविहितेनातोऽतिशयेन न वाधेत स्याथपवादत्वा ॥ ॥ ॥

प-रि-शे-
टी-

३०

मुकावाधनापमग्विधानस्यवारितार्थेनपतत्परिभाषायाअनित्यत्वज्ञापनमयुक्तम् नचकविदपवादविषयेषुत्सर्गो
ऽभिनिविशतेइतिन्यायेनरमापामित्यादाविवपुनरुत्सर्गप्रवृत्तिस्वीकारेणसत्यपिमुक्तिरपादेशप्रवृत्तिरव्याहृतैवेतिवाच्य
म् सर्वथानवकाशस्यलेनयासत्वेऽपियेननाप्राप्तिन्यायेनवाधकस्यलेनयानंगीकारात् नचअपवादशब्देनैवतत्रये
ननाप्राप्तिन्यायस्यग्रहणं भविष्यतीति वाच्यम् तत्रापवादशब्दस्यवाधकत्वोपलक्षणत्वात्सहीभविष्यतिचेतदुपरि।
एतत् नचैवंमुक्तिसतिरपादेशप्रवृत्तिपरिभाषयाशङ्क्यवर्णग्रहणोपदागमश्चस्याप्रवृत्त्यानदोषइति आनेमुगि।
ति सूत्रस्यविवरणंविरोधेतिवाच्यम् तस्यप्राचीनानुरोधित्वकल्पनेनविरोधाभावान् नचैतावतापिपेननाप्राप्ति
न्यायेनरपादेशवाधेनमुक्तितत्पले अपवाधिदविषयेउत्सर्गप्रवृत्त्यारपादेशाप्रवृत्तावपिसर्वर्णदीर्घेणकिं।
चिद्वधकमितिवाच्यम् आतोडि.तत्रत्यस्यानंतरंआनस्यनअग्रेमुगितिन्यासेनआतोडि.तत्रत्यंतआनश्चा
स्येअनुवृत्त्याआनस्यातोडिपादेशोनआनेआइतिन्यायेनवारपादेशाप्रवृत्तिनोसवर्णदीर्घस्यैवमुग्विधानस्यवा
धकत्वानंतरंतदप्रवृत्तेरितिचेत्त्र॥ निरवकाशत्वेनमुकादीर्घस्यवाधेअपवादविषयेउत्सर्गशास्त्रस्यप्रवृत्तेरभ्युप
गमान्तरंपदागमपरिभाषयासवर्णदीर्घमुग्विधानवैयर्थ्यात्तत्त्वेनपरिभाषायाअनित्यत्वज्ञापकस्यायु
क्तत्वात् नन्वेवमपिपदागमपरिभाषयामगागमस्यावर्णत्वेनग्रहणंस्वतन्त्रोष्टत्वंच तथासतिआनसंब
धिअचिआदावाङ्ग्रहणइतिइतिओकाररूपनगुणसं

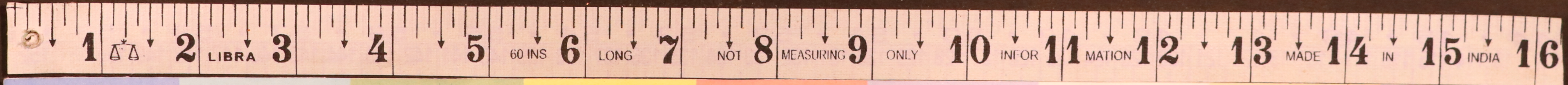
॥

॥

॥

॥

३०

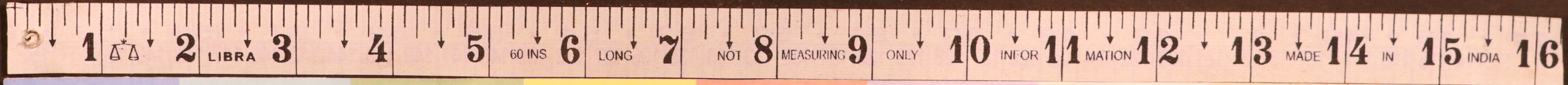
पादनेन तस्य चारितार्थान्नानित्यतापकत्वमिति चेत् पदागमपरिभाषया तत्रावर्णितानि देशवर्तकं त्वस्याप्या
 निदेशोऽस्वाश्रयश्रोतृत्वस्य प्रतिवधानं न च कं त्वानिदेशोऽमिति समुदायस्य तत्वेऽपि अकारे कं देशरेफापेक्षस्य
 प्रपन्नमादाय अकारस्यैकैयत्स्य प्रपन्नवत् अमिति समुदाये कं देशमकारसादृश्यमादाय अकाररूपगुणस्या
 पिदुर्वारत्वमिति वाच्यम् रोचोश्चोतरभूपस्तादिनिवत्पूर्वभागस्य बाहुल्येन तत्सादृश्यमादाय अकारस्याप्राप्तेः
 गुणप्रतिसर्वर्णदीर्घस्यापवादत्वाच्चेति दिवः तथा च पदागमेति न्यायसिद्धस्य वचनस्य निपातकाभावाद्वा
 लक्ष्यसाधारणेन व्याहृतप्रसक्तौ मुग्विधानमन्यथानपपत्तिमूलकं यत्र तस्य मन्त्रो लक्ष्यविद्यातस्तत्रैव तेन
 प्रवर्तते इति वचनांतरकल्पनेन अलक्ष्यातिरिक्तविषयत्वेनैतस्य संकोचे सिध्यत्येतस्यैव मनित्वम् लक्ष्यालक्ष्य
 विवेकस्तु सूत्रभाष्यवार्तिकतो वधेयः एतेन मुग्विधानपरिभाषया अनित्यत्वेऽपि कं प्रवृत्तिरिति विनिगम
 नाविरहेऽप्राप्तेः लक्ष्यानुरोधादमुकस्थले प्रवृत्तिरमुकस्थलेनेति मुग्विधानसामर्थ्याद्वा इति समाधानं मंततोग
 त्वाशरणीयं तदपेक्षया सर्वमेव तदनुरोधान्मुग्विधानसामर्थ्याद्वासवर्णे दीर्घकर्तव्येऽयं न प्रवर्तत इति कुतो
 न ज्ञायतामित्यपास्तम् अलक्ष्यमात्रातिरिक्तविषयत्वेन संकोचे संभवति सति अलक्ष्यविशेषविषयत्वेन संको
 चकल्पनस्यापुक्तत्वात् असति बाधके प्रमाणानां सामान्ये पक्षपात इति न्यायाच्च श्रीमत्प्रणवादिनामतीर्थपक्ष

॥

-- इन्द्राय नमः ॥

॥

॥

प-रि-शे.

श्री.

३१

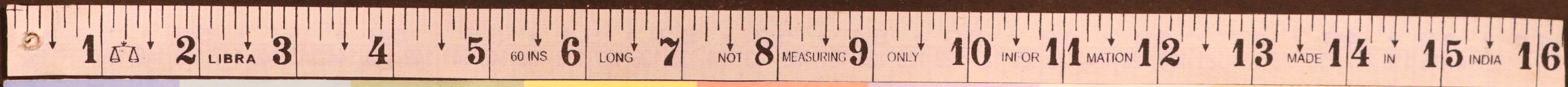
३१

परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनेन तदप्रवृत्तियोग्यं स्पष्टं दर्शयति तेनेति दिदीयेरिति अनित्यत्वेनेत्यर्थः न च ह्येन
बुद्धिः परामर्शकतया अनित्यत्वपरामर्शीत् न चात्रापि बुद्धिधानसामर्थ्येनैवारणो नानित्यत्वफलममुक्तं ।
वक्तुमिति वाच्यम् इह पश्य संपादनेन बुद्धिधानस्य चारितार्थीत् न च पणो मपशति वार्तिकेन असत्यपि पुदि ।
तस्मिद्धिरिति वाच्यम् अंतर्भूतनिमित्तकत्वेनांतरेण पणो मपशति हित्वेव हि निर्मितकत्वेन वहिरंगस्य पणोऽसि
द्धत्वात् हित्वा प्रवृत्तेः न चैतदुक्तं कर्मते विपायां वहिरंगपरिभाषाया अप्रवृत्तेरभ्युपगमात् वहिरंगपरिभाषा ।

तेन दितीयेत्यादौ पणादिन जहारेत्यादौ चातग्रौणालिनिन न चैकादेर्वर्णस्य वर्णं
तरावपवः कथमिति वाच्यं वचनेनावयत्वबोधनात् तस्य चावपवसादृश्येपर्यव
सानं बोध्यम्

यासमाधानममुक्तमिति वाच्यं एवमपि प्रकारत्रयप्रवणार्थत्वेन तस्यावश्यकत्वात् न चैवमपि हलोपमांयमानि
लोपेन हावेवावशिष्येतेति वाच्यम् तस्यैकलीतत्वात् स्पष्टं चेदं हपवरडितिसूत्रेभाष्ये न त्वेवमप्यत्र बुगुटाविनि
वार्तिकारंभसामर्थ्येनैव परिभाषाया अप्रवृत्तौ कल्पमानायां नानित्यत्वज्ञापनस्य फलं उक्तमित्यरुचेराह जहारे
त्यादौ चेति च शब्दोऽत्रार्थे पूर्वोक्तं रुचिस्तत्त्वकपव ॥ ॥ ॥

३१

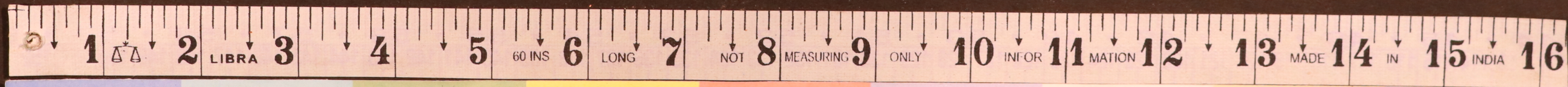

नचयथाग्रानेमुगितिमुग्विधानसामर्प्यत् परिभाषानित्यत्वं ज्ञाप्यते तथाविनिगमनाविरहाद्वर्णग्रह
 णोऽयं न प्रवर्तत इति ज्ञापनेपि भवदसिद्धौ अनित्यत्वज्ञापनमपुक्तमित्याशङ्कते नचेति किंविशेषणतया यत्रव
 र्णग्रहणं तत्रेपेन प्रवर्तत इति ज्ञाप्यते उत्तविशेषतश्च ग्रहणं तत्रेति इति विकल्पं मनसि निपाधाय तत्र ग्रानेमु
 गितिसूत्रस्य भाष्यासंगत्या अर्चनिराचष्टे ग्रानेमुगिति उ. मुट्सूत्रस्य भाष्यासंगत्या अर्चनिराचष्टे किंचेति न
 याचपदिविशेषणतया वर्णग्रहणं परिभाषानप्रवर्तत नदाग्रं गावपवीभूतस्य अकारस्य मुगित्यानेमुगिति

नचोक्तज्ञापकाद्वर्णग्रहणेऽस्याग्रं इति रस्त्विति वाच्यम् ग्रानेमुगितिसूत्रे भाष्ये
 ऽकारस्यागावपवस्य मुगित्यर्थे पचमान इत्यत्र तास्य नुदातेदिति स्वरोनस्यादित्या।
 शंकादुपदेशभक्तस्तद्ग्रहणेन ग्राहिष्यते इत्युक्ते रसंगत्यापतेः किंच उ. मंतपदावप
 वस्य हस्वात्परस्य उ. मोउ. मुडि. त्वर्थे कुर्वन्नास्तेत्यादौ उ. मुजगमेणत्वप्राप्तिमाशङ्क्य
 यदागमा इति न्यायेनाद्यनस्यापि पदांतग्रहणेन ग्रहणात् पदांतस्येति निषेध इत्यान
 यापरिभाषया आगमानामागमियमवशिष्यमपि बोध्यते अस्याशपक उ. मुट्सूत्रस्य भाष्यासंगतेष्व ॥ ॥
 मत्रार्थे पचमान इत्यत्र तास्य नुदाते उ. ददुपदेशालसार्वधातकमनुदातम—डेनः तासि अनुदातेन अदुपदेश इत्येतस्मा
 त्परं लस्यानिकं पसार्वधातकं न दनुदातं स्यादु उ. उ. ओपरीभूतं ननु ननुदातमिति शपिपच इत्युपदेशात्परस्य लस्या

निकस्यग्रानेमुगिति सार्वधातकं स्यादिति चेन्न ननुदातं भवतीत्युक्तिः

प. रि. शे
- टी.

३२

गामेकतेअदुपदेशात्परत्वाभावात् तच्चसादित्वाशंकितेपदागमपरिभाषयाअदुपदेशभक्तस्तद्गुणोनगसत
इति तदाशंकानिराकरणपरंअनेमुगितिसूत्रसंभाष्यमयुक्तंसात् अदुपदेशेअदस्यमअदुपदेशेतिविशेषेण
नयावर्गस्याप्रयणादिनिभावःअदुपदेशश्चशपनादिरेवप्रकृतेचशपितअसहायस्वाद्यपदेशिवभावेनादुप
देशत्वमितितत्वम् यदिविशेष्यतयावर्गस्याप्रयणेश्येपरिभाषामप्रवर्ततेतदाउ. मोउ. मुडि. त्यर्थेकुर्वन्ना
स्तेत्यादावुत्तरपदानकारस्यपदान्तत्वेपिपूर्वनकारस्यपदान्तत्वाभावात् पदान्तस्येतिनिषेधाप्रवृत्तावटकु
प्ताडित्वात्सादित्वाशंकितेपदागमाश्रित्यायेनपदान्तग्रहणेनग्रहणमादायपदान्तस्येतिनिषेधेनत
दाशंकानिराकरणपरंउ. मोहस्वादचीतिसूत्रसंभाष्यमयुक्तंसात् रदाभ्यामितिसूत्रादनुवर्त्यमानस्यन
त्यस्यपदान्तस्येत्यस्यविशेष्यत्वेनाप्रयणादिनिहितिपपक्षेनिराकरणपरग्रंथस्याशयः ॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

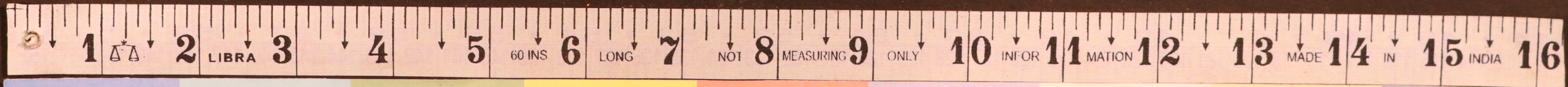
॥

॥

॥

॥

३२

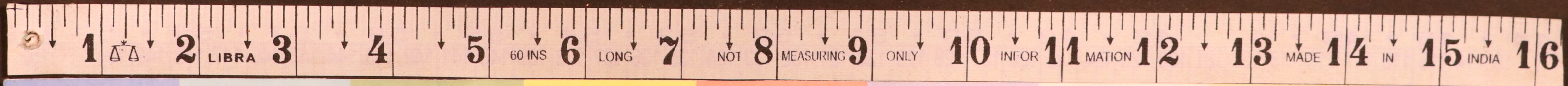

ननु उ. मोहसादवीतिसूत्रस्य भाष्यस्य उ. मंतपदावपवस्य ह्रस्वात्परस्य उ. मोहसादिः तस्यार्थकरणोपपत्त्याद्याश्च ।
यणेन पकेदेशपुक्तितात् मिदचोतात्पर्येति सूत्रस्य भाष्यविरोधेन परिभाषाया अर्थांतरस्य कल्पितममु- नकुर्व ।
नास्तस्यादोरा त्वस्य उर्वा रसाच्च न उ. मोहसादावीतिसूत्रस्य भाष्यसंगत्या यत्र विधीतया वर्णस्याश्रयणं तत्रेयं न प्र-
वर्तत इति द्वितीयपक्षस्य निराकरणं संभवति निमनसा युद्धावपितुं मिदचोतात्पर्येति सूत्रे भाष्ये हि यदि परादिरि-
ति प्रकृते अनुस्वारश्च न सिध्यति द्विषंतपः परंतपः मोनस्यारोहलीत्यनुस्वारो न प्राप्नोतीत्युक्तम् परादिपक्षे मकारस्य त-
द्भक्तत्वात् नद्गुणेन ग्रहणे पिह्योक्तकारमकारयोः पदान्तत्वस्य विरुद्धत्वेन पदान्तत्वमिति भाष्याशयः परिभाषायां

किंच गुणादेरपरत्वेरेफविशिष्टे गुणात्वा-ष्ट्वम् अन्यथा ऋकारस्य गुणात्वाद्द्वीश्ररा-
वेवेति नियमो न स्यात् तच्च वर्णग्रहणे पतदप्रवृत्तौ न संगच्छेत ॥ ॥

मूलोक्तार्थांतरसत्वे तु पतदभाष्यविरोधः स्पष्टपदोत्पत्त्येव ह किंचति एतेन पूर्वोक्तपरिभाषार्थमनूयाद्विषयतय इति
भाष्यविरोधो भ्रावने कैश्चि कैयटानुयायिभिः कृतं तत्समाहितमिति विभावनीयम् वस्तुतस्तद्विषयतयत्र तकार-
स्य संयोगात्तलोपेकादेशेति विवृणुन्यायेन मकारस्य पदान्तत्वे त्वसौलापादनुस्वारः सिध्यति चेति मिदचोतादिति सू-
त्रस्य द्विषंतपश्चुराहरणं परभाष्यमेकदेशपुक्तिरिति नैतद्भाष्यविरोधान्मूलोक्तार्थासंगतिः अतएव द्विषंतपश्चुर-
प्रतीकमपादापपरादिपक्षे तकारस्य मकारोभक्तः तकारश्च पदान्तश्च न मकारोपितद्भक्तत्वात्पदान्तश्च न सिध्यो नुस्वारश्च

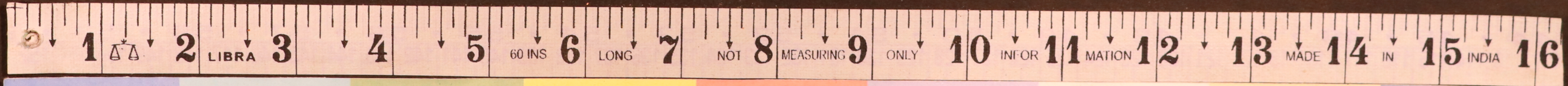

प. रि. शे.
टी.

३३

३३

त्पादुः शनिकेयदौक्तिरपि संगच्छते इत्याहुः किंच वर्णयहणो प्रकृतपरिभाषा प्रवृत्तौ रदाभ्यामिति सूत्रस्य भा।
षमप्यनुकलम् तत्र हि वृद्धिनिमित्तात्पतिषेधस्तु के किं प्रयोजनमिति प्रश्ने कार्तिः तैतिः परोक्षवः इत्यत्र वृद्धौ
कृतायां रदाभ्यामिति नत्वस्य चोदीर्घादिति नत्वस्य च उदुपधत्वसन्नियोगेनोच्यमानत्वस्याप्राप्तेः प्रतिषे
धः प्रयोजनमुपयाय अथोच्यमानेपि प्रतिषेधे वृद्धिनिमित्तादितिकथमिदं विज्ञाते वृद्धिरेव निमित्तं वृद्धिनिमि
तादिति तपतिः संगृहीतः कार्तिरसंगृहीतः अथ विज्ञापते वृद्धिनिमित्तं यस्य सोऽयं वृद्धिनिमित्तः व्यद्धिनिमित्ता।
दितिकार्तिः संगृहीतः तैतिरसंगृहीतः उभयथापि कोलिरसंगृहीतस्तु भयथापि दृष्टोऽप्यादिते यथेच्छे
सितथास्तित्युक्ता अस्तु तावद्वृद्धिरेव निमित्तं वृद्धिनिमित्तं वृद्धिनिमित्तं वृद्धिनिमित्तादित्यंगीकृते ननु चोक्तं त
यतिः संगृहीतः कार्तिरसंगृहीत इति पूर्वोक्तदृष्टांस्तत्वाकार्तिश्च संगृहीतः कथं वृद्धिर्भवति गुणो भवती
तिरेफशिरागुणवृद्धि संज्ञकोभिनिवर्ततः इत्युक्तम् तत्र रेफशिरा इति प्रतीकमुपादाय ननु चोक्तपरिमाण
स्य वृद्धिसंज्ञाविधानात् कथमादित्यस्य वृद्धिसंज्ञा अथ पूर्वोक्तत्वात् रेफस्य वृद्धिर्ग्रहणेन ग्रहणमित्युच्यते
तदा किमनेनोक्तेन रेफशिरागुणवृद्धिसंज्ञक इति पयपि प्रसज्यमानाण रपरो न भवेदपि त तारकालं
रपरत्वं विधीयते तथापि तद्भक्तत्वात् कार्तिः संगृहीत एव एवं तर्हि स्थितपक्षप्रदर्शनात् पूर्वोक्तदोषाभा
व इति तत्रत्यके पटः ॥ ॥ ॥ ॥ ३३

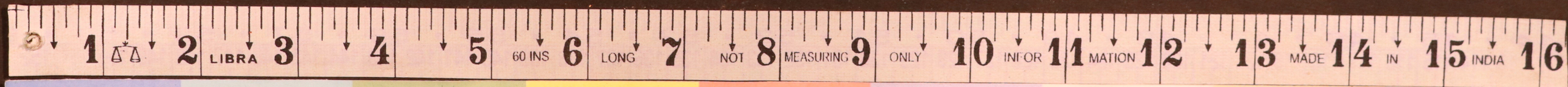

वर्णग्रहणोपतत्परिभाषाप्रवृत्तौ न एतदुभयमप्यसंगतं स्यादित्याह अनपेक्षेति वर्णग्रहणोपतत्प्रवृत्तेरेवेत्यर्थः अन
पेक्षेति लोकन्यायसिद्धपरिभाषांगीकारोदेवेत्यर्थः अन्यथा अपटीकारपितव्यमित्यादाविदाव्यवधानेन वृद्धिर्गिलोपा
योरप्राप्तौ निषेधस्यैवैव्यर्थं स्यादिति भावः एतेन नेटीति तापकमात्रसिद्धेयं परिभाषेतिकेषांचित्यवादोऽपस्तः ननु हाथा

अतएव रदाभ्यां मिति सूत्रे भाष्ये गुणो भवति वृद्धिर्भवतीति रेफशिगुणा वृद्धिसंज्ञि
कोभिनिवर्तत इति अतएव नेटीति गोरनिटीत्याचरितार्थम् अनागमकानां सागमका
आदेशात्पस्यत्वमर्थः आर्द्धधातुकस्मेशगमस्येति तानेति तेषु शब्देष्वगमविधा
नानुपपत्त्यर्थं यतिमूलकवाक्यांतरकल्पनेनेद्विहितवृद्धिप्रसंगे सेदु द्विःकार्त्येति ।
एवं चादेशोऽपि वाचापि वृद्धिर्विपरिणामरतिन नित्यत्वहानिः स्यान्निवन्मूत्रे च नेटशा
देशग्रहणं साक्षादष्टाध्यायीवोधितस्यान्यादेशभावे चारितार्थात् ॥ ॥

अथाविनि सूत्रे प्रनिदार्पतिप्रनिधारपतीत्यत्र समानशब्दान्नुसंज्ञाप्रवृत्तिमाशंक्य समानशब्दप्रतिषेधरतिवार्तिककृ
ता समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्य इति प्रतिषेधवक्तव्यत्वात् न पूर्वके निराकृता भाष्यकृता च समानशब्दाप्रतिषेधोऽ
थैव ब्रह्मणादिति अर्थवत्परिभाषामाश्रित्य तद्वार्तिके प्रत्याख्यानैरहापितं हि तत्राप्तौ निप्रणिदायपतिप्रणिथापयति स्या
शंक्यनवार्थवतोऽसागमस्तज्जुणीम् ॥

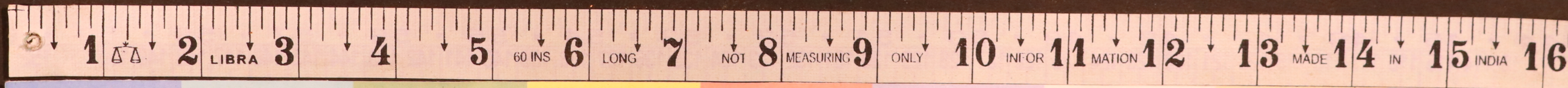
प. रि. शे
टी.

३६

३५

तस्तद्ग्रहणेन गृह्यते यथा मन्त्रवाप्यदोषः किं कारणं अथैव तत्रागमस्तद्गुणीभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति समाहि-
तम् अनेतरं युक्तं पुनर्पेनित्येषु नामशब्देष्वागमशासनं स्यात्तन्नानित्येषु नामशब्देषु क्वचिदस्यैव विचालिभिर्वर्णैर्भवि-
तव्यमनपापयजनविकारिभिः आगमश्चनामाश्वः शब्दोपजन इति नित्येस्वागमविरोधात्तद्वारेणादेशविधानाद्वा
पशद्वपवाप्यवान्नदाशब्दश्चाशयेन पुनर्दोषतादवस्थाशकायां तत्रापि स्थानिनमपनीय आदेशः कियते इत्यनि।
त्यत्र प्रसंगसामान्यताशयेन अथ युक्तं पत्रित्येषु शब्देष्वादेशः स्युरित्यादेशपक्षेऽपि समानदोषत्वमभ्यास्यमानश-
ब्दस्य प्रसंगवाचित्वाभ्युपगमेन वाटं युक्तं पत्रित्येषु शब्देष्वन्तरैरिह भवितव्यं तत्र शब्दोत्तरेशब्दोत्तरस्य प्रतिपत्तिर्युक्तेति
समानदोषोभ्यावने निराकृते आदेशास्तद्दीर्घमेभविष्यति अनामकानां सागमकाः तत्कथं सर्वे सर्वपदादेशादाहोप-
त्रस्य पाणिनेः एकदेशविकारे हि नित्यत्वेनोपपद्यत इति आगमानामप्यदेशत्वं स्वीकृतं भगवता तथा सति पत-
द्भाष्यान्तरोधेन आगमानामप्यदेशत्वं स्वीकृतं भगवता तथा सति पतद्भाष्यान्तरोधेन आगमानामादेशत्वे स्या।
निवत्सूत्रेणैव सर्वेष्टसिद्धौ नेटीत्यादि जायकेन लोकस्यायेन वापदागमपरिभाषा अपरं निरर्थकमित्यत आ-
ह अनागमकानामिति तथा चात्र स्थानिवत्सूत्रेभाष्ये अनुपपन्नं स्यात्पदादेशत्वं नित्यत्वादिति स्यात्पदादेशत्वे श-
ब्दानामनित्यत्वाशंकायां तत्र प्रकारोत्तरं राजाटगाशकां समाधापकार्यविपरिणामादसिद्धमिति पक्षान्तरे।
रासमाहितम् कार्यविपरिणामादित्यस्य त्वयमर्थः कार्यो बुद्धि संप्रत्ययः तस्य विपरिणामकार्यविपरिणामः त-
स्मादिति तत्र यथा कश्चित्कस्मिन् विदुषि दिशति प्राचीनां ग्रामादात्रा इति तस्य सर्वत्रात्र बुद्धिप्रसक्ता जतः पश्चादा-
हयोक्षिरिणे अवरोहवतः पृथपणीः ॥ ॥ ॥ ॥

३४

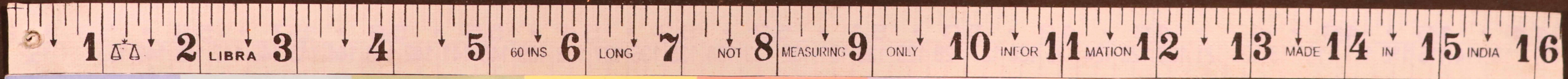

नेत्यशोधाः सततत्राश्रयव्याप्यशोधवृद्धिप्रतिपद्यते सततः पश्यन्ति बुद्ध्याश्रांश्यापकृष्यमाणान् न्यशोधांश्यापा
 धीमानानित्याप्येवं च स्वाभिनिविषये आश्राः नित्याश्च न्यः शोधाः बुद्धिस्तस्य विपरिणायते इति दृष्टान्तेन पवमिहापि च
 स्तिरस्माय विशेषेण परिष्टस्तस्य सर्वत्रास्ति बुद्धिप्रसक्ता सास्तेर्भूरित्यनेन अस्ति बुद्ध्या भवति बुद्धिं प्रतिपद्यते सत
 तः पश्यन्ति अस्ति चापकृष्यमाणं भवति चापापीयमानं नित्यपयतिः परिहृताप्येवं च स्वाभिनिविषयेऽस्ति नित्यो भ
 वति आबुद्धिस्तस्य विपरिणाम्यत इति आदेशानां बुद्धि विपरिणाममात्रत्वमभ्युपेतत्वात् पयतिः परिहृताप्यथा तथा
 आसमेष्टपि नित्यत्वात् न पयत्वा शंका परिहृताप्येत्वेनानागमकानां सागमका इति बुद्धिपे विपरिणाममात्राशसा
 म्यादायादेशत्वमंगीकृतमभगवतानैता चतानेपामादेशत्वं सत्यपि तस्मिन् स्थानि वत्सूत्रे तद्गुणेन तेषां ग्रहणं चेति
 भावः तदुक्तं चेकदेशविकारे हीति प्रतीकमुपादाय तत्रैव कैपटेन पयपि सर्वविकारेऽप्यनित्यत्वं यथायादरस्य पयसः
 पाकादिषु तथापि विकाराभावमिति याद न परमेतत् बुद्धि विपरिणाममात्रम् स्थान्यादेशं आगमागमिभावद्वारे
 ण क्रियते रत्यर्थः यद्येवं दाशहस्यदापशहश्रादेशः क्रियते इति दाशहस्यनर्थकप्रसंगः नैषदौषः नित्यता समर्थ
 नायादेशयत्त आश्रितः प्रक्रियायां तत्कल्पितायामागमिभाव एव अन्यथा आगमादेशयोर्भेदेन व्यवहारो न स्यादि

॥ ॥ निदिनि ॥ ॥

॥ ॥ ॥ ॥

प. रि. शे.
टी.

३५

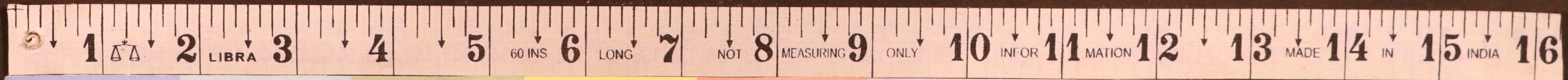
३५

नन्वेवमपि स्थानिवत्सूत्रस्य साक्षादष्टाध्यायीपरितस्यान्नादेशभावे चरितार्थत्वेऽपि यथा तस्मिन्नेव सूत्रे आदेशग्रहणेनानुमानिकादेशग्रहणं भवति तथा नित्यत्वानुपपत्तिपरिहारार्थं बुद्धि विपरिणामत्वमात्रांशसाम्यमादाय आगमानां आदेशत्वांगीकारेऽपि तस्मिन् सूत्रे आदेशग्रहणेन तेषां ग्रहणेन तत्वाविशेषात् न किंचिदधिकमकेपदेन कृत्वा मामदेशयोर्भिद्व्यावहारानुपपत्तिस्तद्विद्विदादिनापि परिहरणीयेत्यरुचेराह किंचैवमिति तथा च

किंचैवं सति स्थानिवत्सूत्रेऽप्येवकार्यप्रवृत्त्या निर्देश्यमानपरिभाषाया अप्रवृत्त्या अत्र
गमसहितस्यपि वाद्यादेशापत्यालावस्यापामडिनिभाष्योक्तेः सिद्धांतासंगतिः ॥

नुमानिकादेशवदस्यापि स्थानिवत्सूत्रे आदेशग्रहणेन ग्रहणोपाश्रयादेर्धातोर्लङि लावस्यायामेव तत्राजगमेः कु
हितस्यपाश्रयादेः अट्सहीतयाश्रयाद्यादेशे स्थानिवद्भावेन पात्वादिवुत्थानिर्दिश्यमानस्येति परिभाषाया अ ॥

३५

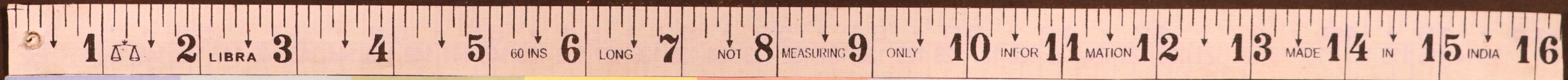

प्राप्ताग्रडागमसहितस्पिवाधादेशोऽपि वदित्वा असिध्वालावस्थायामडिति असिध्वदत्राभादिति सूत्रस्य भाष्योऽ
 क्तसिद्धांतो व्याकृत्येतत्तस्यादेशग्रहणोनाग्रहणोत्तावस्थायां कृतेऽप्यडागमेयदागमपरिभाषया अदस्तदवयव
 त्वेपि निर्दिष्टमानस्येति परिभाषया इत्यादेरेव पिवाद्यादेशोऽपि वदित्वा असिध्वालावस्थायामडिति सूत्रस्य भाष्योऽ
 तत्रः हि असिध्वदत्राभादित्यस्य प्रयोजनपरिगणनावसरे अडाजिथो प्रयोजनं अकारिरोहीति तलोपे कृते लडि. त्य।
 दोनं प्राप्तः असिध्वाभ्दवतः असिलोपश्चाश्च यणादेशः प्रयोजनम आसन्नापनश्चास्पर्धणालोपयोक्तयोरं न
 जादित्वादापनप्राप्तेति असिध्वाभ्दवतीति प्रयोजनमपयाय असिलोपरुपं प्रयोजनं शुसोरक्षोपश्चितपरकरणेन
 एयणादेशप्रयोजनं च यणश्चोततः परेवेकाचलनोऽसंयोगपूर्वस्येति योगविभागेन निराकृत्य सर्वयामवपरिहारः।
 उपदेश इति वर्तने तत्रोपदेशावस्थायामेवाडादौ भवतः अथवा आर्द्धधातुक इति वर्तने अथवा लः लुङ् लङ् ल
 ड् ल्वडिति हिलकारको निर्देशः लुङादिषु लकारादिषु तानि उपदेश इत्यनुवृत्त्या आर्द्धधातुके इत्यनुवृत्त्या हिलकार
 निर्देशेन चेत्येतत्तत्रः येण प्रयोजनं निराकुर्वता भाष्यकृता लावस्थायामडिति सिद्धांतोऽभ्युपगतः ४॥ १॥

॥

॥

॥

प. रि. टी.

ननु स्थानिवत्त्वेण स मुदा यस्य तत्त्वबुद्धावपि न तस्य सह यस्य निर्दिश्यमानत्वम् तथा सति निर्दिश्यमानस्येति
परिभाषया पादिमात्रस्यैव पिवायादेशावत्पलायस्यायामिति भाष्योक्तसिद्धांतसंगतिरित्यत आह स्थानि।
वद्भावेति तथा च स्थानिवद्भावेन तत्त्वबुद्धावपि स्वरूपसन्निर्दिश्यमानत्वाभावमादाय निर्दिश्यमानपरिभाषायाः

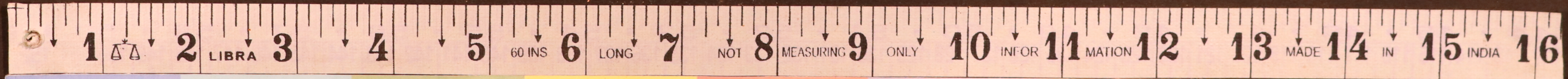
३६

३६

स्थानिवद्भावविषये निर्दिश्यमानस्येति परिभाषा प्रवृत्तौ निरुणामित्यत्र परत्वातिस्वी
देशे स्थानिवद्भावेन त्रयादेशमाशंक्य सकृद्वृत्तिन्यायेन समाधानपरभाषासंगतिः।

प्रवृत्तौ निरुणामित्यत्र त्रयादेशांशकैवनोदेति अज्ञानवस्तुदासंकायामपि निर्दिश्यमानस्येति परिभाषयैव।
समाधाने सिद्धे सकृद्वृत्तिन्यायेन समाधानांतरं भाष्योक्तमपुनस्त्यादिति भावः ॥ ७ ॥

३६

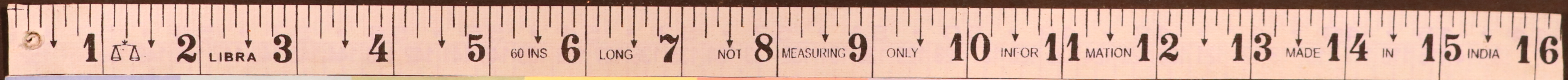

ननु साक्षादृष्टाध्यापी पठितस्याप्यादेशभावे स्थानिवत्सूत्रस्य चारितार्थेन आदेशग्रहणेन ननु मानिकादेशस्य ता-
त्राग्रहणो भवत्वित्यादौ अल्विधित्वात् स्थानिवद्भावाभावेन नु इत्यस्य नित्याभावात्ति ३. तत्त्वाभावेन पदत्वानापत्त्या अप-
दं न प्रमुंजीतेति तत्प्रयोगासाधुत्वसादित्यत आह पहरित्यादाविति तथा चरारुरित्यादावर्थवत्येव स्यान्मादेशमाव-
विश्रान्तेः शब्दः स्वरूपविशेषमादाय अनित्यत्वानुपपत्तिमूलकतदंत परत्वेन पठितेन शकारांतस्यतिशब्दस्वरूप।

परुरित्यादौ स्थानघटी निर्देशात्तदंत परतया पतितवाकास्येव समुदायादेशपर-
त्वेनादेशग्रहणसामर्थ्यात्तस्य स्थानिवत्सूत्रे ग्रहणेन दोषः ॥ ॥

स्य उकारांतनुशब्दरूप आदेश इत्यादिवाक्येन बोधितानुमानिकसमुदायादेशस्य स्थानिवत्सूत्रे आदेशग्रहणसा-
मर्थ्यादादेशग्रहणेन आह एोपिन किं विहाय कमिति भावः ॥ ॥ ॥

॥ ॥ ॥ ॥ ॥

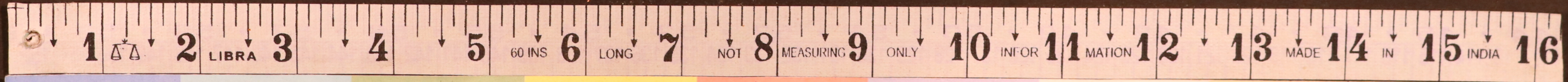

प.रि.शे. ननुपवमपिप्रवःपरिस्मिन्निति सूत्रविषये सर्वत्र श्रानुमानिकसमुदादेशस्यातत्वेनानतिथित्वास्यानिवत्स
टी. त्रेणैवनिर्वाहेऽस्त्वित्यर्थावःपरिस्मिन्नित्यादेरसंगतिरित्येतद्वाह श्रानुमानिकेतिः तथाचदाधाधिति सूत्रेभाष्ये
३७ कृतागमागमादेशात्वाभ्युपगमेपिपूर्वोक्तयुक्तास्यानिवत्सूत्रेऽदेशग्रहेनग्रहणंनेतिसिद्धमतफलंमाह
36

श्रानुमानिकस्याप्यदेशभावकल्पनेऽपि श्रौतस्याप्यदेशभावस्यनत्यागश्चः पर
स्मिन्नित्यादेर्नासंगतिः एतेनपदागमाश्चिपरिभाषास्यानिवत्सूत्रेणगतार्थे
न्यास्तम् एतत्सर्वदाधादितिसूत्रेभाष्येस्पष्टम् ॥

एतेनेति एतत्सर्वमिति भाष्यंश्रानागमकामितिग्रंथावतरणे पूर्वमेवेदर्शितं ॥ ॥ ३७

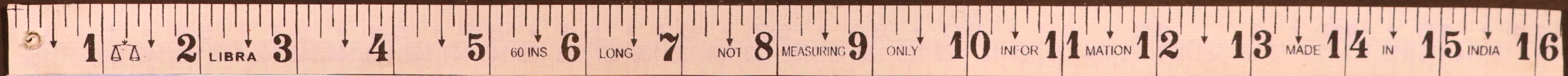

यदागमपरिभाषयायवादसंगतिं सूचयन निर्दिश्यमानस्येति परिभाषामवतारयति नन्वेवमित्यादिना ननु
पूर्वयदागमपरिभाषयायमुदिश्येत्यर्थस्य व्याख्यातत्वेन अजागमविधायके अगस्योद्देश्यत्वेन तथा अगत्वस्याति
देशेपि स्यात्त्वस्यानतिदेशादुदः स्यादित्यत्र पूर्वसवर्णात्पादानममुक्तमिति चेन्न उद्देश्यतावच्छेदकीभूतधर्मसमा

नन्वेवमुदस्यादित्यादावुदः स्यात्संभोरिति पूर्वसर्वर्णायतिरत आह निर्दिश्यमा
नस्यादेशा भवन्ति षष्ठीस्थाने योगेति सूत्रमृतवर्तते ॥

नाधिकरणयावद्दमीर्णं कार्यप्रयोजकानां कार्यार्थतया अनयातिदेशेन स्यात्त्वस्याप्यविदेशेन दामतेद्वरित्वात्
अन्वयापधिष्ठीष्टेत्यादौ नकार्यकारोद्देशेन सवर्तिथोरिति विधीयमाने सवर्तित्वादेरतिदेशेपि आर्द्धात्तु कस्यान
निदेशादि जागमानापतिः सुतरां प्रसज्येत पूर्वोक्तपरिभाषावत्त्वं तापकलोकमापसिद्धा किंतु सूत्रार्थभूतेत्याह ष
ष्ठीतिः ॥

प. रि. शे.
टी.
३८

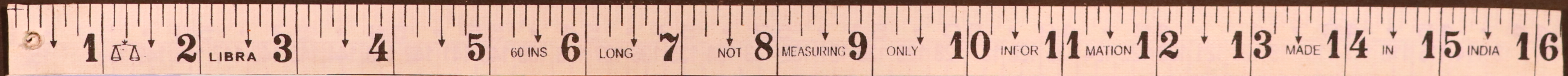
आवर्तत इति नखिदंषष्टीस्थानेयोगेति सूत्रस्य भाष्यविरुद्धम् तत्र हि पूर्वमिदं नियमार्थमिति प्रसाधिते यदि नियमः क्रिया
नेपत्रे काषष्टी अनेकं च विशेषतः तत्र न सिध्यति अंगस्य हलः यणाः संप्रसारणास्येति हलपि विशेष्यः पणपि विशेष्यः संप्रसा
रणमपि विशेष्यः असति पुनर्नियमेकामचारः एकया षष्ट्या अनेकं विशेष्यमितम् तद्यथा देवदत्तस्य पुत्रः पाणीः कंबलः
ति तस्माच्चापि नियमेनेति नियमार्थं निराकृत्य ननु चोक्तं एकशतं षष्ट्यर्थीः पावंतो वाते सर्वेषामुच्चारितायां प्राप्नुवन्तीत्याशं
किते नैष दोषः यद्यपि लोके बहुवोरभिसंबंधाः अर्या यौनामौवास्त्रोपाश्च शस्त्रस्य च शस्त्रेन कान्योऽभिसंबंधो भवितुमर्हति
अन्यदतः स्थानादिति तदाशंका निराकृता यां शब्दापि शब्देन नानंतरादयोऽभिसंबंधाः अस्तेर्भू भवति संदेशः स्थाने अनंतर
रे समीपे इतीति युक्तानराशब्देन नानंतरादयोऽभिसंबंधाः अस्तेर्भू भवति संदेशः स्थाने अनन्तरे समीपे इतीति पुनराशं किते
संदेशमात्रमेव भवति सर्वसंदेशेषु चेदमुपनिष्ठने व्याख्यानतो विशेष प्रतिपातिर्न हि संदेशादलक्षणमिति स्थाने
नि व्याख्यास्याम इति तदाशंका निराकृत्य न तर्हीदानीमययोगो वक्तव्य इत्युक्ता वक्तव्यश्च किं प्रयोजनं षष्ट्यंतं स्थानेन
पुन्यतेपतः षष्ट्युच्चारिता किं कृतं भवति निर्दिश्यमानस्येति परिभाषानकर्तव्या भवतीत्युक्तम् नैतस्माद्भावात्
त्रा ह्यप्यपमर्थो लभ्यते इति प्रतिपत्ते अपि तु प्रसिद्धार्थकं विनैवांतरंगत्वारिना अस्मिन् शास्त्रे तत्तत्पले सर्वस्या
न संबन्धलाभात् एतस्मान्नर्थमात्रिर्दिश्यमानस्येत्येतदर्थकमेवेदं सूत्रमिति चेत् हि महवुद्धिबोधनाय सूत्रम्

यतावलंबनेने आवर्तत इत्युक्तेरदोषात्

॥

॥

३८

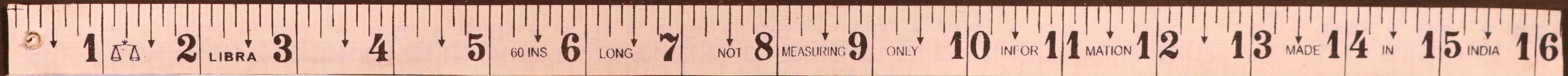

प्रथमार्थस्य प्रसिद्धत्वादावर्त्यमानस्य द्वितीयस्यार्थमाह तत्रेति षष्ठीस्थाने योगेति सूत्रे प्रत्ययग्रहणपरिभाषया ष
ष्ठीशब्देन षष्ठ्यन्तरस्यनेत्याशयेनाह षष्ठ्यन्तमिति निर्दिष्टमानपदाध्यादारेणाह निर्दिष्टमानमिति ननु निश्चि
नेरन्तरपरः दिशि रुच्चारणक्रियाः तथा सति नेरन्तर्येणोच्चार्यमाणमिति तस्यार्थो लभ्यते सूत्रे उच्चार्यमाणस्य न तत्सं
धः न तस्य सूत्रे उच्चार्यमाणत्वमित्यत आह उच्चार्यमाणस्य जातीयमेवेति सूत्रोच्चार्यमाणस्य जीतीयपलक्ष्यमित्यर्थः न
नन्वेवमपि सुपदउदः स्यादित्यादि सिद्धावपि अतिस्पष्टत्वादौ तदौः सस्मादित्यादौ तदादीनामित्यस्य संवन्धे अंगस्येत्यस्य च

तत्र द्वितीयस्यापमर्थः षष्ठ्यन्तं निर्दिष्टमानमुच्चार्यमाणस्य जातियमेव निर्दिष्टमाना
वयवरूपमेव वा स्थानेन स्थाननिरूपितसंवन्धे प्रयुज्यते न तु प्रतीयमानमित्यर्थस्तेनेदं सि
द्धम्

तदन्ताविधौ तदाद्यन्तानामङ्गानां तकारदकारयोः सः स्यादित्यर्थेन अतितकास्त्वसत्त्वादेशापत्तिः तदादीनामित्यस्य नि
र्दिष्टमानत्वेऽपि तदवयवस्य कार्यविधानाद्विर्दिष्टमानपरिभाषया वारणा संभवादित्यत आह निर्दिष्टमानावप्येति उच्चा
र्यमाणस्य जातीयावयवरूपमेव वेत्यर्थं स्थानउत्पत्त्यर्थमाह स्थानेनेति योगात् तस्यार्थमाह पुन्यनेति अत्र च कर्मणि च
एतदर्थे व्यावर्त्यमाह नेति तेनेदं सिद्धमिति पूर्वोक्तस्यार्थेन निर्दिष्टमानस्येति वचनं सित्यर्थः ॥ ॥

प. रि. शे.
दी.

३६

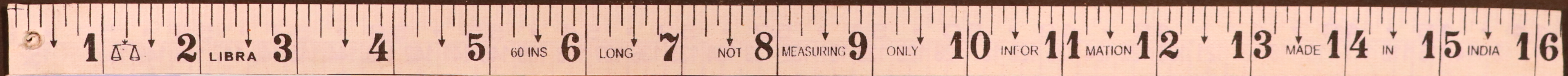
३९

ननुअस्यच्चावित्यादौमुक्तीभवतीत्यादावीत्वेपिमालीभवतीत्यादावीत्वेनस्यार्हीश्यमानत्वाभावात् शनियक्तिपक्षमादायांशकनेन
चेति व्याक्तिपक्षेनयासत्वेपिजातिपक्षेअन्वादिजात्यायाक्रान्तां सर्वेषांनिर्दिष्टमानत्वात्रदोषरतिजातिपक्षेमादायोतरयति जातिप
क्षेति सत्रकारमिमनव्यक्तिपक्षाभिप्रायेणोतरमाह किंचेति नचव्यक्तिपक्षेपिसर्वत्रनिर्दिष्टमानपरिभाषायाः प्रवृत्तौअलोत्प
रिभाषायाभिरवकाशत्वात्तयाअस्यावायेनास्यच्चावित्यादौमहणकशास्त्रेणसर्वेषांस्थानित्वलाभेनेष्टसिद्धौदोषाभात्रभूसुधियो
रितिजापकाअयणं तत्पक्षेनमुक्तमितिवाच्यम् आदेःपरस्येतिपरिभाषावात्प्राप्त्येतिपरिभाषयानिर्दिष्टमानपरिभाषायाः
वायेःभूपेयमानेआदेः परस्येत्यनेनाथवश्यंनिर्दिष्टमानपरिभाषायाः वाधस्याभूपेयत्वेनोदःस्यादित्यादौदोषस्यदुरुहरत्वात्

नचास्यच्चावित्यादौदीर्घाणामादेशानापरिभाषायानिस्तेषांनिर्दिष्टमानत्वाभावा
दिनिवाच्यं जातिपक्षेदोषाभावात्

नचउदःस्यादित्यादौपदागमारतिपरिभाषायाप्राप्त्यद्विशिष्टस्यस्थानित्वं तस्यनिर्दिष्टमानपरिभाषयावायेनस्याश्मस्येवरस्थानित्व।
सिथ्यातस्यचादेरितिपरिभाषयावायेपिनदोषरति वाच्यम् निप्रमाणिकयदागमेतिपरिभाषायवादकनिर्दिष्टमानपरिभाषावा
धयर्पतानुधावनायेत्तया पूर्वप्राप्त्यदागमेतिपरिभाषाप्राप्त्यस्थानित्वस्यैवआदेरित्यनेनवाधकस्यनस्यमुक्तत्वात् आदेःपरस्येतिपरि
भाषावात्प्राप्त्यपरिभाषयानिर्दिष्टमानपरिभाषावात्प्राप्त्यवाग्निर्दिष्टमानपरिभाषावात्प्राप्त्यदागमेतिपरिभाषाः आदेपरस्येत्यने।
नवात्पत्तस्यापिवक्तृशक्तत्वात् एतेननिर्दिष्टमानपरिभाषायानिरवकाशत्वेनवाधकत्वमभूपेत्तौत्ययनूनभूसुधियोरितिनिषे
धस्यग्रहणकशास्त्रगृहीतानांनिर्दिष्टमानकार्यवोयनेजापकत्वमुक्ततद्भाषादित्यापालम् ॥ ॥ ॥ ॥

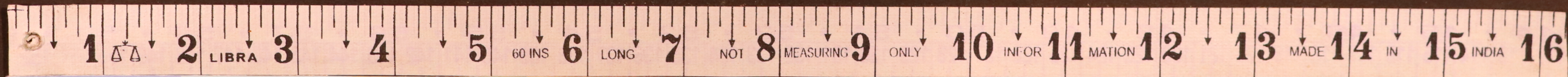
३६

ननु अविश्रुयानि निरूपेण उ. वडोडि. त्वं अन्त्यादेशार्थमिति वाच्यम् नच्चापुक्तिं निर्दिश्यमानपरिभाषया घोरिति ३
 कारोकारयोर्निर्दिश्यमानत्वेन श्वर्णो वर्णो तथा तु स्पले अन्त्ये वर्णो वर्णो योरेव सिद्धत्वात् तस्मान्निर्दिश्यमानपरिभाषानित्य
 त्वं तापनार्थत्वेन उ. त्वस्याभ्युपेयत्वेन व्यक्तिपक्षेऽपि अस्पष्टा विसादा वदोषा न्नभूत्सु धियोरिति तापका अग्रणनपुक्तमित्यत
 आह ३५३. वडोडि. त्वं त्विति श्वर्णो वर्णो तथा तु भुवामित्यत्र सर्वमूलत्वेन अभ्यहितत्वादात्वं तस्य श्वर्णनिपातः श्वर्णो
 वर्णो गत-श्रुयात्तु भुवामिति पाठः अतएव वाधात्वादीनामित्युक्तः संगच्छने सूत्रेण सोऽत्र त्वान्तदविवक्षया अस्याचुत्तरत्वे
 न तथा प्रयोगात् निर्वाच्यम् नन्वेवमपि रीड. रिडोडि. त्वं व्यर्थं न त्राप्यनेव निर्वाहारित्यत आह रीड. रिडोडि. त्वं त्विति ।
 किंच न भूत्सु धियोरिति निषेधेन ग्रहणकणात् स्वहीतानां निर्दिश्यमानकार्यबोधनाच्च दोषः ३५३. वडोडि.
 त्वं तु श्वर्णो वर्णो तथा तु भुवामित्यर्थे न धात्वादीनामपि निर्दिष्टत्वात् अन्त्यादेशत्वापरीड. रिडोडि. त्वं तु स्पष्टा
 र्थमेव एतेन दंडि. त्वं वर्णग्रहणे निर्दिश्यमानपरिभाषाया अप्रवृत्तितापकमित्यपालं ह्यवरदसूत्रस्य
 नायोगवाहानामुपदेशो अलोऽप्यविधिः प्रयोजनं निर्दिश्यमानस्येत्येव सिद्धमिति भाष्येण सह विशेषात्
 न च यथाभ्युपेयैर्निर्दिश्यमानपरिभाषाया यथा अनिस ३५५ दौ न ३५५ अपि निर्दिश्यमानत्वेन प्राप्तसत्त्वे वारणाय अर्थो
 नरस्वीकृत्य अनुवृत्तत्वादीनामित्यस्यापि निर्दिश्यमानत्वस्वीकारः तथा रीडादिविधावपि अनुवृत्तांगस्येत्यस्यापि ।
 निर्दिश्यमानत्वं उ. निर्वाच्यं तथा सति प्राप्तरीडादिसमुदायस्यापि त्वत्वात् अर्थहित्वं चरितार्थमिति वाच्यम् सत्त्ववि
 धौ तदादेरनुवृत्त्यात् दत्तविधौ विशिष्टस्य स्यात्पुनरेव पिकेवलत्वादेरपि स्यात्पुनरेव पितृत्वात् तत्त्वान्निर्दिश्यमान
 परिभाषाया विशिष्टस्य सत्त्वात् प्रवृत्तावपि रीडादिविधा अनुवृत्तांगदित्यस्य केवलस्य अविप्रसंगेन स्यान्नित्यासंभवात् दं

त्विधित्वाद्भवत्वं तदंतांगस्येव स्यान्नित्यस्य वाच्यत्वात् तत्र निर्दि
 श्यमानपरिभाषा

प. रि. शे.
टी.

४०

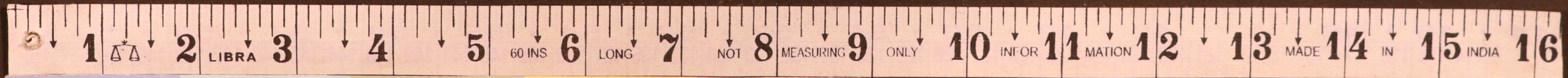
५०

प्रस्तुतानिर्दिष्टमानस्यैवादेशसिद्धौति. तस्यैवैपण्यात् तथाचनिर्दिष्टमानस्यस्यसाक्षादनुवृत्त्यावानिर्दिष्टमानस्यर्थोवो
अः पाठः पदिनिसूत्रस्यपरिभाषाविषयकग्रन्थित्युदाहरणपरभाष्यादयमर्थः वधेयः स्यात्कृत्वाप्रलान्तरव्यवच्छेददर्शप
ति हयवरट्सूत्रस्येनेति पूर्वपृष्टस्पटीका नन्वेतत्परिभाषतत्परिभाषन्तरणेपदागमन्यायमात्रालवविशिष्टस्यस्थानीत्वंहिन
भ्यते तथाचेसुपदशत्वायसिद्धि प्रसंगः तस्माद्येनविधिरितिप्राप्ततदंशस्यस्थानित्ववाधकत्वालाभात् नचसामान्यतःसर्ववाधक
त्वमेवकुतोनेतिवाच्यम् तथासतिनचास्पृष्टवित्यायुनरग्रयविरोधात् अन्यथाजानिपक्षप्रासदीर्घादीनांस्थानित्वस्पवाधा

अनयापरिभाषायायेनविधिरितिसूत्रवोधिततदंतस्यस्थानित्वाभावावोधनंपदा
गमाश्निलव्यस्यवतेनसुपदउदस्यादित्यादिसिद्धिः अनयाचस्वस्वनिमित्तसन्निधा
पितानामलोन्मस्यत्यादीनाम् ॥ ॥

तू जानिपक्षे दोषाभावादितिसमाधानासंगत्यापेक्षेरित्यतः पर्यवसितार्थमाह अनपेक्षी तथाचोपस्थितत्वात्तथोक्तावपि
तत्तस्यायुपलक्षणमितिभावः अनेनैवक्रमेणेतयोरुदाहरणे आहनेनेति अलोन्मस्यत्यादीनांनिर्दिष्टमानपरिभाषा
यावाधकत्वंकेषांविभिमनंतंखंडपित्वंसिद्धांतमाह अनयाचेति ॥ ॥ ॥

४०

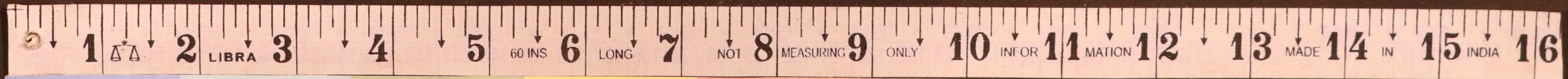

समावेश इति तथाहि मादादीनामश्रुत्यादौ प्रगाधिकरेपाटेन तदं वविधौ निर्दिश्यमानस्य दायं तस्याकार इति
सूत्रार्थेन बाधकाभावात् निर्दिश्यमानस्य लोत्पत्त्येन नयोः समावेशः संभवति एवं ब्रह्मत्वनिमित्तकस्य त्रियोगेन वि
धीयमानराः शक्येति कादेशेपि निर्दिश्यमानां तस्य कादेशस्यार्थेन नयोः समावेशो वाच्यः तथैव ब्रह्मरूपसर्गेभ्यो य

समावेश एव न बाधकभावः विरोधाभावात् ॥ ॥

इति हरादिभ्यः परस्य निर्दिश्यमानस्य प्रादेरीदादेशस्यार्थेन निर्दिश्यमानस्य प्रादेः परस्येत्यानयोरपि समावेश
एव न बाधकभावः एवमेव पादः यदि तस्य निर्दिश्यमानस्य सर्वस्य पाद इत्यनेन कालादेशस्यार्थेन निर्दिश्य
मानस्यानेकालित्यनयोरपि समावेश एव न बाधकभाव इति तत्र हेतुमाह विरोधाभावादिनि ॥ ॥

प. रि. शे.
टी.

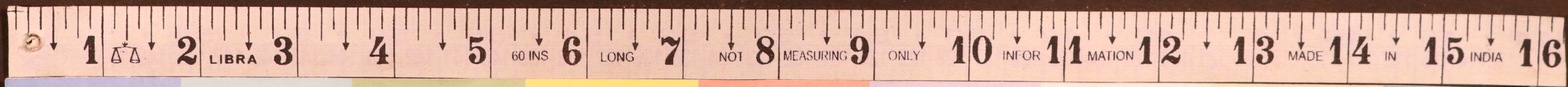
४१

ननुअलोत्पपरिभाषायांस्यास्थानित्वं आदेःपरस्येत्यनयाचयदागमाश्रित्यापलब्धस्यआगमविशिष्टस्यआदेःस्थानित्वंअनेका
लित्यनयाचतदंतविधिलब्धाविशिष्टस्यस्थानित्वनिर्दिश्यमानेत्यनयातुविपरितमिनिविरोधान्नविरोधाभावश्चित्तेत्र तच्छेषा
पक्षेऽज्ज्ञेयैरित्यादौपकवाक्यतयापरिभाषाद्वयेणान्यविरोधवदत्रत भावश्चाशयात् ननुविरोधाभावाद्वायथायथा
वेष्मंगागोभावःकतोनेत्यत आह नापीति गुणानांपरार्थत्वादसम्बन्धःस्यात्समत्वादिति न्यायात् ननुपवमपियेनविधिर्यदा
गमश्चभयवोधितस्थानिनः अनेकालश्चतसर्वपदेनग्रहणान्निर्दिश्यमानपरिभाषयासहविरोधसंभवेनतस्याउदस्या

नाप्यंगागीभावःउभयोरपिपरार्थत्वेनतदयोगाम् अनेकालशिदितिसूत्रेसर्वश्वे
तत्परिभाषावोधितपवटसने पत्वादेःपरस्यालोत्पस्येत्येतावेतद्वायथायथा
३ ॥

दित्यादेःउदःस्यालंभोरित्यस्यप्रवृत्तिव्यावर्तकत्वेनचरितार्थत्वादत्रपरदनेकालित्यस्यप्रवृत्त्यानुपदोर्निर्जरसाविन्यायसिद्धिःस्या
दित्यात आह अनेकालिति नन्वेवमपिजरायाजरसम्यतरस्यामित्यापांगाधिकारस्येतदंतविधौजराशब्दात् अनेकालितिवाच्येन
निर्दिश्यमानेत्यस्याश्चारितार्थेनअलोत्पस्यादेःपरस्येतिपरिभाषाद्वयमनवकाशत्वादस्यावायथायथा इतिकस्यचिद्वाशका
मनुवदति अवायकत्वेनैवोपययौवायकत्वकल्पनायाअनुचितत्वात् इत्याशयेनपरि तत्रेति ॥ ॥

४१

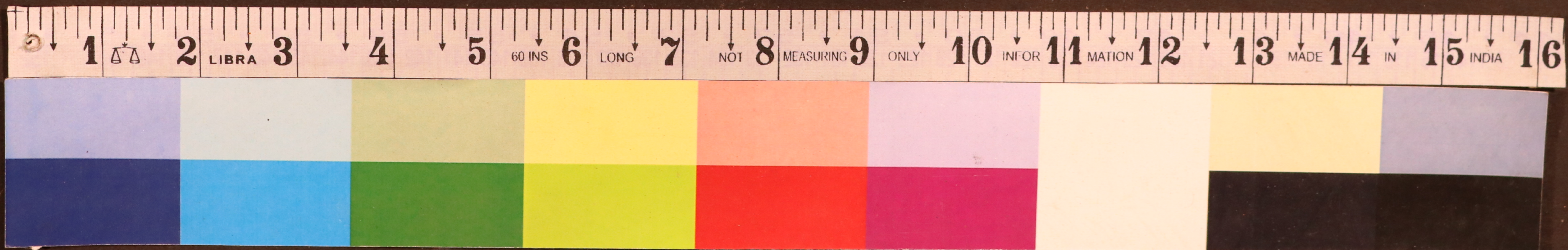

नत्रैवप्रमाणमाह उदस्यादिति भाष्यइति नत्रहियतपरिभाषाप्रयोजनपरिगणनादसरे उदःस्यास्तभोःपूर्वयोर्प्रयोज
नंउदस्याउदस्यातोऽद्यादिकृतेसहकस्यपूर्वसवर्णः प्रामोतिउदःस्यास्तभोरिति निर्दिष्टमानस्यदिशाभवेति दोषानभ
वतीत्युक्ते ननुतयोरेतस्यावाधकत्वंमास्तुश्वेतयोर्वाधिकाऊतोतेन्यतश्चाह नायेतयोरिति नत्रहेतुमाह पतयोरि
ति स्त्रोक्तविशेषेतिविशतिस्तत्रस्यकैयटसंमतिमाह निविंशतीति नत्रहितिग्रहणोकिमर्थं नविशतेदितिलोपश्चो
द्ये तेनैवशेषविशतिरिति लोपश्चोत्तुच्यमानेन्यस्यप्रसज्येत सिद्धोतस्ययस्येति लोपेनैवतत्रारंभसामर्थ्यातिशयस्य
भविष्यतीतिशब्दस्यैवार्थप्रतिपाद्यं चाक्रियमाणेपिनिग्रहणेत्यस्य कस्मान्नभवतीत्याशंक्यतिर्दिष्टमानस्यादेशाभवेती
तिसमाहितेभाष्ये नत्रनिर्दिष्टमानस्या देशाभवेतीतिप्रतीकमुदादायतातेनपरिभाषाव्यापारः कथ्यतेनहितिर्दिष्ट

उदस्यादिति सूत्रविषये स्याः यादः यदिति सूत्रे भाष्ये संस्कारितान् नायेतयोरियं वाधिका पत
योनिर्विषयतत्प्रसंगादिति निविंशतीति सूत्रे कैयटः अकञ्चिषयेतायेन्यायः स्यानिबद्धान्वेने
वनमथ्ययतितन्यायेन ननु धैवकार्येज्जानात् ॥

मात्रपरिभाषाद्वालोत्पत्त्यादेः परस्मैतयोर्वाधिका पतयोनिर्विशयतत्प्रसंगात् तत्राविग्रहणसामर्थ्यादलोत्पत्त्यानुपस्था
नेसर्वस्यनेलोपोभवतीत्ययमस्यभाष्यस्यार्थइति कैयटः यतेनतिविंशतीति सूत्रस्य भाष्यानुरोधेन तयोरियं वाधिका
भविष्यतीत्याशंकाकस्यचिद्भावेत्याधियमहता ननु किमः कश्चित्सूत्रेणविधीयमानः कादेशः निर्दिष्टमानपरिभा
षयाश्रोकञ्चिषिष्टस्यनस्यादित्यतश्चाह अकञ्चिषयेतायेन्यायइति सूत्रप्रमाणवश्मश्चेववक्तव्येकादेशाविधानमे
वकादेशाविधानं स्याकञ्चिषिष्टस्यादेशार्थं अकञ्चिषयेतिर्दिष्टमानपरिभाषाप्रवृत्तौतत्तद्वर्णस्यात् नचमश्नुक्तेत्यदा
दिनामित्यस्यानुवृत्तावपिलोत्पत्त्यादितिवाच्यम् किंशब्देस्यदेःश्रोकपदिष्टमाणत्वेनन्यदादीनामित्येवसिद्धे यतद्विधा

अथमितिमित्यर्थः नववासानां विरादीनां साक्षात् स्थाननः स्यात्तेनेत्यर्थः ॥ दृष्टान्तिवत्त्वाभावेन गुणग्रहणान्तरत्वेन स्यादिति वाच्यम् तेषां साक्षात्त्वाभावेऽपि प्रायचारिकतन्मादाय गुणत्वात् स्पष्टं चैतदत्र न्यमनोरमायाशब्दरत्ने अत्र परिभाषायां प्रमाणं दर्शयति अत्र मानमित्यादिना पूर्वोक्तवत्त्ववित्याज्यं सत्रातिशयमकं स्थानेनंतरतम इति सूत्रे अंतरतम इत्यत्र नमयग्रहणमेव यथेकविधोऽस्थानकृतमेव नर्यं स्यात्तदा स्थानेनंतरतम इत्येवमिदं नमयग्रहणव्यर्थं स्यात् सति तत्र नमयग्रहणाग्रयमर्थो लभ्यते अयमेनरग्रयमेनरः येषां प्रतिशयेनानंतर इति अंतरतमेवाभवति प्रतिशयनेनमविष्टताविति प्रतिशयार्थं तद्विधानात् अतिशयस्य च प्रतियोगिसाधेयत्वाच्च नेकविधो नर्यं सत्त्वापदमटययते अन्यथा न दर्शयति सप्रत्ययपत्रः स्यादिति भावः तत्रुपविभाषायां स्थानन इत्यस्य पंचम्यर्थकत्वेन तद्विरुद्धे स्थाने इत्यस्य स्थानेनेति तृतीयोक्तार्थकत्वेन नमयग्रहणमित्यत्र ग्राहस्थान

नश्ति परिभाषया स्यात्ततश्च त्रयादि त्वात्तत्तीत्यंती न सिद्धेनेन विरो
य इति भावः ॥

यद्वतिभावः ॥

इदानीं चतुर्विधोत्तर्यस्य क्रमेण स्थले दर्शयितुमाह तत्रेत्यादि चतुर्णामप्येतर्यः अस्याः स्वकपोलकल्पितमिति
 राशाय प्रमाणिकत्वं दर्शयितुमाह स्थानेतरतमसूत्रेभाष्येति तत्रहि प्रकृतसूत्रस्य प्रयोजने उपपाद्यग्रथस्या
 नैग्रहणे किमर्थं यच्चानेकमातर्यं तत्र स्थानतयवांतर्यं वलीयोयथास्थान किमुतस्तत् चेतासोता प्रमाणतः प्रका
 रोगुणः प्राप्नोति स्थानतयकारोकारौ पुनस्थानग्रहणादेकारोकारौ भवत इत्युक्तम् ॥ १२ ॥ अतनुस्थानतयान्त्यस्य
 प्रावत्यप्रतिपादनेपि प्रोट् इत्यत्र वत्प्रौढवानित्यत्रापि प्राहृहो षोढेति वृद्धिः स्यादित्याहोयेण अर्थवत्यभिभाषा

तत्रस्थानग्रान्त्यमिकोयणचीत्यादौ सिद्धिमेव अर्थतः षट्तित्यादिस्थान्यर्थाभिधानसमर्थमेव
 देशनेति सिद्धोताच्च दर्शयितुमाह स्थानेतरतमसूत्रेभाष्येति तत्रहि प्रकृतसूत्रस्य प्रयोजने उपपाद्यग्रथस्या
 नैग्रहणे किमर्थं यच्चानेकमातर्यं तत्र स्थानतयवांतर्यं वलीयोयथास्थान किमुतस्तत् चेतासोता प्रमाणतः प्रका
 रोगुणः प्राप्नोति स्थानतयकारोकारौ पुनस्थानग्रहणादेकारोकारौ भवत इत्युक्तम् ॥ १२ ॥ अतनुस्थानतयान्त्यस्य
 प्रावत्यप्रतिपादनेपि प्रोट् इत्यत्र वत्प्रौढवानित्यत्रापि प्राहृहो षोढेति वृद्धिः स्यादित्याहोयेण अर्थवत्यभिभाषा

ननुपपयति नन्विति अस्यामानेचस्वरूपमिति सूत्रमेव तद्विग्रहेर्दगित्यादौ लौकिकव्युत्पादपस्थितार्थस्य प्रत्य
 येन यौर्वाच्यसंभवात्प्रातिपदिकादित्यनेनान्वयासंभवाच्च तदर्थकशब्दमात्रग्रहणे प्राप्ते अर्थः शब्दस्वरूपमेतद्
 भयविशिष्टमेव संति यथा स्यादिति नियमार्थं तत्र स्वशब्दस्यात्मीयत्वे नार्थपरत्वाद्दृष्टव्यं च शब्दस्वरूपपरत्वा
 त् तस्याचसतितदर्थनश्येति सिद्धा अर्थवद्गुह्येणानार्थकस्य ग्रहणमिति शब्दस्वरूपमात्रग्रहणे अर्थानुपपत्त्यै

वतस्वसिद्धत्वात् अर्थमेव स्यात्

५३

ननु सूत्रमतेतदर्थतः परिभाषायाः सिद्धयेऽपि भाष्यमतेन सप्रत्याख्यानात्सामर्थ्येनेत्यतो भाष्यमतेनाह विशिष्ट-
रूपोपादानेति लौकिकव्युत्पत्त्याविशेषतया उपस्थितार्थकार्यस्य वादान्तरादनुपपत्त्याशङ्क्यरूपस्य विशेषत-
योपस्थितौ कार्यवाभावात्तत्र प्रकृत्यधिकतन्मन्त्रयस्य कार्यविधानस्य यत्र भवतीति उपस्थितार्थस्य विशेष-
वर्णनयान्वयसंभवेत्यागेमानाभावः अयमेवास्यामूलमतेनाभाष्यः सप्रत्याख्यानेऽपि न दोष इति भावः नन्वेवम

विशिष्टरूपोपादाने उपस्थितार्थस्य विशेषवर्णनयान्वयसंभवेत्यागेमानाभावोऽस्यामूलम् अत्रार्थः
कल्पितान्वयव्यतिरेककल्पितः शास्त्रीयोऽपि न ह्यत इति ॥

अत्र प्रसिद्धत्वालौकिकार्थस्यैव ग्रहणेन यद्वैजातीयत्वादौ ननु तया परिभाषया प्रतिप्रसंगवारणेन सिध्येदित्यत-
आह अर्थ इति कल्पीतेति तत्र प्रकृतिप्रत्ययप्रयोगेन तदर्थमानेन तदभावेन तदभावः इति तत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थाः
मिथानेन कल्पितौ यावन्वयव्यतिरेको नाभ्यो कल्पितोयः प्रकृतिप्रत्ययादिवोध्यार्थः शास्त्रीयः अपिशब्दालौकि-
कौपि रह्यत इत्यर्थः अपिशब्दस्य लौकिकार्थसमुच्चायकत्वात् ॐ ॥

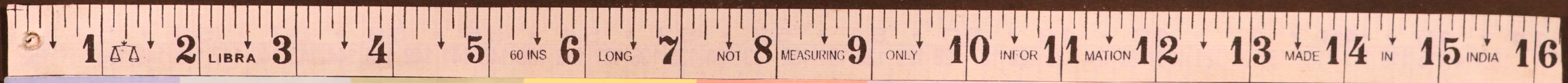

५५
 अत्रभाष्यप्रमाणायति संख्यायाग्रतीतिसूत्रेभाष्ये इति तत्र हि उत श्रेतिवक्तव्यमिहा यस्यात्कतिभिः क्रीतेकति
 किं पुनः कारणेन सिध्यति तेनाद्यानेति प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्याशंक्य अर्थवद्गुह्यात्तिष्ठमिति समाधायनेषापरिभा
 षाहिषाक्यावित्तातेन हि केवलेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते केन न हि सप्रकृत्येकेन कृतस्यैषापरिभाषा भवति यान्येनानि
 षादृ संज्ञानग्रहणानि इति वार्तिककृतापरिभाषाप्रवृत्तिवारणो न वार्तिके व्यवस्थापिते तत्र हि वक्तव्यं न वक्तव्यमर्थवद्गु
 ह्यात्तिष्ठमिति तत्रिराकृत्यपुनः ननु चोक्तमिति पूर्वोक्ताशंकाया केवलेनापि प्रत्ययेनार्थो गम्यते कथमसकृन्मन्वय

संख्यायाग्रतीतिसूत्रेभाष्ये स्पष्टम् इयंच वर्णाग्रहणेषु नेत्यलस्येत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् अतएवैषावि
 शिष्टरूपोपादानविषयेति वृद्धाः

व्यतिरेकाभ्यामित्युक्तम् वर्णग्रहणेषु नेयं प्रवर्तत इत्याह इयमिति तत्रलस्येति सूत्रस्येभाष्यप्रमाणायति लस्येती
 ति तत्र हि लादेशो सार्वदेशप्रसंगः लादेशो सर्वस्य प्रसंगः सर्वस्य लकारस्या देशः प्राप्नोतीत्याशंक्यार्थवद्गुह्यात्तिष्ठ
 मिति समाहिते अर्थवद्गुह्यात्तिष्ठमिति चेन्न वर्णाग्रहणेषु वर्णाग्रहणमिदम् तदेतद्वर्णाग्रहणेषु भवत्यर्थवद्गुह्यात्ता
 तर्थाकस्येति तस्माद्विशिष्टस्य लकारस्य ग्रहणकर्तव्यम् अतएवेति वर्णाग्रहणेन तदप्रवृत्तेरेवेत्यर्थः ॥

धध

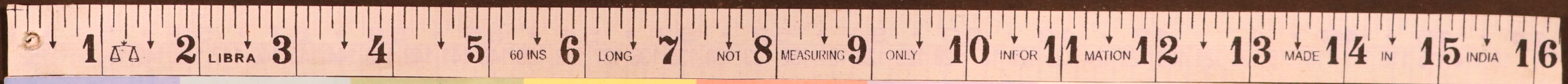

वर्णग्रहणायनदप्रवृत्तौ प्रमाणांतरमपि धनयनमाह पतन्मूलकमिति येन विधिस्तदंतस्येति सूत्रे भाष्ये प्रलेखनार्थं
 केन नान्येनार्थम् केन वक्तव्यम् किं योजनं मन्यग्रहो श्रीरुद्रग्रहो माभूत् नद्रुहो गभ्रुहो माभूत् स्त्रीग्रह
 लो संशयोपायसं करोतीति माभूदित्युक्तम् हनग्रहो रनहमिति सूत्रे इत्यर्थः तेन श्रीहाना इत्यत्र दीर्घनिषेधो न भ
 वति उद्रुहो उदः स्यात्संभो विन्यत्रेत्यर्थः तेन गर्भोत्पत्त्या स्पृतीत्यत्र पूर्वसवर्णभावः स्त्रीग्रहो स्त्रिया इति सूत्रेनेन।

पतन्मूलकमेव येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये यद्यनेऽलैवानर्थकेन तदंतविधिरिति किंच संसूयमिति।
 शास्त्रे स्व शास्त्रेनात्मीयवाचिना र्थो गृह्यते रूपशब्देन संसूये यदेव तदुभये शास्त्रस्य सतीति तदर्थः
 नत्रार्थो न विशेषः नत्रशास्त्रीयकार्यसंभवात् किं न शास्त्रविशेषणं यदेवार्थविशिष्टः शब्दः संज्ञेति
 फलितं तेनैषा परिभाषा सिद्धेति भाष्ये स्पष्टम् ॥

शास्त्रावित्यत्रेयदुन संश्रुणे संयदिभ्यामिति सूत्रेनेन याय
 संकरोतीत्यत्रै सटन नशाच पदाग्रनर्थकेन तदंतविधित्वा लैव नान्येनानलोऽन्तर्यकेन भयित्थवता इति बोधय
 ता भाष्यकृता यथैव दुरुण इति परिभाषा न वर्णग्रहो प्रवर्तत अयित्थ न द्विनविशिष्टा रूपोपादाने इति बोधिनमि
 ति भावः इदानीं सूत्रकारमतेन परिभाषा साधयति किंचेति उभयादितं चैतत्सर्वमथस्तान् ॥

45
 स्तत्रकारमने स्वशब्देनोपास्थितो योऽर्थः भाष्यमने विशेषणतया उपस्थितो योऽर्थः स चावसरः प्राप्तः सति संभवेन
 व्यपवदस्यनेन तु गौण इत्यवसरसंगत्या गौणमुप्ययति परिभाषामवतारयति नन्वेवमिति परिभाषा
 गौणपदादेतावन्निरूपयति गुणादागत इति स्वशब्दार्थनिष्ठगुणसजातीयगुणहेतुकारोपविषयधर्मनि
 मित्रकप्रवृत्त्याश्रयशब्दनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यतावच्छेदकावाच्छिन्नबोधीविषयितानिरूपितविषयता
 श्रय इत्यर्थः यतमेवार्थं दृष्टोतयति यथेति गोशब्दनिष्ठशक्ततानिरूपितशक्त्याश्रयनिष्ठजात्यादिगुणस

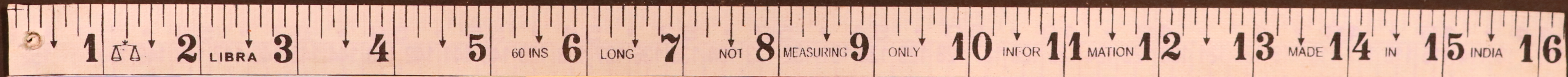
नन्वेवमपि महद्भूतसंज्ञमात्रात्मादत्त इत्याद्यापन्निरत्र ग्राह्यं गौणमुप्य
 योर्मन्त्रकार्यसंप्रत्यय गुणादागतो गौणः यथा गोशब्दस्य जात्यादि गुणानि
 मित्रोऽर्थोवाहीकः अप्रसिद्धसंज्ञादिरपि तद्गुणारोपादेव बुध्यते ॥ ॥

जातीयजात्यादिगुणहेतुकारोपविषयगोत्वादिति मित्रकप्रवृत्त्याश्रयजन्यबोधीयारोपितगोत्वादितिष्टप्रका
 रतानिरूपितविषयताश्रयवाहीकरूपोऽर्थः अप्रसिद्धसंज्ञादिरपि तद्गुणारोपादौ गौणपदार्थसमिन्वा
 ह अप्रसिद्धेति संज्ञादीत्याद्यादिशब्दग्राह्यस्य शब्दसंबन्धरूपलक्षणगम्योर्थः तद्गुणारोपादिति यद्वा
 चकशब्दप्रयोगस्तदीयगुणारोपादित्यर्थः यतस्तामिष्यक्तपदार्थोपेति न्यायः संग्रहीतः अतएव प्रसि
 द्धाप्रसिद्धयोः प्रसिद्धस्यैव ग्रहणस्येन नृलकत्वादेवरत्नकृडत्वे परिभाषांतरत्वेन स्पष्टमिति वि

=

=
 यम

५५

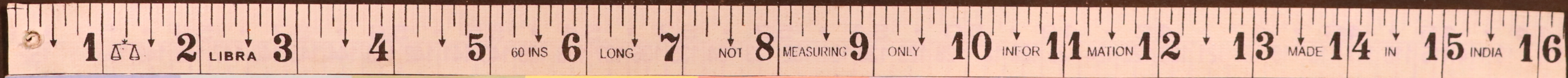

इदानीमवशिष्टांशव्यपदार्थमाह सावमिवेति प्रधानत्वादिति सादृश्यहेतुरयं प्रथममिति प्राथमिकशक्तिजन्यवो
धविषयइत्यर्थः साव्यमित्यत्रशाब्दादिभ्योयइतियप्रत्ययोवोध्यः साव्यार्थोपेणगोणार्थप्रयुज्यमाणतशब्देनसा
व्यार्थस्यप्रथमोयस्यायनेनतादृशप्राथमिकोपस्थितविषयार्थमादायकृतार्थस्यशास्त्रस्यगोणार्थमादाप्रवृत्तिक
ल्पनेप्रमाणभावयवास्यावीजमुद्घाटयनाह गोणोत्तर्येति उपपादितेचैतद्वृत्तीयाध्यायस्यद्वितीयपादेप्रथमा
धिकरणेपूर्वमीमांसकैः तत्रवर्हिर्देवमदनेदामीत्याम्ना तलवनप्रकाशकैर्मंत्रविषयीकृत्यविचारः लवन
प्रकाशनसामर्थ्यलक्षणेनलिंगेनलवनक्रियायायपतस्यविनियोगस्यकिंसाव्यवर्हिलवनक्रियायाउन्नगोण

सावमिवप्रधानत्वान्साव्यःप्रथमइत्यर्थः गोणोत्तर्येणशब्दः प्रयुज्यमानोसाव्यार्थोपेणप्रवर्तते
॥

साव्यसाधारणवर्हिलवनक्रियायामिति तत्रवर्हिर्द्विविधेगोणेसाव्येच साव्यैरुशकादिदश विदधर्मरूपम्
गोणेनतदृशत्वेनतरम् तस्मिन्वर्हिः सदस्यमाणवकैमिश्रवत्प्रणयोगेनप्रवृत्तत्वात् पसेमनिउभयोरपि
शाब्दार्थत्वाविशेषेणदर्भस्येवतत्वेनतरस्यापिलवनेमंत्रस्यविनियोगेनकिंचिद्व्यापकम् इतिप्राप्तेसाव्यस्यप्राथ
मिकोपस्थितिर्विषयत्वेनतत्रमंत्रविनियुज्यवरितार्थस्यलिंगस्यविलविनोपस्थितिकेगोणार्थेविनियोजकत्वकल्प
नेप्रमाणभावः साव्येनिराकाशस्यप्रत्यकांशाविरहात् तस्मान्साव्यस्येवतवनेमंत्रस्यविनियोगइतिराक्षेपः ।

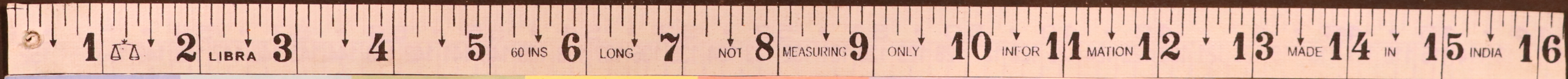

ननुयत्रविशिष्टरूपेणादृक्पदकार्येयवेयंपरिभाषाप्रवर्ततेइत्येववक्तव्येउपात्तेत्यायधिकविशेषणोपादानेव
प्रमित्यतउपतेत्यादिविशेषणद्वयस्यकृत्यंदर्शयति अत्रसुरसदृशस्येति उपात्तमित्यात्रादिशब्देद्वितीयविशे
षणस्यापीदमेवकृत्यं यत्तदेवप्रतियादयितंपूर्वोक्तरीत्याशंक्यते नचेति तस्यापान्तत्वेपिप्रतियदिकप

अत्रसुरसदृशस्यायत्नमित्यर्थकेष्वामुरिरित्यादावतदत्रःसिद्धयेउपात्तमित्यादिनवप्रति
पदिकपदेनादृशमितिवाच्यम् तेनहिप्रतियदिकपदवत्त्वेनोपस्थितिरितिप्रत्ययि
ष्यार्थोपस्थापकत्वाभावात् ॥

दवत्त्वेनोपस्थितावपिविशिष्टार्थोपस्थापकत्वाभावेनतत्रपदकार्यत्वेपिनेयेपरिभाषाप्रवर्ततेइतिविशिष्टार्थोप
स्थापकमितिद्वितीयविशेषणस्यतदेवकृत्यंदर्शयन्सिद्धोक्तमाह ॥

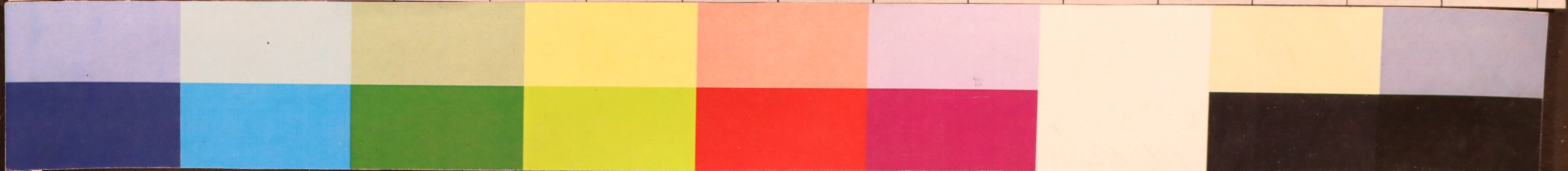
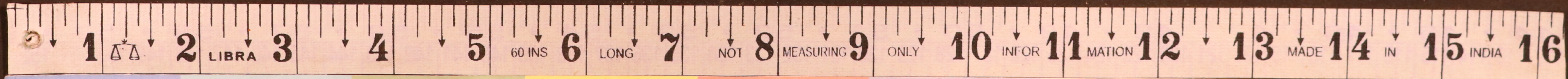

ननुपवमोदितिसूत्रेभाष्ये श्रोतं नो नित्यात् इत्यत्र चेतस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः अतः अतः आभवत् अतो भवति रोभवत् इ
 ति श्रोतासि प्रतिषेध इति वार्तिके व्याख्यायनवक्तव्यः लक्षणप्रतिपदकयोः प्रतियोगस्यैव भविष्यतीति तस्मात्
 न्यायानां नंतरमेव मयि अगोः संययने गोभवत् अत्र प्राप्तोतीति वार्तिककृतश्लोकासु स्याप्यवेतर्हि
 गोमात्राव्ययोमुख्यकार्यसंप्रत्यय इति समाहिते भगवता भाष्यकृतान्त्रविरोधेन पदकार्येतेष्वपि अत्र इति विद्विषि
 व्याप्योपस्थापकविशिष्टरूपोपादानाभावात्परिभाषाप्रवृत्तेरसंभवादित्यत आह नेमात्पदेति न्यायश्चादिति

नित्यात्पदेन चादित्वेनैव चादीनामुपस्थापक मितितदुद्देश्यकार्यवि
 धायके श्रोतित्वादेन न्यवृत्त्यागोः भवदित्यादौ दोषात् अग्रीसोमोमा
 नवकावित्यत्र तत्प्रसिद्धदेवता द्वेदवाच्यग्रीषोमयदस्य तत्तद्वशापरत्वेतरे
 गत्वा रीतवसे भवतमव ॥

सूत्रेऽनुवृत्तस्य नित्यात्पदस्य चादित्वेनैव चादीनामुपस्थापकत्वात्तदुद्देश्यकार्यविधानेन न्यवृत्तौ वाचकाभा
 वेन विरोधाभाव इति भावः नन्वेवं गोमात्राव्ययोरिति परिभाषाप्रवृत्तौ अग्रीषोमोमाणावकावित्यत्रापीत्व
 त्वेन स्याताम् तयोः पदकार्यमादित्यत आह अग्रीति द्वेदवेलायामग्रीषोमयदस्य माव्यत्वात्त्रैवांतरंगत्वा
 दीत्वस्य तयोः कृतयोरनंतरं माणावकसंबन्धेन तयोस्तत्तद्वशापरत्वात्तद्वशापरत्वात्तद्वशापरत्वात्तद्वशापरत्वात् ॥ ॥

५७

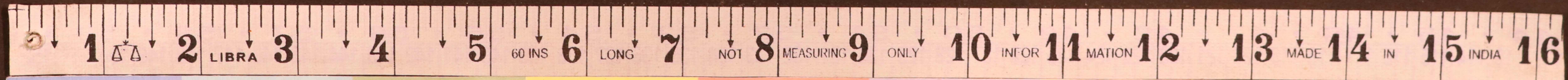

देवदेवायामेवतयोस्तत्सदृशपरत्वेतन्नामिकत्वेवानेव घत्तेभवतइत्याह सदृशलादाणिकाचिति यत्तस्मिन्नेवार्थे
अग्नेष्टुन्तामधोमाइतिसूत्रस्यभाष्यमुपहंभयति अतएवेति सदृशलादाणिकयोस्तन्नामिकयोर्वादेदे ईत्वघ
त्ताभावोरेवेत्यर्थः अग्निःस्तदिति सूत्रस्यभाष्येहि अग्नेदीर्घान्तामस्येतिवक्तव्यम् अग्निषोमौइतरथाहि

सदृशलादाणिकाग्रिसोमपदयोर्द्वेननामकावित्यर्थकेचनेत्वघत्ते आधेगोणलादाणिक
त्वादन्तेप्रसिद्धत्वात् अतएवाग्नीषोमौमाणवकावित्यत्रगोणमुख्यन्यायेनघत्वकारणपर
मग्नेःस्तत्सोमसोमइतिसूत्रस्यभाष्यसंगच्छते ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अतिष्टप्रसंगः इतरथाहिनिष्टप्रसंगेन अग्निषोमौमाणवकाविति तन्नर्हिवक्तव्येनवक्तव्यम् गोण
मुख्ययोर्मध्येसंप्रतिपत्तिरिति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

48
 मनुष्यदकार्यपरिभाषाप्रवृत्तौ वापरितिष्ठितस्यपदोत्तरसंबंधासंभवेगोणत्वाप्रतीत्यापरितिष्ठितस्यैवपदोत्तरसं
 वंधे अग्निर्माणवकेत्यादौगोणत्वप्रतीतिरेव नियामिकेत्यंगीकृतं न च गोपाठेत्यादौ मुख्यगोपदार्थस्य
 पाठनकर्मत्वासंभवेन द्वितीया न न्यत्यान इत्यत्रैः प्रागपि गोणार्थप्रतीतिरवश्याभ्युपेयते न वाभिचारात्तदुक्तमि
 त्वाद्येन प्रयोगेन तत्र न दुष्टात्रैः प्राक्कौणार्थत्वप्रतीतिरपि नोपपद्यते न च प्रयोगेन सर्वत्र पदस्यै

गोपाठेत्यादौ मुख्यगोपदार्थस्य पाठनकर्मत्वासंभवेन विभक्त्युत्पत्तिवेत्ता यो प्रयोक्तृभिर्गो
 णार्थत्वप्रतीतिरवश्यपदस्याप्रयोगेन बोधमितिः सर्वत्र पदस्यैव गोणार्थकत्वग्रहणात्तत्तत्संयम
 ने अमहान्महान्भूतस्तद्भवतीत्यादिभाष्यप्रयोगेनाद्यादेशादीर्वादीनां करणेन चास्य न्याय
 स्य पदकार्यविषयत्वमेवोचितं अन्यथा वाक्यसंस्कारपक्षे तत्तदुत्तरदत्तापत्तेः

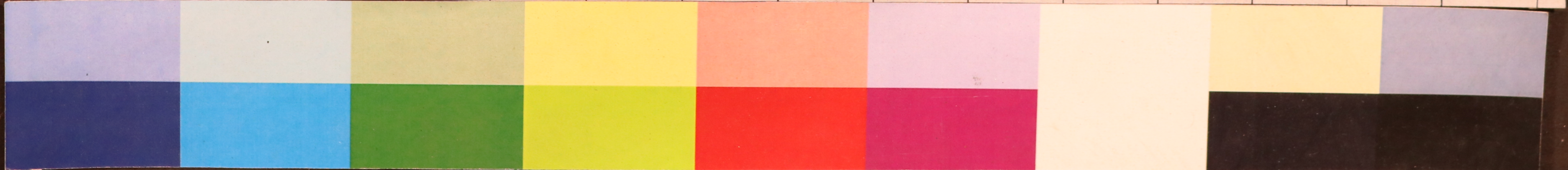
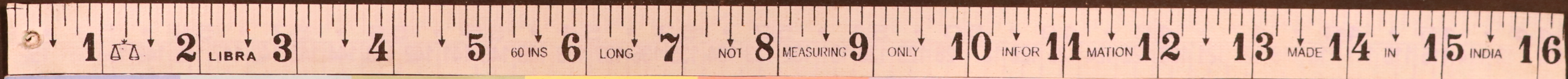
वगोणार्थत्वप्रतीतिरत्रैव तत्तत्संयमते अमहान्महान्भूतस्यादिभाष्यप्रयोगाप्रपञ्चययते अन्यथा
 वाक्यसंस्कारपक्षे गोणमुख्येति परिभाषया न्यायादेशानापरितिरित्याह गोपाठेत्यादावित्यादिना इदं च प्रयो
 क्ताणां नदागोणार्थकत्वप्रतीतिरवश्यमिति न बोधमिति न्यभिप्रेत्याक्रम ॥ ॥ ॥ ॥

वस्तुनोत्तमदपि संभवति अर्थवत्तादाकस्य प्रतिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधोक्तव्यस्तुक्तेः नेतरेन वैयदर्था इत्यस्यार्थ
स्यापलब्धिर्भवति वाक्ये इत्याशङ्क्यते पदार्थाभिसंबन्धस्यापलब्धिर्भवति वाक्येऽस्तुक्ता इहे देवदत्तस्तुक्ते कर्त्ताति
र्हिष्टः कर्मक्रियागुणोच्चातिर्हिष्टो गामित्युक्ते कर्मनिर्हिष्टे कर्त्ताक्रियागुणोच्चातिर्हिष्टो अभ्याज्यस्तुक्ते क्रियानिर्हि
ष्टाकर्त्तकर्मणीगुणश्चानिर्हिष्टाशुक्लामित्युक्ते गुणोनिर्हिष्टे कर्त्तकर्मणीक्रियाचानिर्हिष्टा इहे दानी देवदत्तगामा
भ्याजशुक्लामित्युक्ते सर्वनिर्हिष्टे देवदत्तपवकर्त्तानान्यः गोमेवनान्यः कर्मभ्याजेनान्यः क्रियाशुक्लमेव न कृत्स्नामि

किं च शुक्लामित्युक्ते कर्मनिर्हिष्टे कर्त्ताक्रियेचानिर्हिष्टेत्याद्युक्ते हे दानी गामभ्याजकृत्स्ना देवदत्तेत्या
दौ सर्वनिर्हिष्टे गामेव कर्मदेवदत्तपवकर्त्ताभ्याजे वा क्रियेत्यर्थके नार्थवत्तत्रस्य भाष्येण कारका
दिमात्रप्रयोगे योगिसर्वक्रियायाहारे प्रसक्ते नियमार्थः क्रियावाचकादिप्रयोग इत्ये
वं तान्यर्थकेण सामान्यतः क्रियाजन्यफलाश्रयत्वमात्रविवक्षायां द्वितीयादीनां साधत्वात् ।
एवानमित्यर्थलाभेन पाठस्तत्र क्रियान्वयकालीयदस्यैव गौणार्थतया प्रतीतिप्रयोक्तारयि॥

नियमोपदाना
सामान्यवर्तमानानां यद्विशेषवस्थाने सवाक्यार्थ इति क्रियाकारकमेवैयं रूपवाक्यार्थव्यवस्थापयता भगवता अर्थव
त्तत्रस्य भाष्यकृता कारकादिमात्रप्रयोगे योग्यसर्वक्रियायाहारे प्रसक्ते नियमार्थः क्रियावाचकादिप्रयोग इति शुक्ला
मित्युक्ते इत्यादिप्रयत्नान्यर्थस्य सूचितत्वात् सामान्यतः क्रियाजन्यफलाश्रयत्वमात्रविवक्षायां द्वितीयादीनां साधु
त्वात् एवानमित्यर्थलाभेन गामितिकारकमात्रप्रयोगे नेतरे च विशेषाकादायामाहयेति क्रियाविशेषवाचकपदा

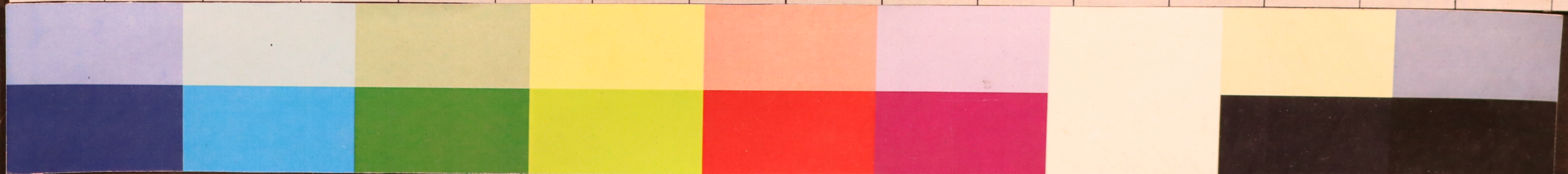
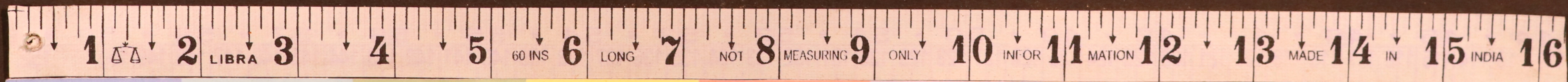

५९ अभिव्यक्तपदार्थायेत्यस्यपरिभाषांतरमितिभ्रमेतिरुसितेनत्राप्येवमेवेत्याह पदमिति पदं सिद्धेऽर्थप्रमा-
 णोन्नरमाह धनितेवेदमिति अत्रवशाद्वेदार्थः ननुश्रौतिसूत्रेभाष्यकथंनहिवाहीकेदृष्टान्तेभवतः गोस्तिष्ठ
 तिगामानयेत्याशंक्यमर्थीप्रयेपतदेवंभवति यद्विनुशाद्याश्रये शब्दमात्रेनज्ञवति शब्दप्रयेचदृष्टान्तेऽनिस
 माहिते एतद्भाष्यविरोधाद्विधिष्यार्थीपस्यापके विधिष्यसूयोपादाने यत्रास्तिनत्रपरिभाषायाः प्रवृत्तिरस्त्या

यवमेतन्नूलकोभिव्यक्तपदार्थायेतिश्लोकोपिपदकार्यविषयकः धनितेवेदंसर्वोदिसूत्रेसंज्ञा
 भूतानांप्रतिषेधसारेभमाणेन वार्तिककृतापूर्वपरेति सूत्रेअसंज्ञायामितिबदतासूत्रकृता
 अनर्थसंज्ञयान्नन्याख्यानेऊर्वताभाकृताच ॥ ॥ ॥ ॥

यत्राहकपदकार्यं पदेतितायेनियमः संभवतिअन्यथापदकार्येपदेयेपरिभाषाप्रवर्तनेनप्रातिपदिकका
 र्येतिभाष्यकारः समादध्यात् नैवंसमादधति तस्मान्परिभाषायाः पदकार्यविषयकत्वं कल्पनेतिष्य
 साणिकं तच्च अत्रैवंसंययनेत्यादिभाष्यप्रयोगानुपपन्निरेवप्रमाणमितिवाच्यम् भाष्यप्रयोगाणामपि
 रिभाषयाग्रनित्यत्वेनामुपपत्ते नचानित्यत्वेप्रमाणभावः तत्प्रयोगाणामेवप्रमाणत्वान्

५९

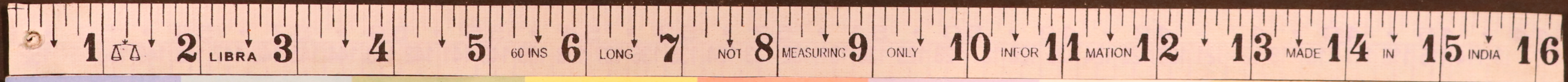

अर्थोऽयमिति अथाऽयमिति भाष्यस्य लौकिकार्थवत्त्वयोग्यपदाश्रयेऽन्यर्थकल्पनेन तद्विशेष इति भवः अतः
वशादाश्रयेऽतिप्रतीकसदायस्वार्थे ह्यनान्यातिपदिकादिभक्तावत्त्वतायां कार्येऽप्युक्तं तेषु शास्त्रांतरसन्निधानात्

अर्थोऽयमेतदेवं भवति शास्त्राश्रये च ह्युच्यते इति श्रोतृवत्त्वस्य भाष्यस्य लौकिकार्थवत्त्वयोग्य
पदाश्रयेऽप्युच्यते न दहति शास्त्राश्रये च तेऽन्यर्थः गत इति ॥

गोणत्वेऽप्रतीयत इत्यादिकैयटोक्तं रपि संगच्छते न तु शास्त्राश्रये चेत्यस्य अर्थरहितवर्णमात्राश्रये इति प्र-
तीयमानार्थः कथं वाप्येतत्प्रत्यक्षं गत इति ॥ ॥ ॥

न्याकारो नोपलक्षणार्थवाव्याख्येयवर्णनिर्देशोहितपरत्तप्रसिद्धमिनि कैयटो विरुप्येनेति वाच्यम् नपरकरण
प्रत्याख्यानपरगतोतिदि सूत्रस्य भाष्यविरोधेन नत्रत्य कैयटस्य विन्यत्वात् प्रत्याख्यानपरं भाष्ये हि अथ नय
रकरणं किमर्थं उक्तमाभूत् चित्रगुः शवलधुरिति नैतदस्ति न्न सत्वे कृतेन भविष्यति स्याति वज्ञावाप्ताप्ता
ति अत उत्र रेपदनि नपरकरणमनथ कस्यातिवत्तप्रतिषेधात् नपरकरणमनर्थकं किं कारणं स्याति वत्तप्रतिषेधा
त् प्रतिषिध्यतेऽत्र स्याति वज्ञावः गोपूवत्तणितात्तसरेषु स्याति वत्तभवतीति सवावश्यं प्रतिषेधः प्राश्रय
नव्यः इतरथा हि संबुद्धिजसोः प्रतिषेध इति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

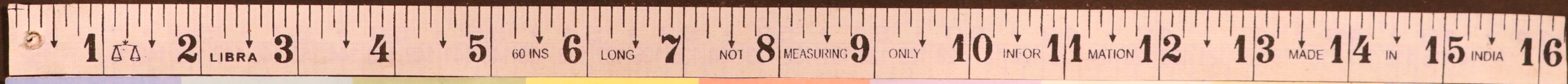
4.

अर्थवद्गुहोपरिभाषायां अर्थस्य प्रथानन्यायेन माव्यस्यैव ग्रहणमिति गौणमुत्पन्न्यायस्य सिद्धेनैतदनतिरिक्तत्वा
 देनापूर्वमक्ता अर्थवद्गुहोपरिभाषायवादभूता अनितिनिति परिभाषामवतारयति अर्थवदिति पतेन अनितित्य
 स्या अर्थवत्परिभाषायवादत्वेनैतदुक्ता गौणमव्ययवक्तुचितमित्ययास्तम् अर्थवत्त्वादि न नीयते विशेषणने
 न्यर्थकस्य सौत्रस्येनेत्यस्य विशेषणतन्मन्यत्वाद् येनेति पतेन अर्थवत्त्वमस्या अस्तीति न ज्ञायकमन्वेष्टव्यम् ।

अर्थवद्गुहोपरिभाषायां अर्थस्य प्रथानन्यायेन माव्यस्यैव ग्रहणमिति गौणमुत्पन्न्यायस्य सिद्धेनैतदनतिरिक्तत्वा
 नित्येन विधिरित्यत्र भाष्ये वचनरूपेण पठितेयम् तेन रात्ता साम्ना इत्यादावलोपः देदीवा
 र्मी इत्यादौ न ह्यनितिनियमः सप्तम्याः ॥ ॥ ॥

मिति सूचितम् अस्याक्रमेणोदाहरणान्याह तेनेति साम्नेत्यादाविति नन्वत्र अलोपो न इति सूत्रे वर्णग्रह
 णे अर्थवत्परिभाषायां अर्थवत्त्वेनैव सिद्धावस्थायादानेन निरर्थकमिति चेन्न वर्णग्रहोऽन्यस्य वर्णमात्रग्रहो
 उत्पत्तेरनर्थक्यभावात् अनपवश्यादिति सूत्रे अर्थवत्परिभाषामूलकगौणमुत्पन्न्यायपरिभाषाया गोभवदित्या
 दौ प्रगल्भसंज्ञाप्रवृत्तिमाशङ्क्यनियानपत्ता नृवृत्त्या विशिष्टस्यादेश्यत्वात्समाहितम् ॥ ॥ ॥

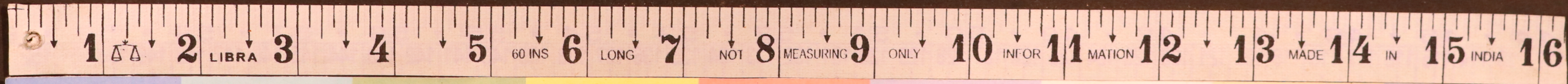
ससोनाइति अत्रसरीभ्योत्तुवेनिसूत्रेणासुन प्रत्ययेनुदागमेचरूपसिद्धिः नन्वत्रासप्रत्ययस्यप्रत्ययत्वेना
र्थवत्त्वादानर्थक्याभावात्कथमिदं मुदाहरणं संगतं स्यादिति चेदत्राह कैयटः अनागमकानां सागमका
आदेशा इत्यर्थाश्रयणादत्र अमशानर्थक्यम् अर्थवत्त्वात्सागमइति न्यायाश्रयणेन अर्थवानेवासंशयः न
देवमुदाहरणं चिन्त्यम् आगमसन्निधौ तद्विशिष्टस्यैवार्थवत्त्वान्यायत्वेन यत्तौ तरे यस्य शास्त्रस्यानर्थक्य
संभवानेदमुदाहरणं चिन्त्यमिति परे स्पष्टं वेदमत्रैवोच्यते प्राचीनमतं वेदमित्यमाह अन्येति तिस्रोच इत्य

ससोनाइत्यादावन्तसंनस्येति दीर्घः सशर्मासप्रथितेत्यादौ मतइति नीयनिषेधस्य सिद्धः अन्ये
तपरिवेदिविधीधर्मित्यत्र तद्व्यावृत्तये क्रियमाणारिणः धीधर्मित्यत्रोगग्रहणादर्थवत्परिभाषा
नित्यातन्मूलकमिदमित्याहुः ॥ ॥ ॥

र्थः परिउपसर्गपूर्वकान् विषदथातोविधिलिङिशयि
सोद्विखेणोत्तत्रयाणामित्यभ्यासस्य श्रुतेर्चवेविधीधर्मित्यत्र वेदीतीणः परत्वात्कीधमिति अंगग्रहणा
भावेद्वत्त्वात्तद्व्यावृत्तये क्रियमाणारिणः धीधर्मित्यत्रोगग्रहणादर्थवत्परिभाषा
वात्तद्वत्त्वम् अर्थवत्परिभाषायाः सार्वत्रिकत्वेन अत्रैव प्रकृते तद्वत्त्वात्तद्व्यावृत्तये क्रियमाणारिणः
न पदमथानुपपत्त्या अर्थवत्परिभाषायाः असार्वत्रिकत्वेन तन्मूलकमेवेदं वचनमिति तस्मिन्निति नापूर्व

सिद्धिप्राप्त्यामाशयः

५१

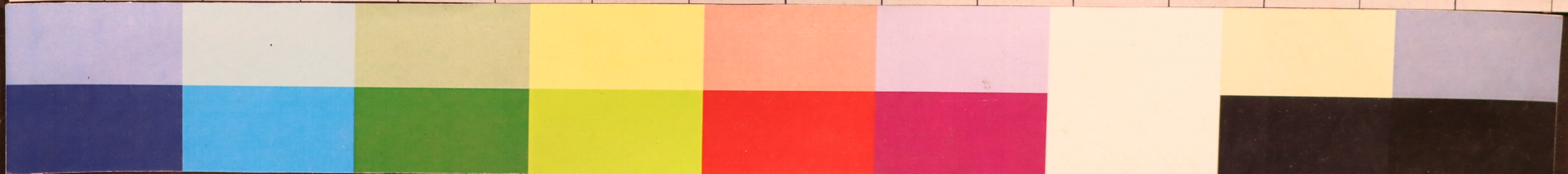
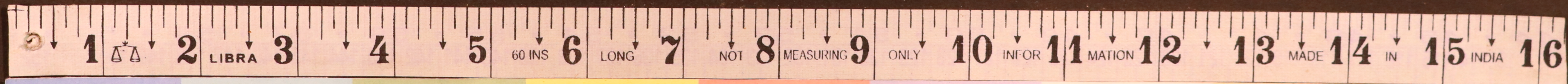

तापनविद्युद्वद्वाराश्राद्धं वित्यनेन सूचितामरुचिप्रकटयति विभाषेदइत्यत्रेति आगमसन्निधौ विशिष्टस्यैवार्थवत्त्वेने
 दिसति विभाषेदइत्यत्र सूत्रे अतर्थात्कस्यैव वीधमः संभवादर्थोपिकारानुरोधादिनाः वीधमिति पूर्वसूत्रे पितस्यैव
 ग्रहणं स्यादिति भावः ॥ ५ ॥ नन्वर्थवत्परिभाषानुरोधेन विभाषेदइत्यत्र वीधमोऽसंबन्धेयमेवेति प्राचीनोक्तं ग्राह
 णस्य तापकत्वमसंबन्धेयतः एकयोगातिर्दिष्टेति न्यायेन तत्संबन्धेयस्यावश्यकत्ववोधनद्वारा समन्ततरोक्तपरिभाषाया

विभाषेदइत्यत्रानर्थकस्यैव वीधमः संभवादत्रापितस्यैव ग्रहणमिति भ्रमवारणायोगादिनी
 तिपरे १ ननु उच्येत्यत्र लिङ्गसिद्धावात्मनेपदे स्थित्यतः आत्मनेपदे स्थित्येव संबन्धेनानेतर
 तादतश्चाह एकयोगातिर्दिष्टानां सहवाप्रवृत्तिः सहवानिवृत्तिः वाशब्दपदार्थे परस्परान्वि
 तार्थकपदानां सहैवानुवृत्तिरिति वृत्ती इत्यर्थः ॥ ॥ ॥

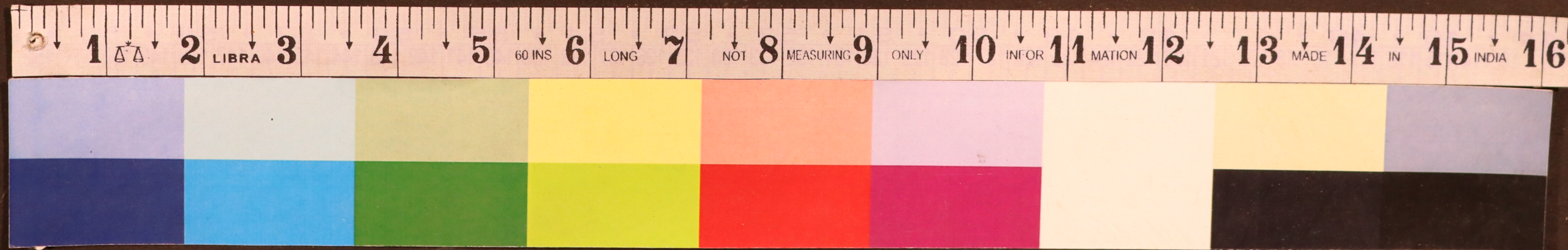
अपूर्वत्वमेवेति बोधयित्वे समन्ततरोक्तपरिभाषाव्यवहितोत्तरमेकयोगातिर्दिष्टेति परिभाषाभवतारपति ननु उच्ये
 त्यत्रेति परिभाषास्य वाशब्दार्थमाह वाशब्दपदार्थेति नच परिभाषास्य वाशब्दद्वयसत्त्वेनैकवचने वाशब्द इत्यनु
 पपन्नमिति वाच्यम् जानादेकवचनमित्याशयात् अर्थस्तु वाशब्दावित्येव वासाद्विकल्पेन मयोरेवार्थेपि सम
 च्छेय इति कोशादिति भावः एकयोगेन स्पष्टाहमर्थसूचयनपरिभाषार्थमाह परस्पर इति ॥ ॥ ॥

४२
 प्रस्यलोकन्यायसिद्धेर्दशयत्नाह एककार्येति नेडवशीति सूत्रात् इदित्यनुवर्तमाने पुनराह धातुकस्येति सूत्र
 स्य इडग्रहणसामर्थ्यसिद्धेयं न्याय इति कस्यचिन्निमित्ते तदीधीवेदीहामिति सूत्रस्य भाष्यविरोधेन विदयति य
 तिन्यादिना तत्रैकयोगेति न्यायेन इणमात्रस्याननुवर्तौ कार्ये दीधीवेदीहामिति सूत्रस्य इडग्रहणप्रत्याख्या
 ने युक्तिमदित्यत्र आह न नोति वृत्तिस्त्विति इत्यनुरोधेन यत आयास्यत्यायातरेण वाय इति भावः तदुप
 कृतीति सूत्रे भाष्ये किमर्थं पुरस्तात्प्रतिषेधमुच्यते नाविभुत्तरकालः प्रतिषेधक्रियते पुरस्तात्प्रतिषेधे प्राति
 एककार्येति युक्तानां बहुनो लोके तथैव दर्शनादिति भावः यतत्र तापकेनेडुशीत्यत्र
 इदित्यनुवर्तमाने प्राह धातुकस्येति सूत्रे पुनरिडग्रहणं न हि नेत्यस्यासंबंधार्थे तत्र दीधी
 वेदीतीति सूत्रे भाष्ये तत्र नेडग्रहणप्रत्याख्यानाय इडग्रहणः नुवर्तमाने पुनरिडग्रहणस्य
 टोगुणस्य विकाराभावात् तस्योक्तत्वेन द्विरोधात् न नोति वृत्तिस्तत्राचिदेकदेशेऽप्य
 नुवर्तन इति न्यायतमिहो वस्तुतस्तदीधीवेदीहामिति सूत्रस्य भाष्ये मकदेशेऽप्युक्तिः प्रा
 ह धातुकस्येति सूत्रस्य इडग्रहणस्य नेडवशीति सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यानात् तत्कारणेन गुरुत्वं
 मेतत्राप्यमर्थः द्विरिडग्रहणं तत्रैव भवतीति विभुत्तरकालप्रतिषेधे प्रयोक्तुं मुपयाय अन्त्यत्किंचिद्विकारो
 तरे च कृत्वा प्रयोगत्वात् पुरस्तात्प्रतिषेधः स नित्तत्र करिष्यते कथमिदमस्ति नेडुशीकृतीति ततो वक्ष्यामि प्राह
 धातुकस्येति वलादेरिति इदित्यनुवर्तमानेनेति वृत्तिमित्युक्त्वा प्राह धातुकस्येति वलादेरिति सूत्रस्य इडग्रहणं प्रत्याख्या
 ने यतल्लभुत्तरप्रत्याख्यानायेत्यादीधीवेदीहामिति सूत्रस्य इडग्रहणप्रत्याख्यानात् गुरुभूतत्वादकोदेशपुक्ति
 त्वम् सति तैव प्राह धातुकस्येति वलादेरीति सूत्रस्य इडग्रहणसामर्थ्यसिद्धेयं न्याय इत्यभिमतं सर्वथाप्यसंगतमि

निधनपत्र सिद्धान्तमाह चस्ततस्त्विति ॥

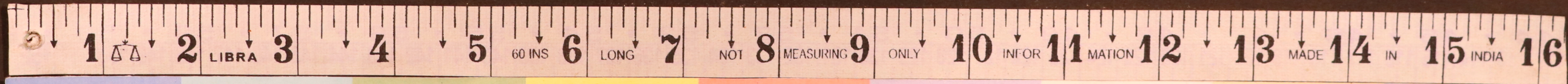

इदानीं पूर्वोक्तपरिभाषा समन्तरेण प्रवादसंगत्या एकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशोऽनुवर्तते इति परिभाषा मवतार

तत्त्वेवमलुगधिकारः प्रगतदुःउत्तरपदाधिकारः प्रागंगादिकारादित्यनुपपन्नमेक
योगनिर्दिष्टत्वात् तथादामहायनोताद्येत्यादौ संख्याव्यपादे रित्यतः संख्यादेरिति व
र्तते अत्राप्यपादेरिति तद्वृत्तमिति अनुपपन्नमतग्राह्य एकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशो
ऽनुवर्तते एकत्रार्थयोगः सर्वेयस्तेतानिर्दिष्टयोः समुदायाभिधायिद्वन्द्वनिर्दिष्टयो
रित्यर्थ इति पञ्चात्रिरिति सूत्रे कैयटः ॥

यति तत्त्वेवमिति सहैव प्रवृत्तिर्निवृत्तीत्येगीक्रियमाणोऽर्थः अत्रानुपपन्नमिति पुनरुक्तिर्मेधबुधिवोधनार्थः

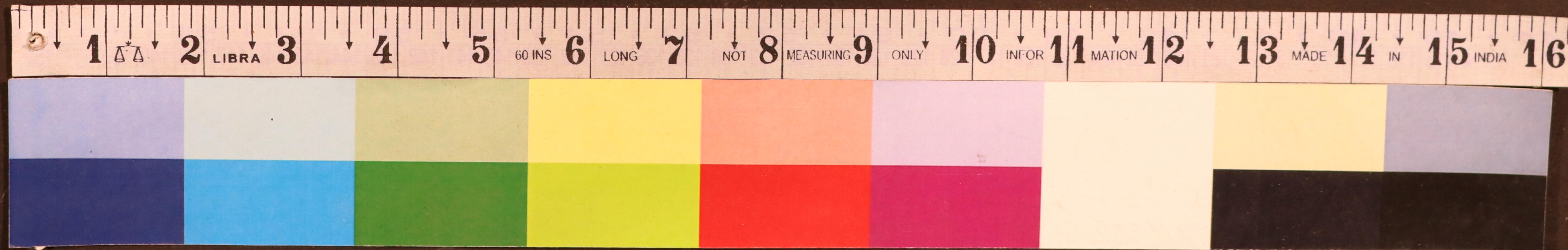

53

पदातिरिति सूत्रे कैयट इति नत्रहिमूल इति वक्तव्ये पदसमूहोपपत्तिः नत्रहि वक्तव्येन वक्तव्ये मूल इति वक्तव्ये
 कप्रकृते नस्यपाकमूलेपीत्वादिकर्णदिभ्यः उपजाहचवितुकाग्रनेतरेयदिनदनुवर्ततेयाकेपिप्राप्तीतीत्याशकि
 नेमूल इति वक्तव्येयाकेतिनिहृत्ते इति सिद्धौ नितोक्तं अनेतरेयपुनरेकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशानुवर्ततेयक
 देशोवतिवर्तन इति पूर्वपक्षभाष्यमादायनेतोक्तं पतेनकैयट इत्यनेनारुचिः सूचिता तदीजमनश्रौतोम श
 सोरिति सूत्रस्य भाष्यमेतानिः नत्रहिवास्तव्यापीन्यतः सूयोनुवृत्तिवाशदाननुवृत्तिरुक्तन्यायेन्यत्याशेक्य अ
 नुउत्तरपदे इति हृष्टोनेन अनेन न्यायेन सार्धितमिति प्रागुक्तार्थपवपुक्तोनायमित्ययास्तम् पूर्वपक्षोक्तभा
 ष्याशयेन तशोक्तत्वेपि सिद्धौ न भाष्यस्य नशानाशयेन श्रौतेम् शासोरिति सूत्रस्य भाष्यविरोधाभावात् अर्था
 धिकारयत्तद्वैदस्य तदर्थस्यैकत्वेन विच्छेदाभावात् न स्यादेकदेशानुवृत्तिरित्याशयेन पूर्वपरिभाषया कथेषु
 नरिति पूर्वपक्षभाष्ये शास्त्राधिकारयत्तत्तयस्यैव शास्त्रस्य सरितत्वे प्रतिज्ञानेन तदृश शास्त्रांतरसंनिधानं योगात्
 रेप्रतीयत इति दोषाभावादित्ययेहिषकयोगनिर्दिष्टानोमित्येकदेशानुवृत्तिर्भवति इति सिद्धौ न भाष्यश
 यः अत्रापि शास्त्रे प्रयुजानेन भाष्यकृतायकसमासेपिनशानुवृत्तौ किमुवाच्यम् समासेसेत्याशयसूचनाज्ञो
 तोम् शासोरिति सूत्रस्य भाष्यविरोध इत्याशयः ॥ ॥ ॥ ॥

43

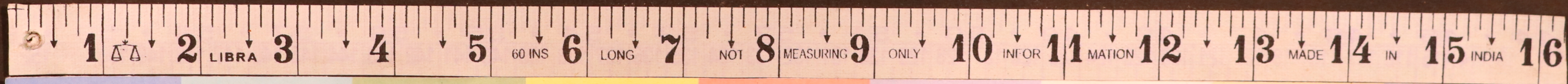

एकयोगेन्यत्रभाष्याभिप्रेतमेवेदानींवीजमाह तावन्मात्र इति इदानीं सुभयोरपिपरिभाषयोः भाष्यमूलकं
माह स्पष्टाचेयमिति दामहायनोतादिनिसूत्रेहितत्रहिंसाख्यादेरिति वक्तव्येन वक्तव्ये प्रकृतमनुवर्तनेक
प्रकृतंसाख्याव्ययादेर्जीविति यदितदनुवर्तने अव्ययादेरपिप्राप्तेतिनैषदोषः साख्यादेरित्यनुवर्तने अव्ययादेरिति
चलित्वेन कथं पुनरेकयोगातिर्दिष्टयोरेकदेशानुवर्तने एकदेशान एकयोगातिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भ

तावन्मात्रांशोऽखरितत्प्रतिज्ञावललव्यमिदम् स्पष्टाचेयं दामहायनोतादि
निसूत्रे श्रौतोम् शसोरिति भाष्ये च पूर्वाच ॥ ॥ ॥

वर्तनीति स्पष्टमेवोक्तम् श्रौतोम् शसोरितिसूत्रेनुज्ञातस्तिष्ठतिप्रतिषेध इति वार्तिकप्रयोजनान्यथा सिद्धये सव
धिकारान्तिष्ठम् सवीतिप्रकृतं वर्तनेक प्रकृतं वा स्यापिशालेरिति यद्यनुवर्तने इहापि विभाषाप्राप्तेति सव
ग्रहणमनुवर्तने वा ग्रहणं नित्येक कथं पुनरेकयोगातिर्दिष्टयोरेकदेशानुवर्तने एकदेशान एकयोगेचैकदेशा
नुवृत्तिरव्यभिचारावश्यमिहैव एकयोगातिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भवतीति उक्तम् एवं चात्रापि स्पष्टमेवोक्तम् ॥

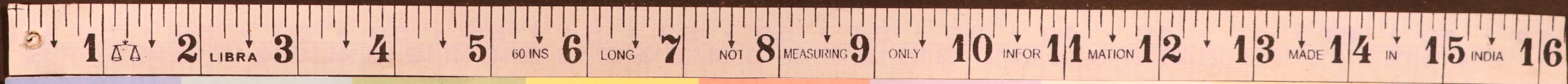
54

ननु ग्राह्यभातकस्येति सूत्रस्य ग्रहणगुणग्रहणरूपविकाराभावाद्यर्थत्ववत्तदानीं ग्रहणप्राप्तदीर्घाभावाद्यर्थत्वम

ननु तदादीनामन्यादिनाममभिन्यादौ अनुनासिकः स्यादत आह भावमानेन सव
र्णानां ग्रहणानुग्राहदित्त्वेऽन्यथाऽन्येन सामर्थ्यात् सूत्रप्राप्तेऽग्राहभेदकत्वेन च प्राप्ते
न्यथाः अत एवानुदित्त्वेऽन्यथादेशागमेषु सवर्णां ग्रहणाभावे प्रकाशतेत्येतास्माप्येवं
विशिष्टेऽप्यन्यथाऽनिप्रतिषेधेऽस्ति तज्ज्ञापयन्निग्राहार्थो भवत्येषा भावमानेन सव
र्णानां ग्रहणेनेति ॥

यि स्यान्नासति दीर्घावेदीठमिति सूत्रस्य ग्रन्थाख्या
तपरभाष्यमसंगतं स्यादित्यनोऽवसरप्राप्तेऽभावमानेन सवर्णानां ग्रहणेनेति परिभाषामवतारयति ॥॥॥

५५

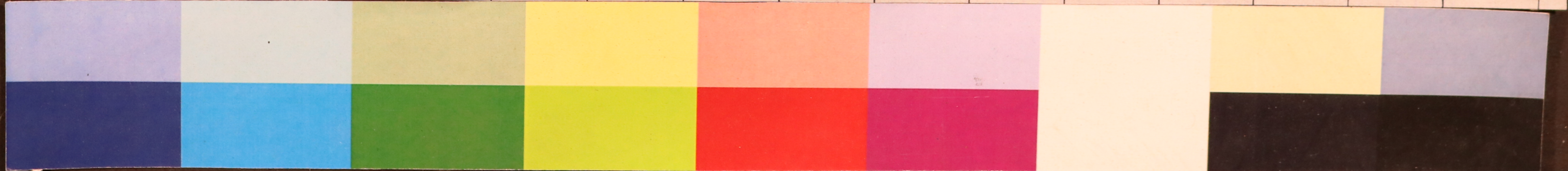
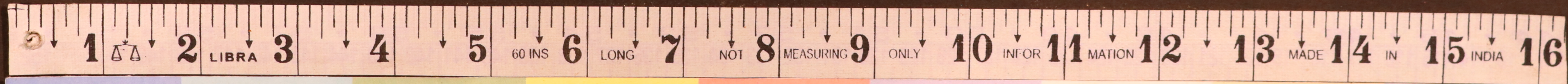

ननु प्रत्यापत्त्यस्य एकदेशानुमतिद्वारेण तद्विभाषात्तायनार्थत्वमयुक्तम् योगेन प्रत्यापत्त्यस्य भावमानार्थकत्वे
 नाप्रत्यापत्त्येन तदर्थसिद्धिर्नादित्यरुचेराह किंचेति तथा च ज्ञादादीयस्य इति सूत्रे भाष्येन येनोक्ते प्रत्यापितं येनैवेति भावः
 वस्तुतस्तज्ज्ञादादीयस्य इति सूत्रस्य भाष्यस्यापि कृत्रिमा कृत्रिमेति न्यायवायेन प्रत्यापत्त्यस्य योगिकार्थवोधनद्वारा
 परिभाषात्तायनपरत्वमेव न चैवमादितावर्णस्य चाप्रत्यापत्त्यस्य इति सूत्रस्य प्रत्यापत्त्यादेशादिकिन्मिन इति वक्तव्यमि-
 ति वार्तिकस्य एवं न हि सिद्धे सति यदप्रत्यापत्त्यस्य इति प्रतिषेधं शास्त्रिनः ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा भावमानेन

किंच ज्ञादादीयस्य इत्येवं तदर्थतो दीर्घे सिद्धे ज्ञादादिति दीर्घे चारणमस्या
 तापकम् अणदित् सूत्रे ज्ञादादिति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टं ॥

सर्वानां ग्रहणं नेतीति भाष्यस्य चानुपपत्तिरिति वाच्यम् यतस्त्वास्त्रसंकेतितप्रत्यापत्त्यपदेन प्रत्यापत्त्यादाय वार्तिकाकारस्य
 योगिकप्रत्यापत्त्यपदमादाय भाष्यकारस्य च प्रवृत्तौ अनुपपत्तेरभावात् उपायस्योपायांतराहृषकत्वेन विरोधाभावाच्च न
 स्माज्जाव्यमानेनेति प्रतीकमुपादाय प्रतीयने विधीयते इति योगिकस्यात्र प्रत्यापत्त्यस्य ग्रहणमिति कैयटोक्तिः सम्यगेव
 यत्नेन पूर्ववत् सिद्धोक्तभाष्येन निर्दलता प्रत्यापत्तीयन इत्यस्य विधीयत इत्यर्थस्तत्तुक्त इत्यायास्तम् ॥ ॥

१५

二

二

11

11

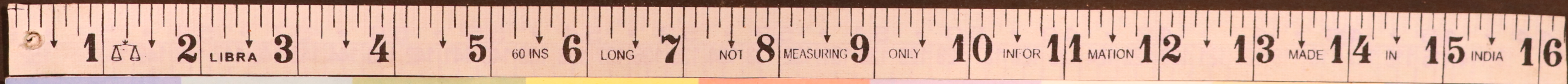
44

पतस्याः प्रामाणिकत्वं सूचनायतिस्वरितमिति सूत्रस्य भाषा रूढं दर्शयति नित्स्वरितमितीति तत्र हि नितिप्रत्यय
ग्रहणं कर्तव्यमिह माभूत् ऋत उद्घातोः किरिति गिरतीति वार्तिकेनैष तत्करः कस्तर्हि दकार इति प्रत्याख्यायतत्रय
दिदकारस्तर्हि तर्धतो दीर्घस्य दीर्घः प्राप्नोतीत्याशंक्यते भाव्यमानेन सवर्णीतां ग्रहणं नेत्येवं भविष्यतीति समाधाय पुनर्य
दि भाव्यमानेन सवर्णीतां ग्रहणं नेत्युच्यते अदसो मे दीर्घोऽदो मश्च भूभ्यादित्यत्र न प्राप्नोतीत्याशंक्यं यवतर्हि प्राचार्यप्रवृ
त्तिं स्वीययति भवत्युकारेण भाव्यमानेन सवर्णीतां ग्रहणमिति पदमेदिव उदित्युकारेण परं करोतीत्युक्तम् वस्तुतस्त
अदसोऽमे दीर्घोऽदो मश्च त्रसमाहारद्वन्द्ववन्त्यायः सूत्रादरेणानिर्वाह्ये संभवति तत्रापि कसिद्धवचनस्याप्याप्यतात् फलो
नरातुपलब्धे च नित्यत्वादेन रंगत्वाच्च द्रुसङ्ग इति स्यादिति त्वयुक्तम् उभयोरित्येवैकत्र विशेषे प्राप्ते परत्वात्परस्यैव
प्रवृत्तेन्यायत्वात् सत्यपि द्रुसस्योत्तरं गत्यर्थमिकल्पनायेदया भर्मकल्पनस्यैव न्यायत्वेन यत्तन्निर्देशा सामर्थ्यादसिद्धे

नित्स्वरितमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टेयम् ॥

१. वहिरेगमिति परिभाषाया अतित्यत्र कल्पने नैवादेशात् प्राप्नोतीत्याशङ्क्या अतित्यत्र कल्पने तु सर्वत्रैव नित्यस्य व्या
२. चातापत्याकाविकं सति गमकेति त्वरितमिति सूत्रस्य भाष्ये त्रयदि भाव्यमानेन सवर्णीतां ग्रहणं नेत्युच्यते अदसोऽ
३. मे दीर्घोऽदो मश्च त्रसमाहारद्वन्द्ववन्त्यायः सूत्रादरेणानिर्वाह्ये संभवति तत्रापि कसिद्धवचनस्याप्याप्यतात् फलो
- नचैवेदिव उदिति तपरकरणविफलमिति वाच्यं संप्रसारणं सत्ता सूत्रे पक्षद्वयेन ज्ञाविनोत्तज्ञातिनश्च अदज्ञाविनपक्षे
- दे समाधाने वाच्यम् संप्रसारणत्वात् नित्स्वरितस्य कैयटोक्तं लक्ष्मिभाष्ये दीर्घत्वव्याप्तिरूपफलस्य सत्वात् पतेन नित्स्व
- रितमित्यत्र यत्तत्रापि कोक्तिपरभाष्यविशेषात्तपरकरणसामर्थ्यादेव युभ्यामित्यत्र भाविदीर्घत्वव्याप्तिरिति संप्रसा
- रणं सत्ता सूत्रस्य कैयटोक्तं यत्तत्रापि कोक्तिपरभाष्यविशेषात्तपरकरणसामर्थ्यादेव युभ्यामित्यत्र भाविदीर्घत्वव्याप्तिरिति संप्रसा
- यम् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

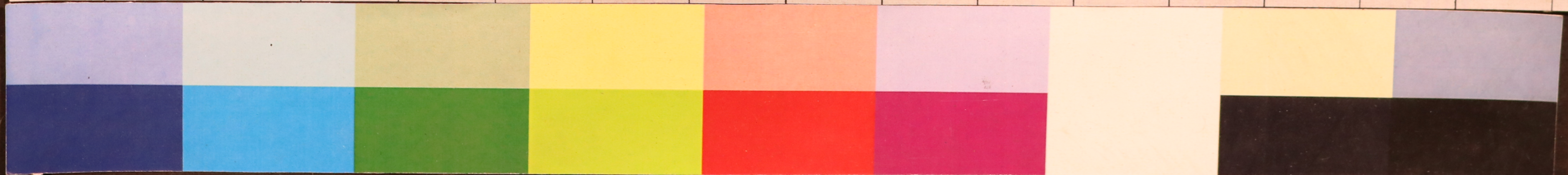
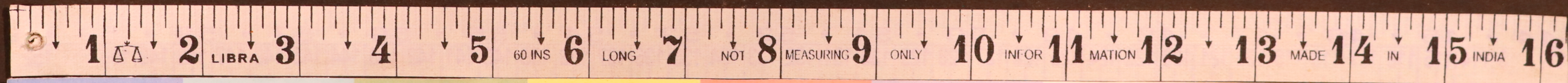

वर्णप्राधान्यं वर्णस्येतराविशेषणत्वरूपे प्रत्यनिरूपितविशेष्यत्वरूपे तेन गोहित
मित्यादाववादिन चित्रायां ज्ञाताचित्रेत्यादावण्योकारस्तदन्तीविति द्वीपचन
इयमल्लियोस्यातिवद्वावाप्राप्तावपि प्राप्ताप्रत्ययलक्षणवियेतिषेधिकेति स्पष्टं ।
भाष्ये ॥ ॥ ॥

सूत्रेष्वभाष्योक्तानियमार्थमिदमिति भाष्यमते स्थानिवत्सूत्रस्य अतस्त्विया विदितिति शेषेन वर्णविषयेऽप्रवृत्त्या प्रत्या
यत्नोपश्रुतिनियममशास्त्रस्यापि न चाप्रवृत्तेरियं व्यर्थं त्यक्तो गे ऊर्वनाहः ३ यमिति नशाचविशेषणतया लाप्रयणो विध्य
र्थमिदमिति वार्तिकमतेनेयम् भाष्यमतेन तत्परूपेति भावः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

57
 अन्यप्रसंगादुणादिप्रत्ययान्तत्वेनाभिमतानि प्रातिपदिकानि च्युत्प्रकार्यभाववन्तीत्युच्यमानि वेति विचारे प्रादौ प्रत्युत्पन्ना
 नीत्यवतारयितुमाह नत्विति अतः कृकसीत्यत्रेति विश्वदेवोऽष्टदेवद्वौ चनावप्रत्ययेऽनिसूत्रस्य प्रत्ययग्रहणसाम
 र्थादन्यत्र धातुग्रहणतदादिवित्तिरितिकमिग्रहणेन के सग्रहणसिद्धिरिति भावः तत्र तापकाकोदायामाह इदमेवेति
 के सग्रहणमिवेत्यर्थः अर्थवत्त्वेन तत्राप्येकमात्रे वदपटवत्त्वार्थत्वेन तस्यावश्यकत्वात् एतेनार्थवत्त्वेन तापकमिति
 सीरदेवायुक्रियापत्ता ननु कमिधातोरेव के स इति प्रयोगोऽतीतं भवेन्न के स इति के स इत्यस्य व्युत्पादयितुं शक्यता

नत्वतः कृकसीत्यत्र कमिग्रहणेन सिद्धे के सग्रहणे व्यर्थमत आह ओं उणादयोऽव्युत्पन्नाति
 प्रातिपदिकानि इदमेवास्या तापकमिति कैयटायः के से स्तन के सो अतः भिथानात् ॥ ॥

दित्यत आह के से स्तिति अतः भिथाने प्रमाणे च प्रत्ययस्य लुक् स्तुप इति सूत्रस्य भाष्यम् तत्र हि के सी य परशा व्ययो
 र्धेन जौ लुक् चेति प्रवृत्तेरपि लुक् प्राप्नोतीति तन्निवृत्त्यर्थं प्रत्ययग्रहणमिच्छुपयादिनेतत्प्रयोजन निराकरणाय के सी य
 रशा व्ययो र्धेन जौ भवतः लुपतोऽल्लभ्यतीति विशिष्टनिर्देशमंगीकृत्य विपक्षे दोषो ज्ञावनद्वारा विशिष्टनिर्देशा
 वश्यकता दर्शयिता स चावश्यं विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः किं यमातोऽपि वै प्रत्ययग्रहण उकारसंज्ञा यो सी भूदिति के मेः
 स्तः के सः परान्त्वोतीति परस्परित्यक्ते भाष्यकृता के स इति तादृशप्रयोगसत्त्वात् तद्विषये दोषो ज्ञावनद्वारा यत

उक्तविशिष्टनिर्देशस्यावश्यकत्वं नत्वतया प्रान्तार्थक्यं
 स्यात् न स्यात् के से स्तस्य प्रयोगस्यानभिधानसिद्धिरिति

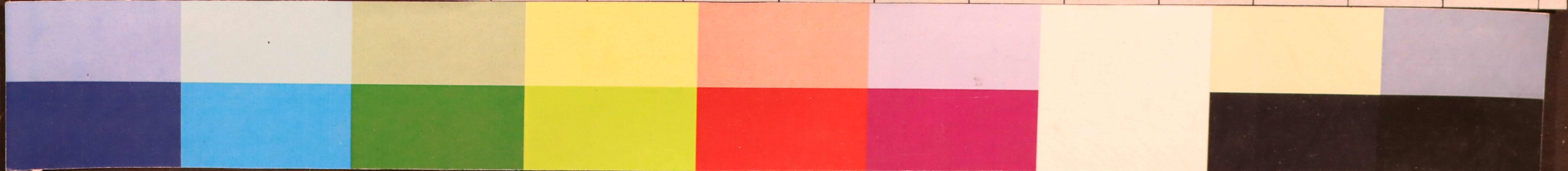
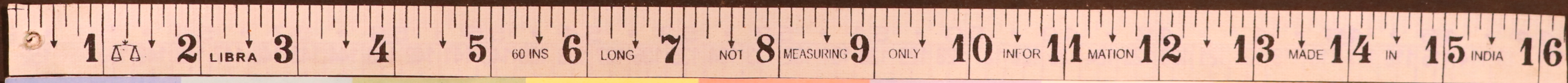

ऊत्रेत्याकोत्तायोपरिभाषायाः स्थलेदर्शयति प्रत्ययस्येति तत्रहि पूर्वोक्तभाष्यसमेतं नरमेव नैष दोषः उणादयोः
 व्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीत्युक्तम् अत्रादिशब्दग्राह्ये वायनेपियतिसूत्रेऽबुलन्त्वाविति सूत्रेऽन्तश्चकारस्य स्वार्थ
 नेनिराकृत्या विशेषणार्थस्तर्हि कृविशेषणार्थेनार्थग्रन्थेऽन्तजिति न्त्वाच्यमानेमातरौमातरः अत्रापि प्राप्नोती
 तिवकारग्रहणस्य प्रयोजनमेगीकृत्यनिराकृतं भाष्यकृतो यद्यव्युत्पन्नानीत्येव सिद्धांतः स्यान्नस्य न्त्वाच्यमानेमातरौमातरः
 न्त्वाच्यमानेदोषाग्राह्यानि यमार्थत्वमनुपपन्ने स्यात् नस्माद्व्युत्पन्नानीत्यप्यभ्युपगम्यमिह पबुलन्त्वावित्यादावि
 ति तथासति प्रत्ययस्य लगिति सूत्रस्य भाष्यस्य पबुलन्त्वाविति सूत्रस्य च न परस्परविरोध इति भावः वस्तुतस्तथायसि

प्रत्ययस्य लगित्यादौ भाष्ये स्पष्टं पबुलन्त्वावित्यादौ भाष्ये व्युत्पन्नानीत्यपि इदं शाकटा
 यनादिरीत्या प्राणिनेस्त्वन्त्रियत्तयवेति शब्देऽंशेऽखरेति रूपितम् ॥

भाष्यस्य न्त्वाच्यमानेनोपयोजनीयत्वात् अतएव परस्परभाष्यविरोधोपि नेत्याह इदमिति व्युत्पन्नानीत्युक्तमित्यर्थः कः पु
 नः प्राणिनेस्त्वन्त्रियत्तयवेति शब्देऽंशेऽखरेति उणादयो बह्वलमिति सूत्रेति शेषः तत्रहि उणादिश
 हेनव्याकरणेतरप्रसिद्धे च पायुक्ता राववनाद्याद्यापि स्याः तथाहि सति कृत्यलट् इत्यत्रोणादयोऽपि स्यान्त्रियत्तयवेति च बह्वल
 यत्वादेयर्थोपपत्तेः एवं वावनिर्णीतत्वात्ताभ्यामन्यत्रेऽप्यपि यं वा पायुक्तानामेव ग्रहणमित्युक्तम् तथा च व्याकरणेऽन्येऽप्यु
 त्यादिनाः शाब्दोक्तो बह्वलमेतावन्तैव स्वशास्त्रे साधु बोधयंतं कृतं प्राणिनेति न तत्र प्रकृत्यप्रत्ययादिकल्पनादरेति प्राणिनेस्तहि

ध्वेयं व्युत्पन्नानि यत्तयवेति तद्वशात् ॥

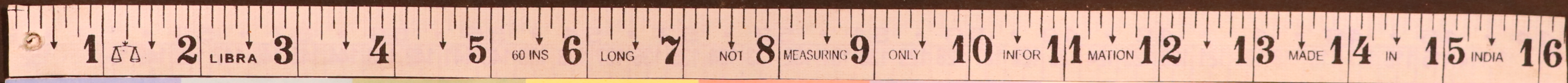

प्रायने इतीति सूत्रभाष्ये स्फुटमेवेतन्न २१ ननु देवदत्तश्चिकिषो न्यादौ देवतादेः समेतत्वा-
दिप्रयुक्तत्वात् तदा यत्रिरत आह प्रत्ययग्रहणाय स्मान्ताविहितस्तदोदेस्तदंतस्य ग्रहणे य-
स्मान्प्रत्ययविधिरिति सूत्रेयस्मान्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्यये इतियोगो विभज्यते गृह्यमानो-
उपनिष्टते इति शेषः तेन तदा येनोशः सिद्धस्तदंनोशास्तयेन विधिरिति सूत्रेण सिद्धः सवशा-
द्दृष्ट्ये विशेषमादाय विशेषात् रासत्वे यत्प्रत्ययेन स्वप्रकृत्यवयवकसमुदायादोपात्रदि

प्रसंगेदेवेदानीं प्रत्ययग्रहणपरिभाषामवतारयति नन्वित्यादिना यस्मात्प्रत्ययविधिसुदादिप्रत्ययेन तौ गमिति योगविभाग
मूलकतमेतस्यासाधयति यस्मादित्यादिनप्रत्ययस्य प्रकृत्यव्याभिचारित्वेन प्रकृतिमंतराश्रयप्रत्ययस्तस्मादित्यतस्तत्प्र
त्ययः पतुभयावयवान्मकसममुदायमादियति अतएव ग्रन्थेति सूत्रेन तत्रान्यतरस्मिन्नुपादीयमाने व्याभिचादिनरस्या
त्वेपश्चित्कैयटः पवंचस्वप्रकृत्यवयवकसमुदायादौपेते समुदाये विशेष्यमादाय प्रत्ययइत्यस्य विशेषणत्वेन तदेतवि

भोनंदनोपस्यलाभ इति प्रावेत्ताः ॥

45

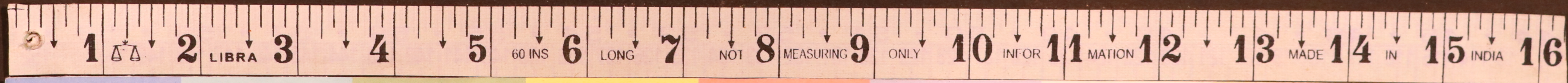

तथावविशेषांतरासत्त्वेषाद्वस्वरूपविशेषमादाय न देत विधिकल्पनेपि स्वप्रकृतिवयवकसमुदायविशेषसत्त्वेन दा
 यतत्कल्पनमपुनरित्यतः प्राचीनोक्तिं यत्तित्वाद्यनुवादपूर्वकं विडुपति यदि प्रत्ययस्वप्रकृत्यव्यभिचारिः स्यात्तदा
 मादियन् नत्समुदायमादियन् नैवं संभवति इयानित्यादौ स्वप्रकृत्यमेतत्पिकेवलंप्रत्ययस्य प्रयोगदर्शनात् तस्या
 विशेषांतरासत्त्वाच्च द्रव्यरूपविशेषादानमप्यत्र भवतीति भावः यस्तत्तत्प्रत्ययस्य स्वप्रकृत्यव्यभिचारित्वमस्य
 व नहीयानित्यादावपि प्रकृतिमेतत्तत्प्रत्ययः सः उत्पन्नेन स्मिंश्चासुवशातदिवातेपिनहितस्य तद्व्यभिचारित्वमि
 ति चारित्वमिति विडुषां बुद्धियश्च सारोहति नहि विहितकाशादुत्पन्नो भूतः प्राकाशगतः सन् तद्व्यभिचारित्वमि
 वहारः अन्यथा तस्य तद्व्यभिचारित्वेन देतकानुमितिर्न स्यात् न चानवधि त्रमूलस्य तस्य तदनुमितिजनकत्वेना।

तत्र इयानित्यादौ तस्य तादृशसमुदायेन व्यभिचारेणादेया संभवान् ॥ ॥

काशस्य मात्रस्येति वाच्यम् विचारासरत्वात् तथाहि सार्किं ज्ञातानवच्छिन्नमूलोऽनुमितिजनकः प्राप्तातानवच्छि
 न्नमूलो वा नायः तद्वत्तानवच्छिन्नमूलत्वस्य तानत्वेन वहेरपि तानत्वेन तस्मादनुमित्युत्पत्तेः नदितीयः अतान
 विशेषांतरास्य व्यभिचारावारकत्वेन वैयर्थ्यापत्तेः तस्मात्तदुत्पत्तेन तद्व्यभिचारित्वतानदेवानुमितिर्भवतीति वाच्य
 म् न च वहेरत्तानत्वेपि तस्य अदस्थालादुपयेत अनवच्छिन्नमेतानमेवेति वाच्यम् तथा प्रकृतेः प्रकृतेरत्तानसु
 जातीयेपि प्रत्ययस्य अन्नवच्छिन्नमूलसंज्ञाति यस्त्वस्य अदत्तत्वात् तस्मादि यानित्यादौ प्रकृतेरभवेपि प्रत्ययेन
 वभूतप्रवप्रकृतेरनुमानानव्यभिचार इति दिक् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

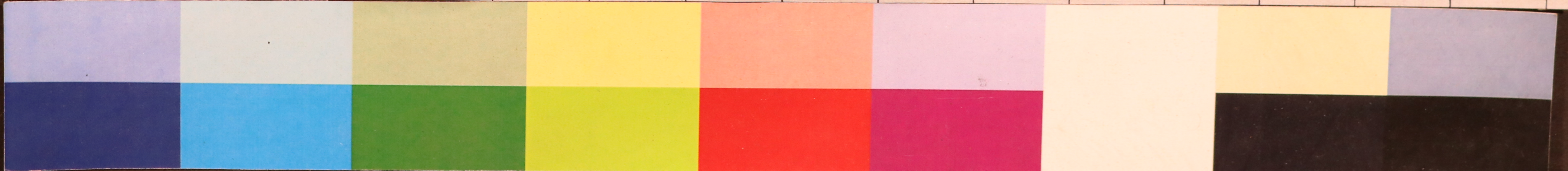
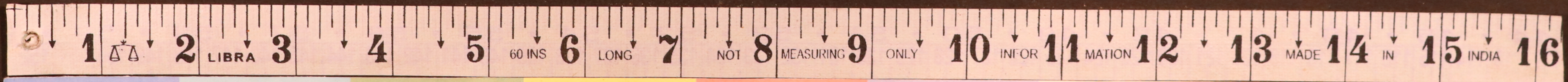

ननु सपिचेत्यादौ प्रत्ययग्रहणोतिपरिभाषया तदादितदेतोपतोपस्थितौ श्रुतौऽप्यात्परीभूतोयः सपतदादितदेतेदीर्घश्च
 र्यः स्यात् अतश्चाह यत्रेति यत्र प्रत्ययो निमित्तत्वेनाश्रीयते तत्र तदादिरित्येषामात्रस्यापस्थितिः यथा सपिचेत्यादौ यत्र
 सकार्यितेनाश्रीयते तत्र तदेतग्रहणो यथा सन्यङोरित्यादौ तथा च देपेनेपरिभाषेति तदाशयः नन्वत्र प्रमाणाभाव
 इत्यतश्चाह अंगस्येतीति तत्र हि कानि पुनरंगादिकारस्य प्रयोजनानीति प्रश्नेति रुते डुरुते दधिसनोति मधुमनोति
 निर्यायात् निर्वायात् ब्राह्मणमिस्मादोदनमिस्मात् प्राकरोत् अवैहिष्ट अर्थे भर्षे युष्मत्सो अस्मात्सो यचहितावत्
 यचनतावत् ऊमारी आमित्याह प्राणः ऊमारी कायतीति कुमारीकः दधियाने मधुयाने ग्रयभारः ग्रयभक्ष्यः इत्ये
 तेषु हल इति संप्रसारणदीर्घत्वमिदीर्घत्वं अजगममिति सति दीर्घत्वान्न स्पिति लिप्तेन श्रुतौ भिसित्ये स्तुत्वादि
 षडाह अचिश्चुथातितीयडः पुष्करस्यदोः सामाश्चाकंतसो स्तावडः रुस्वनयेत्यामिनडः श्राने मुक् केरुस्वपि दीर्घं अयोभिरिति तत्वा

यत्र प्रत्ययो निमित्तत्वेनाश्रीयते तत्र तद्वित्यंतांशमात्रोपस्थितिरित्येस्येति सूत्रे भाष्यकैयटयोः पवंचत्रापि पंचम्यंतात्तरः प्र-
 णाक्रमेण व्यावृत्तिरूपं प्रयोजनमुपयायनैतानि सति प्रयोजनानि कथमव्ययग्रहणप्रत्ययग्रहणाभ्यां सिद्धिं तयः निष्-
 र्वाकप्रयोजनानिराकृत्य अंगाधिकारः प्रत्याख्यातः अनेतरं च अथवा प्रत्यपरतिप्रत्यसंगकार्यमप्येव इत्यंगाधिकारप्र-
 त्याख्यानाय प्रत्ययाधिकाररूपप्रकारान्तरे आश्रिते तत्र यदि प्रत्यय इति प्रवृत्त्यांगकार्यमपीषे प्राकरोडवैहिष्टोऽप्य
 मगीत्पूर्वमडादौ प्राप्नुत इति दृष्टान्तमुक्त्वा व्यसिद्धे तत्र प्रत्ययग्रहणे यस्मात्सविहितस्तदादितदेतविज्ञानात् सिद्धमे
 नेतत्कथं प्रत्ययग्रहणे यस्मात्सविहितस्तदादेस्तदेव स्पवग्रहणे भवतीत्युक्ते भाष्यकृता नत्र सिद्धेति प्रतीक
 स्यादाय पत्रप्रत्ययो निमित्तत्वेनापादीयते तत्र पूर्वः कार्पीत्वन गृह्यमाणो यस्मात्सविहितस्तदादिर्गृह्यते यत्र प्रत्य
 यपवकार्यितेनापादीयते तत्र तदेतग्रहणमिति द्वेपेने परिभाषेति कैयटः पवंचभाष्यकैयटयोः सप्तमेव पूर्वोक्तमु
 क्रं भवति नन्वेवंपड्डस्तत्ते बुद्धेर्दाभ्यानिष्ठो न इत्यादौ प्रत्ययस्य कार्यत्वे नाश्रयणात्तदेतग्रहणे स्यादित्यतश्चाह

येवेति

५९

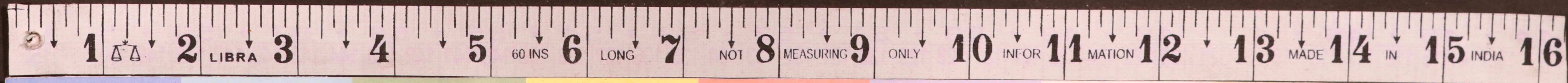

आशीयवा इति यथा कथंचित् न निमित्तत्वेन कार्यत्वेन वेत्यर्थः ननु कार्यत्वं निमित्तत्वं भयं चाप्रयत्नोपित
 नदाद्यं सामात्रोपास्थितौ न विशेष इत्यतः किंचिद्विशेषमाह परंतुति ग्रंथभावः पंचस्येता निरिक्तस्थले यत्र प्र
 त्ययानि निमित्तत्वेन वाशीयते तत्र तदाद्यं सामात्रोपास्थितिः न तत्रैव यत्र कार्यत्वेनाप्रियते तत्र तदंतग्रहणम् यत्र
 तपंचस्येतात्परः प्रत्ययः यथा कथंचित् कार्यत्वेन निमित्तत्वेन वाशीयते तत्रापि तदादिरित्यंशस्यैवोपास्थितिः
 न स्मात्कार्यत्वं निमित्तत्वं भयं चाप्रयत्नोपित नदाद्यं सामात्रोपास्थितौ पंचस्येतात्पर्यं विशेषस्य सज्ञानविशेषाभा

आशीयते तेनापि तदादीत्यंशस्योपास्थितिः परंतु तत्र पंचस्येतात्पर्यं प्रत्ययवपदं ह्रस्वादिति
 सूत्रे पदेनादित्यर्थलभः अस्याः परिभाषायाः प्रयोजनोत्तरं येन विधिविति सूत्रे भाष्ये उ
 क्रम ॥

वरति यतस्पूर्वोक्तमेव फलं स्पष्टं यत्राह अतएवेति पंचस्येता निरिक्तस्थले उत्तरउत्तमकृतद्वितेन्यादौ प्रत्ययः
 कार्यत्वेनाप्रियते तत्र तदादितदंतस्य संचानस्य ग्रहणमिति धनपितृमाह अस्याः उतिसमुदिताया इत्यर्थः भा
 ष्ये उक्तमिति येन विधिरित्यस्य प्रयोजनपरिगणनावसरे प्रत्ययग्रहणे वापंचस्यः प्रयोजनम् यजिज्ञातक
 भवति गार्ग्ययाः वास्यायन इति तत्रोक्तमित्यर्थः प्रत्ययग्रहण इति वार्तिकार्थस्तपंचस्येतात्परः प्रत्ययः य
 त्र कार्योत्तरविधानायान्वयते तद्विज्ञस्थले प्रत्ययग्रहणे तदंतविधेः प्रयोजनमिति ॥ ॥ ॥

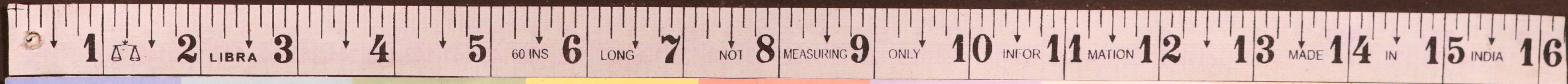
60

ननु समनेतरमेव भाष्यपरमगार्ग्याण्येति तदेतद्विषयः प्रयोजनसकम् ननु परमगार्ग्यायः पश्यमिति विश्रहेयने
तस्य गार्ग्यशब्दस्य परमशब्दसाकाक्षित्वेन प्रत्ययार्थेन सामर्थ्या भावात्कथं संगच्छतेत्यत आह परमगार्ग्याय
ण्येति स्पष्टं चेदं भाष्यप्रदीपो यो योते अनुपसर्जनादिति सूत्रे लघुशब्देऽशोखरे चेत्याह इत्यस्य त्रिति ननु प्रत्य

परमगार्ग्यायण्येति परमगार्ग्यास्यापत्यमिति विश्रहेपि गार्ग्यशब्दो देवप्रत्ययोनविशिष्टात् तिसृष्वन्तावन्मात्रेणैकाशी
भावाभावेपि ह्यत्रिभवेत्येवात्र चेदेभाष्यमेव मानमित्यन्यत्र
विस्तरः प्रत्ययमात्रग्रहणे यस्मान्प्रत्ययाप्रत्ययग्रहणे ॥

यग्रहणपरिभाषाया तदादितदेतसमदायग्रहणतियमेकुरुचरीत्यत्र टित्वप्रयुक्तद्वीप्रत्ययाना यन्निः तयाचरी
त्यस्यदिदेतत्वेन समदायस्य नत्वाभावादित्यत आह प्रत्ययमात्रग्रहण इति ॥ ॥ ॥

६०

इत्युगितश्चेति सूत्रे भाष्ये उयसंगसेनासूत्रे भाष्ये स्पष्टं २२

केन्यत्रचप्रानियदिकग्रहणोनप्रानियदिकमात्रग्रहणमभ्युपेत्यतस्मिन्निराकृतैयत्तदयसाधारणोक्तदृष्टां
निराकर्वताउभयथाचनिरागमतिमिथैवमनीतितसिथनिकिकारणप्रत्ययग्रहणेयस्मान्निविहितस्तदादे
ग्रहणभवतीविमैत्रप्रत्ययग्रहणप्रत्ययोप्रत्यययोरितद्ग्रहणकथेयणीःपुगित्प्रत्ययोःपुगित्प्रानियदिक
मपुमिदित्कृत्माष्टकृतान्प्रथाचैवेवदताभगवताप्रत्ययमात्रग्रहणेयवानतप्रत्ययाप्रत्ययसाधारणोऽति
स्पष्टमेवोक्तम् ऊत्रत्येयपरिभाषेत्याशक्याह इयमिति ॥ ॥ ॥ ॥

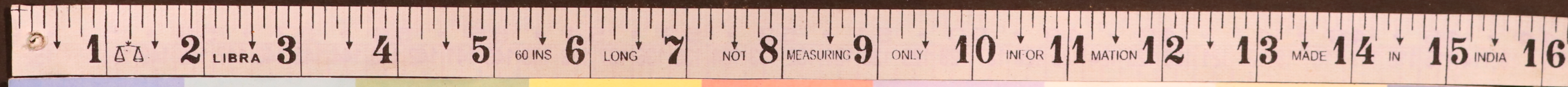
61

इदातीप्रसंगत्याप्रत्ययग्रहणोच्चापेचम्याइतिपरिभाषामवतारयति पतदटकेति प्रत्याद्योक्तपदार्थः तमेवा
 तुवदति यत्रेती पवचउक्तार्थस्यफलितत्वेनतस्याप्रपिफलितत्वात्तदुक्तेरसंगत्यामितिभावः यद्यपि।
 प्रत्यासत्यापेचम्यतनिर्दिष्टप्रत्ययाद्यत्रप्रत्ययविधिसूत्रेनेत्यर्थः संभवतिनचसमामप्रत्ययविधावित्यनेना
 स्पगतार्थतेतिवाच्यम् सौत्रस्यैवतेननिषेधात् तस्याधिगितप्रतत्प्रत्ययादित्यस्यपेचम्यतनिर्दिष्टत्वेनप्र

येनविधिरिति सूत्रेभाष्येयतद्वटकनदंनोशस्यापवादः यत्पते प्रत्ययग्रहणोच्चापचम्या
 यत्रपेचम्येतात्परप्रत्ययः कार्योतरविधानायपरिगृह्यतेनत्रतदंनविधिनेत्यर्थः यथा
 दाभ्योनिष्ठातो नइत्यत्र तेनदृश्यतीर्णेत्यादौधाततकारस्यतत्त्वम् नदंतस्यानुपस्थितव
 पितदादीन्ये शस्योपस्थितौरेफदंनान्यस्य निष्ठातस्येत्यर्थः नदायंताशानुपस्थितौसा
 नाभावात् नदंतोशस्योपस्थितौतउभयोरैकविषयत्वमेवस्यादिति दृष्टतीर्णेत्यादौदोषः

नदाह नदंतोशस्यस्थितिविति
 ६१

न्यासत्रिलभ्यार्थमूलकदंतविधितिषयेविकारावयवयन्ति यथेत्यादिनत्वमयानदंतोशाहितप्रत्ययादे
 वेत्यर्थोदौष्टकशदाहुजंतादुनिब्रजययोगसंतायोदृष्टापत्यानपार्थः कल्पयितमयुक्तः यतन्कलेदेशे
 यति यथेत्यादिनत्वेनयतया नदंतोशानुपस्थितौतत्तात्रियोगाशिष्ठत्वात्तदादेशस्यानुपस्थितिस्थादन
 ग्राह नदंतस्यानुपस्थितावयीति ननुवमपितदुपस्थितौनदंतोशस्या नदंतोशस्या युपस्थितिः स्यादित्य

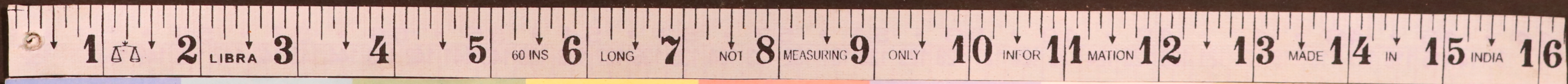

ननु स्यासील्लुटोरित्यादौ यंच स्येन विशेषणभावात् स्यात्प्रत्याल्लुटं तयो रित्या च र्थापत्तिः अनुवर्तमानधातो
रिति यंच स्येन स्यत स्यासीति विशेषणत्वमेव ताल्लुटोरित्यत आह स्यासीति तथा चात्रानुवर्तमानस्य धातो
रितियंच स्येन पदस्य प्रकृतत्वेन स्यासीति प्रत्ययविशेषणत्वेपि ल्लुटोः परयो रित्यर्थेन नियमेनावध्याकांताया
सुपस्थितत्वा धातोरित्यस्यैव यंच स्येन स्यावधित्वेनात्र यात् ल्लुटोरिपियंच स्येन स्याविशेषणत्वसत्वात्प्रकृतिय
रिभाषाप्रवृत्तौ न तदंतविधिरिति भावः नन्वेवैश्वर्यवद्वावभ्यश्न्यदावपि अवध्याकांताया प्रातिपदिकादित्य

स्यासील्लुटोरित्यादौ ल्लुटोः परयो रित्यर्थेन नियमेनावधिसाकांतत्वेनोपास्थितधातो
रित्यस्यैवाधित्वेनात्र यात् न तदंतविधिः द्यावभ्यश्न्यादौ न दोषः तत्र कस्मादिति नियताव
द्याकांताया अभवेन यंच स्येन स्या प्रत्ययविशेषणत्वाभावात् श्रंगसंज्ञासूत्रेन तदा
देः प्रत्यये यरे यंच स्येन स्या विशेषणत्वे स्पष्टमेव अत एव उन्नमैकाभ्यामिन्यादिति द्वैशाः
संगच्छते ॥ २३ ॥

स्येन स्येन स्यावधित्वेनात्र यात्प्रकृतिपरिभाषाया तदंतविधिनिषेधे द्योतादावेतादित्या यर्थापत्तिरित्यत आह द्या
वभ्यश्न्यादाविति तथा चात्र नियमेनावध्याकांताया अभवेन प्रातिपदिकादित्यस्य विशेषणत्वाभावेन न प्रकृत
परिभाषा या तदंतविधिनिषेध इति भावः सुतीसीत्येन हल द्यावभ्यश्नियंच स्येन विशेषणस्य सत्वात् तदंतवि
धिनिषेधोऽस्मैव नन्वेव मगसेता सूत्रे प्रत्यये श्येन यंच स्येन विशेषणभावात् तदंतविधेरिति चेत्तस्यः स्यादित्यत
आह श्रंगसंज्ञासूत्रेति प्रत्यये यरे इत्यर्थे तदादेरिति यंच स्येन विशेषणस्य स्पष्टत्वेन तदंतविधिरिति भावः न

ननु स्यासील्लुटोरित्यादौ यंच स्येन विशेषणभावात् स्यात्प्रत्याल्लुटं तयो रित्या च र्थापत्तिः अनुवर्तमानधातो

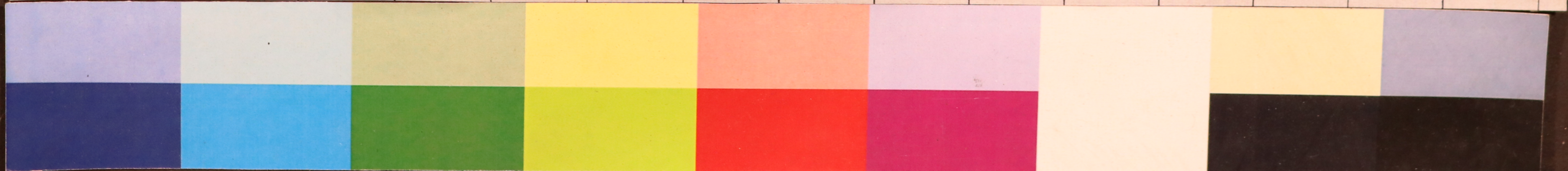
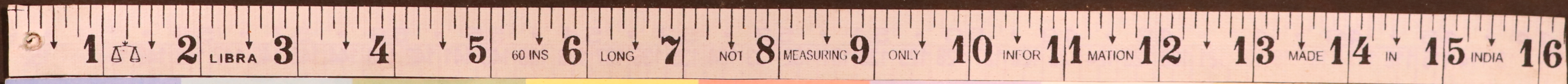

62
 ग्राह्यपक्षे गत्या उन्नयदाधिकारेति परिभाषा भवता रयति नन्वेवमिति नत्रज्ञापकमाह हृदयस्येति ननु लेखशब्द
 स्पष्टं न तस्यापि संभवेन नदंन विधावयणा ग्रहणानां ग्रहणात्कथं ननु ह्येताप्येकं भवेत् इत्यत आह नत्रे
 निश्चयान्ति भिधाने प्रमाणं च यत्तत्तापकपरभाष्यमेव नदेवाह इत्येवेति नत्रहि यदाग्रहणमिदं प्रत्ययग्रह
 णं तत्र प्रत्ययग्रहणं रूपग्रहणं द्रष्टव्यं ऊतो लेखग्रहणानु यस्मात्तद्विहितस्तदादेयं ग्रहणं भवति पदं नोत्प्राप्तो
 तीदेन दंनेन न्याप्रिमाशंक्य पदं ग्रहणं रूपग्रहणं लेखग्रहणानु यदाग्रहणं रूपग्रहणं द्रष्टव्यं ऊतो लेख

नन्वेवं ऊमारी ब्राह्मणि रूपेत्यादौ च रूपेति हस्तापतिरत आह उन्नयदाधिकारे प्रत्यय
 ग्रहणेन नदंन ग्रहणम् हृदयस्य लेखग्रहणलासे धित्यत्र लेखग्रहणानु नत्रे ले
 खितिन च जेतमन भिधानात् इत्येव हृदयेति सूत्रेयवभाष्ये स्पष्टा ॥ २५ ॥

ग्रहणानु यदयं लेखग्रहणं करोति न ज्ञापयत्याचार्येण न पदं नोत्प्राप्तो भवतीति नदंनेन न्यामेपरि हृत्य च अपर आह अ
 न्यल्पमिदं ज्ञाप्यते सर्वत्रैवोन्नयदाधिकारे प्रत्ययग्रहणं रूपग्रहणं द्रष्टव्यं ऊतो लेखग्रहणादेव किंप्रयो
 जने ऊमारी गौरी नरादाधिषु नद्या हस्तो भवतीति हस्तं प्रसज्यते लुक् भगवता यद्वचं लेखग्रहणेन स्पष्टं
 नयेन तस्मान्मन्यवचने ज्ञापयता भगवता नदंन भिधानं सूचितमेवेति भावः ॥ २५ ॥ ॥ ॥

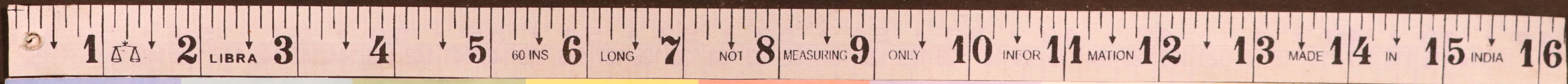

इदानीमपवादसंगमैवप्रत्ययग्रहण इति परिभाषया क्रान्तादित्यमापवादस्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेत्यवता
रयति नत्वेवमिति अत्रैव शब्दाभिन्नक्रमः पुत्रपत्योरित्यस्यानेनरमत्वेनवः यथानिकारीषगंध्यापुत्रइत्यत्रष
डः संप्रसारणोपुत्रइत्योरिवपरमकारीषगंधीपुत्रइत्यत्रापि स्यादिति वायतीयम् एवंषयत्रप्रत्यग्रहणानिय
मेनषडः संप्रसारणोपुत्रपत्योरिति नप्रवर्तनीतथापरमकारीषगंधीपुत्रइत्यत्रापिनस्यादितिनदाशयः
पतेनप्रत्ययग्रहणपरिभाषया परमकारीषगंधीपुत्रइत्यत्रतदाचितियमेनषडः संप्रसारणमित्यस्य

नत्वेवंपरमकारीषगंधीपुत्रइत्यत्रैवानिकारीषगंध्यापुत्रइत्यत्रापिषडः संप्रसारण
पुत्रपत्योरित्यस्यादतग्राह स्त्रीप्रत्ययेचानुपसर्जनेन विषयसप्तमी यः स्त्रीप्रत्य
यः स्त्रियेग्राथानेनाह तत्रतदादितियमेनयस्सग्राथानेनाह तत्रतदादितियमेः
स्येवेत्यर्थः प्रत्यासत्पायस्यसमुदायस्यस्त्रीप्रत्ययोनत्वमानेयेतदर्थप्रत्ययानुपसर्जन =
त्वमेवेत्यपरिभाष्याप्रवृत्तौ निमित्तेनेनातिराजकुमारीरित्यादौ राजकुमारीशब्दार्थं ॥
स्यातिशब्दार्थप्रत्युपसर्जनत्वेपिनदर्थप्रत्ययानुपसर्जनत्वात्तदादितियमाभावेनङ्गस्व ॥

प्रवृत्तेरेवासंभवात्सदृष्टांतत्वेनोपदानेनयुक्तमित्याशंकायरास्त्वा यथाश्रुते शोकोदयेपिदृष्टातदार्ष्टिक
योवेपरीत्यायादनेनतदनुदयात् ननुप्रत्ययग्रहण इति परिभाषातत्रापिश्रुणायदोनुदयाश्रुतसर्जनस्त्री
प्रत्येयग्रहण इत्यर्थस्यात् (ननुप्रत्ययग्रहणेति) नचैष्टः सपकत्रैवस्त्रिलक्षभेदेनपतत्प्रवृत्त्यप्रवृत्त्योरिष्टत्वं
नतस्यानिष्टत्वादतग्राह विषयेइति तथाचयस्मिन्नल्पे ॥ ॥

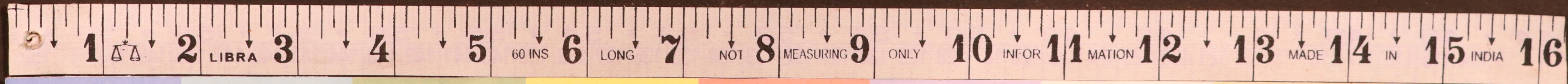
63

अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययः तद्विषयकेशास्त्रैव सानेत्येकत्रैवविषयसद्भावाभावाभ्यां तस्याप्रवृत्त्यप्रवृत्तिरिति
 तदितिभावः ननुप्रतिराज ऊमारीत्यत्रप्रतिशब्दार्थं प्रतिराजऊमारीतिस्त्रीप्रत्ययस्य उपसर्जनत्वात् अ
 नुपसर्जनेतिनिषेधेपरिभाषायाप्रवृत्तौप्रतिप्रसेवत्यायेनप्रत्ययग्रहणोऽस्तुत्सर्गप्रवृत्त्याराजऊमारी
 त्यस्यस्त्रीप्रत्ययगतत्वाभावात् गोस्त्रियोरितिहस्तानस्यादित्यत्रआह प्रत्यासत्त्येति तदर्थंप्रतीतिराजऊ
 मारीत्यादिशब्दार्थंप्रतीत्यर्थः अनुपसर्जनत्वादितिस्त्रीप्रत्ययस्येतिशेषः पूर्वप्रवृत्त्यपेदीका ननुप
 वमपिराजऊमारीत्यस्यनियतविभक्तिरेवैकविविभक्तिवापूर्वनियान्तेन उपसर्जनत्वस्य
 इत्यतद्विषयकेशास्त्रैः॥

अतपवात्रपरिभाषायांनशास्त्रीयेउपसर्जनत्वे असंभवादस्याः प्र
 त्ययग्रहणान्यथावादस्यात् तदेकवाक्यतायन्नवाद्यात्रापिग्रहण
 पदसंवेधेनस्त्रीप्रत्ययसामान्यग्रहणोविशेषग्रहणोवाप्रवृत्तिः ॥

सत्त्वात्पूर्वोक्तदोषतादवस्थमित्यत्रआह अतयेवेति प्रत्यासत्त्येगीकारादेवेत्यर्थः असंभवादिति एकविभ
 क्तिचेतिशास्त्रोक्तविशिष्टातिष्ठोपसर्जनत्वस्यैक्याधिकरणवृत्त्यत्वासंभवादित्यर्थः पतस्याःप्रवृत्तिस्तुल
 दशीयति अस्याइति अत्रापिग्रहणपदसंभवेनेति नन्वत्रविषयसंसर्गस्यगीकृताङ्गुहणपदसंवेधः पूर्वो
 गीकृतः तस्यासतिपूर्वोक्त्याविरोधइति चेन्न सत्यपिग्रहणोपदसंवेधेगृह्यमाणस्त्रीप्रत्यय अनुपसर्जनस्त्री
 प्रत्ययविषयेनदादिनियमो न अन्यत्र नत्रैवमिवेत्यर्थेनदोषात् विषयसंसर्गोत्त अनुपसर्जनेत्येव नतस्त्री

अतपवात्रपरिभाषायां
 ६३

तनुस्त्रीत्ययाप्रत्ययग्रहणोद्धतितेवेदमर्थवत्सूत्रेभाष्ये ॥

विधानार्थत्वेन समासग्रहणस्योपयत्नो नित्यमर्थतत्समुपपन्ने स्यात् तथा चेत्यर्थवत्सूत्रे अग्रत्यय इत्यत्र निषेध
समर्थकप्रत्ययपदस्य स्त्रीप्रत्ययसाधारणत्वेन पतत्य रिभाषाया अग्रहृतौ नदादिनियमेन तत्र प्रत्ययान्तत्वाभा
वादग्रत्यय इति निषेधा संभवेन अर्थवत्सूत्रेणैव प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्राप्ता समासग्रहणस्य नित्यमर्थत्वे उपयत्ने
भवति अतरेणान्विधीनबहिरंगोत्पत्त्यर्थे इति परिभाषात् अकृतव्यूह परिभाषायाः प्रपञ्चभूतत्वानास्त्येव
तितदाशयः गोमन्त्रिय इत्यादीनां सिद्धिस्तु अतरेण परिभाषाग्रन्थित्वेन बोध्या तदनित्यत्वे तापकं तपतस्य
रिभाषाज्ञायकमेवेति भावः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

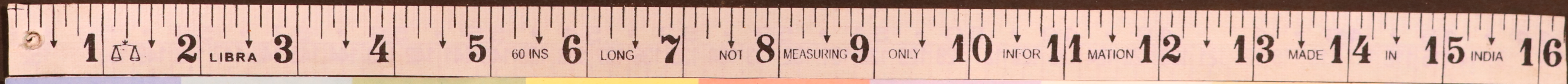

64
 अस्यात्तापकसिद्धत्वेनास्तीत्यात आह ३येवेति नहि वचनरूपेणाकृपयित्तेत्यत आह ३येवेति खड्ग इति सूत्रेति
 तत्र हि कौमुदगंध्याः परमपुत्रः कौमुदगंध्या परमपतिरित्यत्र नदंते संप्रसारणमाशंक्य सिद्धं नत्रवचनादिनि
 समाहितेन नत्रहि वक्तव्यं नवक्तव्यं पूर्वपदमुत्तरपदमिति संबंधि सहावेनौ सति पूर्वपदे पूर्वपदमुत्तरपदं भव
 तिसति चोत्तरपदे सित्यनेन रमभिधाय शहापित हि न प्राप्नोति कारीषगंधीयतिरिति किं कारणं पूर्वपदमित्य

इयेववाचनिकेव खड्ग इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा २५ ॥ ॥

अनेन सत्र खड्ग पूर्वपदमस्ति खड्गे तमेन पूर्वपदं कथं प्रत्ययग्रहणे यस्यात्स तदा देर्ग्रहणे भवतीति पदप्रत्य
 यग्रहणे यस्यात्स तदा देर्ग्रहणे भवतीत्युच्यते परमकारीषगंधीपुत्रः परमकारीषगंधीयतिरिति न सिध्यति प्र
 त्ययग्रहणे यस्यात्स तदा देर्ग्रहणे भवति स्त्रीप्रत्ययेति यद्यस्त्रीप्रत्ययेनेत्युच्यते अतिक्रान्ता कारीषगंध्या अतिकारी
 षगंध्याः तस्य पुत्रः अतिकारीषगंध्यपुत्रः अतिकारीषगंध्यपतिरित्यत्रापि प्राप्नोति अस्त्रीप्रत्ययेनानुयसर्जनेनेत्युक्ते २५

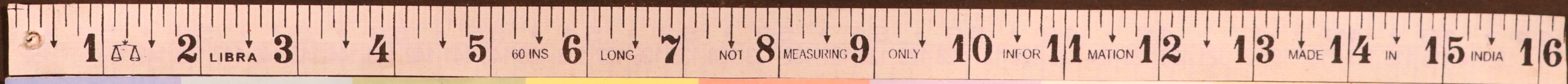

ननेवंतरप्रमयोचइत्यादौग्रन्थयग्रहणोऽन्यनेतरोरुपरिभाषयातदंतविधौनरवेतादीर्घादि संज्ञायांयह्येति
सूत्रादीनांतरवाच्येतेउत्तरपदेइत्याचर्थेगोरीवासौब्राह्मणितरेतिविग्रहेगोरब्राह्मणितरेतिनरवेतेउत्तरपदेगो
रीषादस्ययुवकर्मधारयजानीयदेशीयेष्टिनिप्राप्तपुंवङ्गावपरत्वादायिताहस्वगोरीब्राह्मणीतरेनिष्पात् न
वेष्टे इष्टनेतगोरब्राह्मणितरेतिइत्यतप्रत्ययग्रहणोऽन्यस्यप्रयवादीतर्भतासंज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणोतदंत
ग्रहणंनस्तीतिपरिभाषामवतारयतिनस्त्वमिति नचात्रउत्तरपदाधिकारेप्रत्ययग्रहणो तदंतग्रहणो

ननेवंतरप्रमयोचइत्यादिनांतरवेतादेः संज्ञास्यादतग्राह संज्ञाविधौप्रत्ययग्रह
णोतदंतग्रहणंनस्ति स्वमिडेनमित्यंतग्रहणमस्याज्ञायके ॥ ॥ ॥

तास्तेतिपरिभाषावलेनैवतरप्रमयोच इत्यत्रतदंतविधितभविष्यति अन्यथा उत्तरपदाधिकारेतिभाष्या
यावैयर्थ्यापत्तेः तथासतिगोरब्राह्मणितरेत्यादौपुंवङ्गाववायेनह्रस्वफलाभावादितिवाच्यं रुपवादीत
स्याप्रतिनार्थेन नवैयर्थ्यमित्याशय्यात् अस्यापरिभाषायांकिंज्ञायकवित्याकांक्षायामाह स्वमिडेन
मिति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

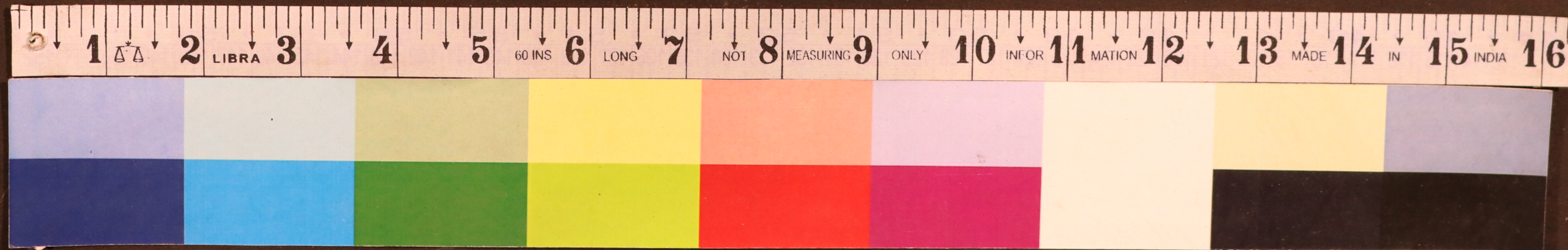
65

ननु सप्रित्तमिति सूत्रेण ग्रहणाभावे सप्रित्तोऽयदसंज्ञायामपि विधिप्रदेशेन लोपः प्रातिपदिकं तस्यैव दौ
पदशब्देन सप्रित्तोरुपस्थितौ तत्र प्रत्ययग्रहणे परिभाषाया तदंतविधौ प्रतिबंधकाभावात् सप्रित्तेनैव ग्रहणं ज्ञापिते
पि फलाभावश्चाशंकते तचेति प्रत्ययग्रहणे इत्यस्य प्रत्ययमात्रग्रहणे प्रवृत्तिर्न तत्र प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणो इत्युक्ति
तस्मैति सूत्रे भाष्ये सिद्धेति तत्तेन स्वाभिधिति यदसंज्ञायाः प्रकृतितिष्ठतयापि संवेतयदग्रहणस्य प्रत्ययाप्रत्य
यसाधारणत्वात् प्रत्ययग्रहणेति परिभाषाया अप्रवृत्तिः विधिप्रदेशेन तदंतविध्यभावात् ज्ञापितेपि फलाभावश्च

नच प्रत्यययोः यदसंज्ञायामपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदंतग्रहणसंभवा ज्ञापितेपि फ
लाभावश्च निवाच्ये यदसंज्ञायाः स्वादिधिति विषये प्रकृतितिष्ठतया यदग्रहणस्य प्रत्ययमात्रग्र
हणात्ताभावात् ॥

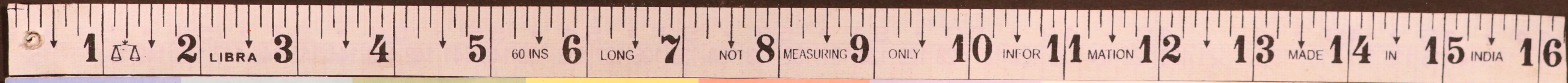
त्याशयेनोत्तरमाह यदसंज्ञायामिति अत्र संज्ञाविधावित्यत्र भावे किं प्रत्ययान्तविधिषाह
योगे कर्मषष्टसमासे संज्ञाकर्मकविधौ प्रत्ययग्रहणेन तदंतविधिरित्यर्थो बोध्यः नच संज्ञाकर्मविधौ तत्र प्रत्ययो
ग्रहणं तदंतविधिनिषेधेपि च स्वरूपप्रत्ययसंज्ञाया रूपाविधौ पूर्वोक्तनिषेधाभावात् तदंतविधिर्द्वार इति वाच्यम्
यत्तन्निषेधसामर्थ्यादेव तदंतविधिनिषेधेनादोषात् स्पष्टं चेत् सप्रित्तेन मिति सूत्रे लघुशब्दोऽपि अत्र संज्ञाया
विधावितिकरणत्वात् तृतीयमात्रेण समासः नरप्रत्ययौ च इत्यादौ संज्ञा ॥ ॥ ॥ ॥

६५

याविधेयते संज्ञायाः प्रत्ययविधेरभावादिष्वेवाप्रवृत्त्या न दंतविधौ न रवंतादीनां संज्ञायां प्रदेशेषु कृत्वापि प्रत्ययग्रहणाभा
 वादेन निषेधवैयर्थ्यापत्तेः संवेधसामान्यसंज्ञापितसमासः तथा सति संज्ञायां विधौ संज्ञायाचविधौ निषेधो गौका
 रेण प्रागुक्तदोषनिरासेपि कृतकृत्यत्वादौ वद्वीहोतिष्ठेति निष्ठेति तस्योपसर्जनस्य विधीयमानपूर्वनियान्तस्या
 नापत्तेः तत्र न दंतविधिनिषेधेन तिष्ठामात्रस्य पूर्वनियान्तप्रसंगात् केचित्तपननिषेधसामर्थ्यादिति सप्रिद्धे
 नमिति सूत्रस्यैवावरत्तयहृष्येति पतत्यरिभाषाभावे संज्ञायाविधौ संज्ञायाचविधौ उभयत्रापि न दंतविधौ गो
 रीपरमब्राह्मणीवरेत्यत्र न रवंतांते परतः ह्रस्ववारणायै परिभाषासत्यात्तस्योक्तसंज्ञासमासे संज्ञाकर्मक
 विधाने पतनदंतविधिनिषेधेन संज्ञायाविधौ न न दंतविधिसत्त्वेन न रवंते परतो गौरीब्राह्मणीनरेत्यादौ ह्रस्वार्थेति
 षेधस्य सार्थिकेयनसामर्थ्यविरहात् संज्ञाकर्मकविधाने न दंतविधिप्रतिषेधे न रवंते उन्नतत्रयपदे ह्रस्वगुचरु
 पेति सूत्रे परमप्रमीतिर्देशेन योग्ये च संज्ञासमवधिमाक्षिप्य प्रत्ययग्रहणे चापे च संज्ञाति निषेधात्तेवारयेति
 उन्नतपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे न दंतग्रहणे तास्तीति निषेधस्तत्रैवापत्तनिषेधस्यैवैकदेशस्यानुवादइत्यभि
 मते यदि परमप्रमीतिर्देशेपि सहीतिर्दिष्टकार्येणैवाकांक्षानिष्ठेते पंचम्येताविधेरान्वेयाभावः तदा चरुये
 त्यत्रोन्नतपदादिकारे प्रत्ययग्रहणे न दंतग्रहणेनेत्येव न दंतविधिनिषेधः अतएव लेखग्रहणे न ज्ञापकेन भग
 वता प्रथमे वापे साधितः

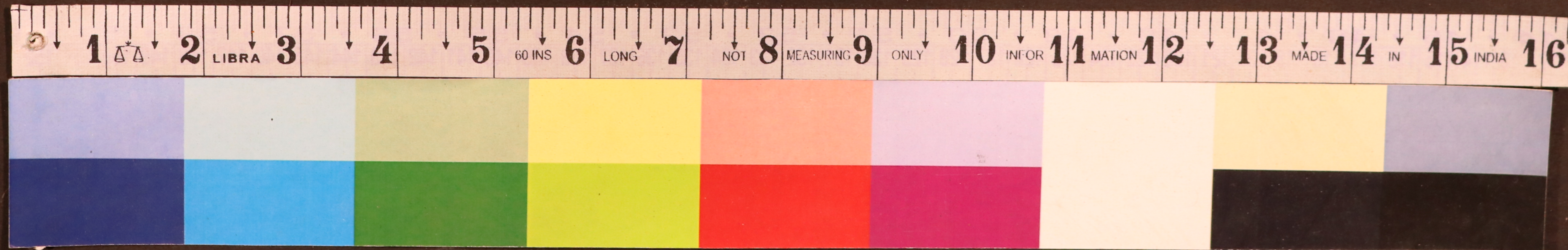
66

नवेवेसपिचेत्यादौ नदेनविधिस्मादितिवाच्यम् अत्रोक्तस्यनेननव्यानुपपत्तयेवतदेनविधिविरहस्यकल्पनात् प्रत्ययग्र
हणवायेचम्या इतिनिषेधस्यतरदाभ्यामित्यादावेवग्रयोजनमित्यपितेषाप्रकारोत्तरे अत्रकेचित् नदेनस्यसेतायामपि
विधिप्रदेशानुयस्थितौविशेषाविशेषेकामचारादुत्तरपदस्येतरवेनेत्यर्थापूर्वाक्रोदाहरोणाश्रमेरेवाभावात् नसे
ताविधावित्यस्यसार्थकमित्यतः नद्वयर्थस्यस्यमेवेतिशेखरग्रेश्चजीवयेतः यत्तेनेत्यादिनापूर्वाक्तमन्यकल्प
नादुर्मित्याः केयटपृष्ठवनराग्रतानादयदवीप्रापितायतिविउयेति तेषांनसारुसमात्रे नस्यसन्निविनिगमकेवि
शेष्यविशेषणाभावस्त्यानेन नदेनविधिविरहः शक्यतेकल्पयिते अन्यथासर्वमपिनदेनविधितिषेधविधायके
वचनेदन्नजलाजलिः स्यात् नस्मात्तदेताविधितिषेधबोधकवचनानुरोधेनतत्रविषयपवविशेष्यभाववित्या

सुमिडेनमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ २६ ॥

सकल्पनेस्वकृतेच ऊत्रचित्सिन्धुमागमनेष्ये शेखरस्तयतन्निषेधसामर्थ्यादित्यस्य ऊमारीगौरितरेत्युदाह
रणगौरीत्यत्रभाष्यकृतायतन्निषेधस्यह्रस्ववाराणरूपफलस्यदानसामर्थ्यात्तदेनस्यसेतायामपिविधिप्रदेश
नदेनविध्यभावकल्पनेनफलाभावेसत्येतन्निषेधसामर्थ्यादित्यर्थपरिकल्प्यउजीवनीयाइतिदिक् मजपृष्ठ
स्पटीकाऊत्रत्येवपरिभाषेत्याकोतायामाह सुमिडेनमिति तत्रहिग्रहनग्रहणकिमर्थेनसमिडं यदमित्येवोच्यते
केदानींतदेनस्यभवति नदेनविधिना अतउत्तरंयदिति यदसेतायामेतग्रहणमन्यत्रसेतावियोप्रत्ययग्रह
णेतदेनविधिप्रतिषेधार्थयदसेतायामेतग्रहणतापनार्थकिंजायं यतज्ञापयत्याचार्यमन्यत्र सेतावियोप्रत्य
यग्रहणेतदेनग्रहणतभवति न्युत्पत्त्यास्पष्टी कृतेभगवता ॥ ॥ ॥

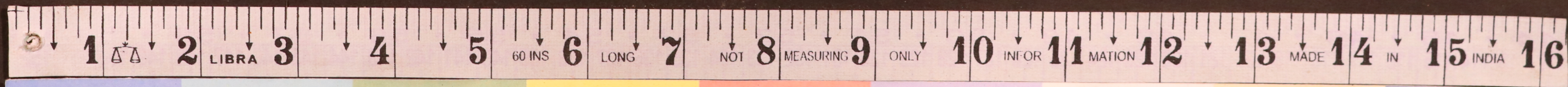
६६

ननु प्रत्ययग्रहण इति परिभाषाया प्रकृतिप्रत्ययसमुदायादिकग्रहणवारणेन भावकोतस्थितशब्देन कर्तृकरणकृतावर्जल
मिति तृतीयातेन कुलशब्दस्य समासेन निष्पत्तेन कुलस्थितशब्देन श्रवतमिति सम्प्रत्येकोतेन सहप्रविभिन्दायामित्यर्थ
कतेपेति सूत्रेण न समस्यते केनाहोरात्राययवा इति सूत्रादनुवर्तमानकग्रहणेन प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्थित इति
स्य कोतस्य ग्रहणेऽपि अधिकस्य कुलस्थितशब्दस्याग्रहणाय यवमन्यत्रापित्यतः कृदेऽपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषावाचक
भूतोकहुहो गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषामवतारयति नन्वेवमिति तस्यापकाकोतायां तापक
माह अस्याप्येति तत्रापकमुपदायति तद्धीति अभ्युद्धतमिति अत्र भूतशब्देन कोतेन उद्धृतस्य ऊर्गतिप्रादय इति स
मासे समासस्येतेन उदात्तप्राप्तः अनेतरं नैवाधितान्तरुषेत्तल्यार्थतृतीया समस्यमानाव्ययद्वितीया कृत्या इति सूत्रे
नन्ववतमेन कुलस्थितमित्यादौ न कुलस्थितशब्दे स्य कोतत्वाभावात् समासेन स्यादेतच्चा
ह कृद्गुहो गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणे अस्याप्यकर्मणि कोत उन्नयदेनेतरो गतिप्रकृतिस्व
रत्वं ये के गतिरनेतर इति सूत्रे अनेतरग्रहणे तापकं तद्धि अभ्युद्धतमित्यादौ अनिवार्यामिवार
णाय प्रत्ययग्रहणपरिभाषया भूतस्य कोतत्वाभावादेवा प्रवृत्तौ तदुपार्थे सदस्याज्ञायके ॥ न समेते पूर्व
पदभूतस्तत्पर्ययार्थकेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्तः तद्गुहो गतिकारकत्वेन तत्पर्ययः किरणाकाणः इदं सत्वादे सत्वा
स्ती इव श्यामश्यामानेयतः अयतः भोज्ये च तदुत्पद्य भोज्यात्ममिति तमपि वाधित्वा गतिकारकोपपदात्कृदित्यनेन
यभ्यः कृदेने प्रकृतिस्वरं स्यात्तत्पुरुषे इत्यर्थके तद्वत्स्वरः प्राप्तः तमपि वाधित्वा श्याय च त्रुक्तान वित्रकाणामित्यनेन तथा अ
थ च नक्तमच अयत्त्रकयनेतराणां गतिकारकोपपदात्परेष्वा अनेत उदात्त इत्यर्थके नो नोदात्तः प्राप्तः तमपि वाधित्वा गति
रनेतर इति प्रकृतिस्वरो भवति निस्वरकमेण प्रकृति उद्धृतस्योदात्तत्वे ययवस्यति नतः उद्धृतशब्देनाभिधातेन समासे
वोक्तकमेण गतिरनेतर इति प्रकृतिस्वरः प्राप्तः तद्गुहो गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणे अनेतरग्रहणे कृद्गुहो गतिकारकपूर्वस्या
ग्रहणेन प्रत्ययग्रहणे परिभाषाया उद्धृतशब्दस्य कोतत्वाभावादेभि इत्यस्य प्रकृतिस्वरप्राप्त्या नदाराण्यनहुहो

नन्वेवमिति तस्यापकाकोतायां तापक

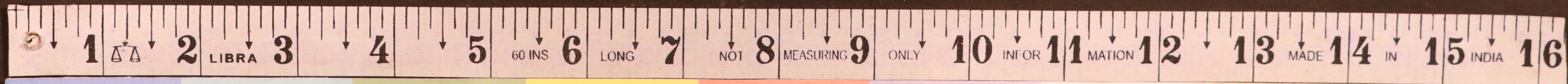

ननु प्रभुद्वयमिन्द्रादौ गतिरनेतर इति स्वरः प्रामोति गतिर्गताविति च नत्र प्रोहित प्रभुद्वयतीत्यादावप्यत्र चरितार्थयो
विप्रतिषेधपरत्वात् गतिर्गतावित्यनेन प्रकृतिस्वरेवाधित्वानि चानयवेति तत्र प्रकृति स्वराप्राप्त्या न द्वारणाया नेतरग्रह
णस्य तापितेपि नस्मित्वेयमर्थमेवेति तस्य तापकत्वा संभवस्याशङ्कते यवेति यदस्य यदाधित्यदिकारे गतिर्गतावित्य
समवेन नत्र पदादित्यस्य अयादादीत्यस्य च संबंधान्यादादि स्थितेन पदात्परत्वाभावेन च गतिर्गतावित्यस्याप्राप्त्या न
स्य तापिकत्वा संभव इति परिहरति यादादीति नत्र प्रकृतेऽपि नेतरग्रहणोपतद्गुणतापितपरिभाषया प्रभुद्वये
त्यादौ उद्धृतस्य सत्त्वानेनाभेदादानेन तस्य सत्त्वानेन प्रकृतिस्वरा उच्चारयेति तानेतरग्रहणस्य विवक्षितमिति ह्यर्थ

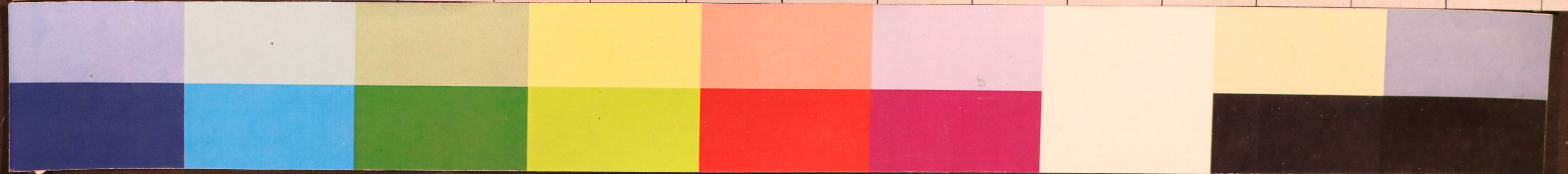
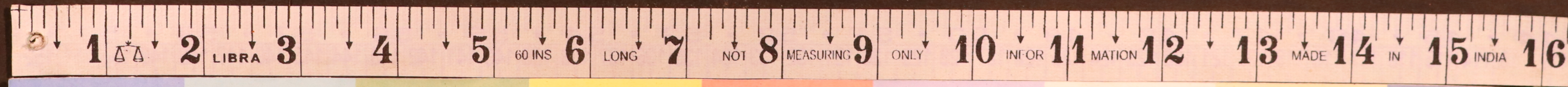
नच प्रभुद्वयमिन्द्रादौ परत्वाद्गतिर्गतावित्यनेन अभेति धातयवेति वाच्यम् यादास्यत्वेन
यदापरत्वाभावेन च नदप्रामेः अनेतरग्रहणे कृते न तत्तामण्याद्गत्यातिप्रधानतिरूपि
तमेवानेतर्यग्रहणेन दोषः नचाप्रभुद्वयमिन्द्रादौ वभिना समासे अनेतरस्यो दोः पूर्व
पदत्वेपि स्वरा र्थे नदिती वाच्यम् ॥ ॥ ॥

अनेतरग्रहणे कृतेति ननु प्राप्नुयातोद्धृतप्राप्त्याभित्या समासेन तत्र अनेतरग्रहणाभावे वरुद्वीहो प्रकृत्या
पूर्वपदमिति सूत्रादने पूर्वपदग्रहणानुवृत्तौ कर्मार्थक्रान्ते परे पूर्वपदभूते गतिः प्रकृत्येत्युदः पूर्वपदत्वा
भावो नेतदप्राप्त्या सति शिष्टायादिसर्वेणातोदा तत्वा पत्रिस्तत्रिवावाणार्थं अनेतरग्रहणे प्रकृतेनेनास्मिन्
तत्तामण्यात्पूर्वपदाननुवृत्त्या अनेतरमात्रकर्मार्थक्रान्ते परतः प्रकृत्या रत्येनाद्धस्य प्रकृति स्वरः संध्या
तीत्येतावते दोनेतरग्रहणस्य चारीतार्थेन न तस्य तापकत्वं संभवति ती पुनराशङ्कते नचेति ॥ ॥ ॥

यवपिकारिकादतश्रुतयोरेवाशिषीति सूत्रेकारिकादितियोगोविभज्ययोगविभागस्पष्टसिध्यर्थसाङ्गनिकारको
ययदाहृदित्यस्मात्त्रादिति मात्रग्रहणमनुवत्पुनःग्रहणं यकारकादेव परं गतिपूर्वपदे क्ता तमेतोदात्तमिति
यमार्थे त्वंकारकादित्यस्य कल्पनेन न्यासनिष्पाद्यादीति स्वरेणो व्यं तो दा न्नानायन्यापतत्यभिभाषया उहृतस्य हृदं
त्वाङ्गनिकारको ययदाहृदित्यनेन नस्यामुदात्तत्वमिदौ पूर्वपदग्रहणानुवृत्तावपिन तदर्थमनेन रग्रहणं सकलं
तरादनेन रग्रहणस्य व्यवहितमिद्वन्यर्थत्वेन साफल्यस्यावश्यं वाच्यं न्यासापकमेव संभवतीत्याशयेन परिह
रति कारकादिति स्पष्टं वैष्णंकारसमादानं गतिरनेन र इति सूत्रभाष्ये न तत्र भाष्ये अनेन रमिति किमर्थमित्युप
क्रमशो कासमाधानाधिकं ह्रस्वापोषेयवैतर्हि सिद्धे सति यदनेन रग्रहणं करोति तत्तामयन्याचार्यः भवत्येवा
कारकादनेनिकारकादितियोगोविभज्यतत्र गतिग्रहणमनुवर्त्यकारकादेव परं गतिपूर्व
पदे क्ता वसेतोदात्तमिति तियमेन न्यासादिस्वरान्याहृत्स्वरेणो तो दा न्नमिदं न स्मादनेन
रग्रहणं व्यवहितमिद्वन्यर्थमेवेत्युक्तं तापकमेव ॥ परिभाषाहृद्ग्रहणं गतिकारकपूर्वपदस्यापि ग्रहण
मीति तापकसुक्ते अत्र तत्पूर्वतापकसुक्ता अनेन रपोकासमाधानमिति न ज्ञाप्यविरोध इति चेपावकमादर्श
क्रमस्य वलीयस्त्वेतदर्थं क्रममाश्रित्य नथोक्ते विरोधाभावात् यतेन यावत्क्रममाश्रित्य न तत्र अनेन रग्रहणस्य
अन्यार्थत्वं वदतो मने परिभाषाया अभावेनो हृतस्य क्ता तत्वाभावादेवो तो दा न्नत्वाग्राह्या अनेन रग्रहणस्य तद्वा
रकतायावत्क्रमस्यावश्यत्वेन पोकासमाधानपरं भाष्यमसंगतं स्यादित्याशंका यरास्ता अर्थं क्रममाश्रित्य अनेन
रग्रहणं पूर्वस्थापितं यो परिभाषा यो तापकं च पूर्वस्वस्मिन् चरितार्थं विना न संभवतीति चरितार्थं विवद
कौ वा शंका हृत्वा न निराकरणमिति भाष्योक्तं पोकासमाधानस्य असंगतत्वात्तापके ॥ ॥

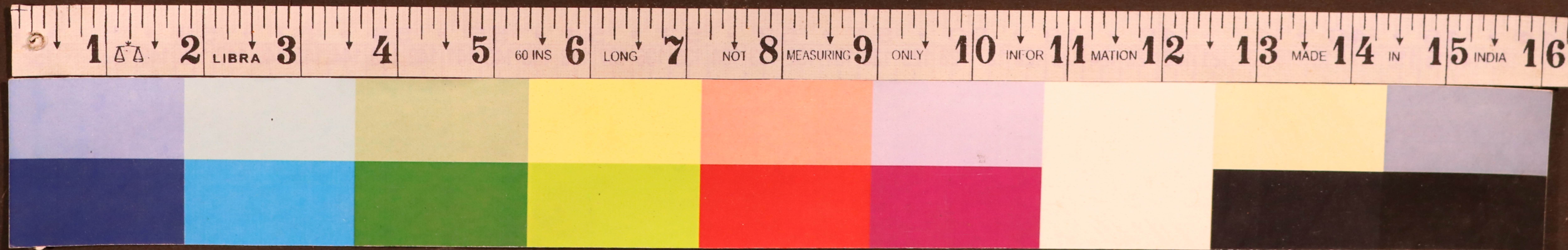

68

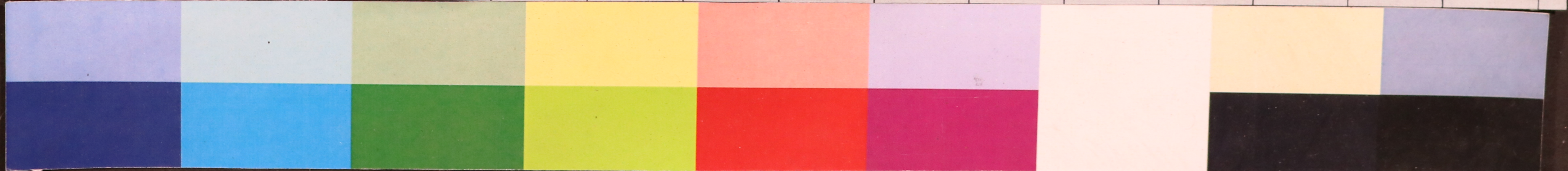
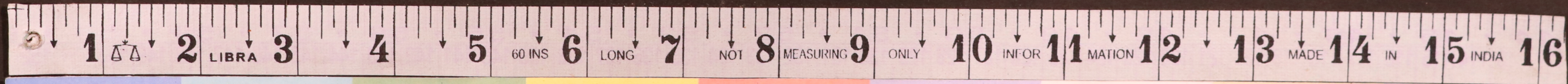
नत्रकृद्गुहणगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणत् यत्रगतिकारकसमभिव्याहृतं कृदेते तत्रैवकेवलस्यापिग्रहणस्यात्
 नत्राचगतिकारकसमभिव्याहृतस्यकेवलस्यऊत्रापिग्रहणोनस्याजथासतिकर्तृकरणेति सूत्रेणानावनिर्मितरूपत्रे
 वसमासः स्यात् नत्रदात्रस्त्रिजैत्यादौ इत्यतः परिभाषार्थमाह नत्रेति वियतेवाथकमाह अन्यथेतिग्रत्रार्थेपुंयोगादा
 व्यायामितिसूत्रस्यभाष्यमेवोपष्टंभकमित्याह अतयेवेति नत्रहिंगतिकारकोययदानामिपरिभाषाप्रयोजनपरिमाण
 तावसुरेसो कृदितेव्यावको प्रीग्रत्रावयवाड्यनिः प्रसज्येत गतिकारकोययदानो कृद्भिः सहसमासो भवतीति न दोषो
 यत्रगतिकारकसमभिव्याहृतं कृदेते तत्रकृद्गुहणगतिकारकसमभिव्याहृतस्यकेवलस्यापिग्रहणमिति अपिशहासमभिव्या
 हृतस्यकेवलस्यापिग्रहणमित्यर्थः अन्यथाग्रतयाकृद्गुहणविषयेपरत्वात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषायाः
 बाधयवस्यादित्यपिग्रहणे अतपवसो कृदितेति गतिकारकोययदानामिति कृद्गुहण =
 इतिचपरिभाषाभ्यां कृदेते तसमासे कृते विशिष्टा देवाणि सियन्ति न त्रकोटिनमित्येति
 पुंयोगादा व्यायामितिसूत्रे भाष्योक्तं संगच्छते अन्यथा केवलकटिनिमित्तस्यापिग्रहणसंज्ञा
 न्नातेनोपि यासि को दोषोऽर्वापरवस्यात् स्पष्टं चेदसर्वसमासतन् पूर्वोऽति सूत्रे भाष्यकै
 भवति इत्युक्ता सत्यामप्येतस्यापरिभाषाया अवयवाड्यनिः प्रामोतीति किं कारणं प्रयाग्रहयोयस्मात् सतदादेर्म
 हणं भवति त्वाशंक्य कृतग्रहणगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणमितिसंज्ञाता उतति भविष्यतीत्यक्रमं यदि गतिका
 रकसमभिव्याहृतकेवलस्यापिग्रहणस्याजदाकेवलस्यापिग्रहणस्याजदाकेवलकृदितिशहादस्यणिमेकौटि
 नमितियासि को दोषस्यादेव तथासुतिगतिकारकोययदानामिति कृतयग्रहण इतिचपरिभाषाभ्यां कृदेतेत

समासे विशिष्टा देवा ग्रासाय ॥
 ६५

तमनुपनेत्यान् स्वीकृतेव साङ्कार्येन तस्य गच्छते इति भावः अत्र कृतं प्राप्तिवरे मेचुरादि रूपेणादपि विधौ भावः अनुपि ननु नुपि मे
 पूर्वकस्य तस्य संकृतीन इति न तो अवित्रता इति अणि सो कृतिन मिति प्रयोगो वाच्यः इदानीं सर्वसिद्धिपि पूर्वोक्तं यं समासेन न
 वेत्तो ल्यविति सूत्रस्य भाष्यकै यटयो सं मतिं वक्तुमाह स्पष्टं चेदमिति तत्र हि स्नात्वा कालकादिषु प्रत्यययो वक्तव्य इति स्ना
 ता कालकः यीतास्मिरक इत्यादौ मयुरवे सकादि स्नात्वा समासेन तत्र समासे अनन्वयेत्याव्यवस्थितः का प्रत्ययः तस्य ल्यप्य इत्य
 र्थेन ल्यवायायन पूर्वकप्रतिषेध कर्तव्यता माया च अनसमासे इति निर्द्धारणे सममी सामान्यायेदौ चैकवचने चोद संबद्ध
 वचनस्य स्थाने वा तिर्द्धारणे च समानजातीयस्य भवतीति प्रत्ययग्रहण परिभाषया तदेत विधिना क्तान समासस्य ग्रहण
 समासानो मध्ये क्तानः समास इत्यर्थे नात्र न भविष्यतीत्याशेषकतदेत निर्द्धारणमिति समाधाने कृता अन्यस्यार्क
 चित्ता माथानांतरमुक्ता अथवा अनजः परस्य ल्यवा भवितव्यमिति समाधानांतरमुक्तं तस्या यमाशयः अनजचासौ पूर्वो
 प्येति समासः ति यातनात् पूर्वशब्दस्य परनिपातः अनज इति लसममी कं श्यकपदेवा तथा च अनचि पूर्वो मतिक्तो ल्य
 वित्यर्थे न पूर्वोक्तदोष इति अनेतरं च ननु च यातोरेवानन् इत्याशेषकते तथातोः परस्य भवितव्यं किं कारणेन तत्रिव
 युक्तं सम्यग्ग्रहणाधिकरणेन तस्या ल्यर्थगतिरिति ननु भिन्न न ज महशोपदे ग्राह्यमिति समाहिते अथवा प्रत्ययग्रहणे य
 स्मात्स नदादेर्ग्रहणं भवतीति पवेयात्तरपि क्ता गृहणीत गृहीष्यते इति समाधानांतरमुक्ताननुचेयमपि परिभा
 षाशक्तिरुद्ग्रहणे गतिकारक पूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति सा यो होयतिष्ठते तत्र को दोषः इह न स्नात् प्रकृत्यप्रख
 त्य इह न हि स्नात् परकृत्वा उन्नम कृतेत्याशेषकते नवा अत्रेष्टते इति सिद्धांतिनोक्ति अनिष्टं च प्राप्नोतीष्टं च न सिध्य
 तियुनरिति चोदकेनोक्ते गतिकारक पूर्वस्यैव इष्टत इति सिद्धांतिनोक्ता अनेतरं च ऊतो न विले तद्वयोः परिभाषयोः
 सावकाशयोः समवास्थितयोरिति मधिपरिभाषा भवति इत्यन्यग्रहणे यस्मात्स नदादेर्ग्रहणं भवतीति न पुनः कृ
 द्ग्रहणे गतिकारक पूर्वस्यापि नीति सुतः पूर्वपक्षणा चोदिते आचारप्रवृत्तिः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तौपयति इयमिह परिभाषा भवति प्रत्ययग्रहण इति इयं च न भवति कुरुहण इति पदयमन न इति प्रतिषेधेणास्तीति सिद्धोतिनाभा
 व्यक्तोक्तं अत्र परमकृतेति प्रतीकमुपादाय परमशब्दान गति नकारकमिति कृतं त्वेन भूतः पूर्व इति ततः परस्य कृतस्य
 त्ययप्रसंगः गति कारकपूर्वस्यापीत्यपि शाब्दग्रहणात् केवलस्यापि कृतेत्युक्तं तस्य ग्रहणादिति कैयटः तत्रात्रेष्टनेत्य
 त्तनसाद्ग्रहणं इति परिभाषायाः प्रीयतस्मुक्तेनेन गतिकारकपूर्वस्यैवेष्टने इत्यत्र ग्रहणपाश्चनः कृत्येत्यादौ त्यवादेषा
 र्थ्यते कुरुहणपरिभाषापस्या नीचनसिध्यतीति नासौ परिभाषायाः प्रियत इति कृतोत्थित्यत्रने प्रत्ययग्रहणपरिभा
 षायाः अवकाश इयं गारपत्यमायगवश्यं तद्विज्ञोतत्वात्प्रातिषदिकेन कुरुहणपरिभाषायाः स्वव्यावलीरवीत्यत्रावका
 शः तत्रात्रात्रिभ्यामित्यजिगति पूर्वस्याजनेन त्वान् वृद्धिस्सो भवतः प्रत्ययग्रहणपरिभाषायाः तत्रस्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने
 नेति निषेधाज्ज्ञेयतिष्ठते तथा सति सावकाशयोः परिभाषयोः प्रकृतिविप्रतिषेधात्परत्वेन व्यवस्था तथा च प्रत्ययग्र
 हणपरिभाषया संग्रहे सत्त्वे योगविभागेन व्यवस्थितापितस्मात्तात्पूर्वत्वे कुरुहणपरिभाषायाः सगतिरनेन न ग्रहणेन
 सापितत्वात्परत्वात्तैव भवतीति प्रतिपादितेनेन यदयमिति प्रतीकमुपादायेत्येकथपुनरेतत्तापके यावतात्यत्यामपि कुरु
 णपरिभाषायाः अपि शाब्दकेवलस्यापि कृतस्य ग्रहणादकृतेत्यादौ तत्रात्र गतित्वादकारकत्वाच्च कृतोत्तेनेतरभावादसत्या
 ननग्रहणेपयप्रसंगः स्यादित्याशंक्य अपि ग्रहणेन प्रवृत्त्ययग्रहणपरिभाषासमस्येपितत्वन्यपूर्वस्य तत्र समास इति व
 चनात्केवलस्य कृतोदेर्ग्रहणाभावेन अपि शाब्दसमस्येपितव्याभावात् गतिकारकापूर्वस्यैव समासस्य ग्रहणात्किमनत्र
 पूर्व इत्यनेन क्रियमाणं च तत्कुरुहणपरिभाषायाः अनुपस्थापकमेवेति तापकमिति समाहितेनेनैव एवं चैवेवदशोभा
 व्यकैयटभ्यां पूर्वोक्तं सर्वस्य ही कृतमेवेति बोध्यम् ननु गतिकारकसमभिव्याहारेण केवलस्य ग्रहणं किं तद्विशिष्ट
 सैव श्यभ्युपगमे गतिरनेन इत्यनेन कर्मार्थोक्तोत्ते परातः प्रकृतिस्वरविधातमनुय ॥ ॥ ॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

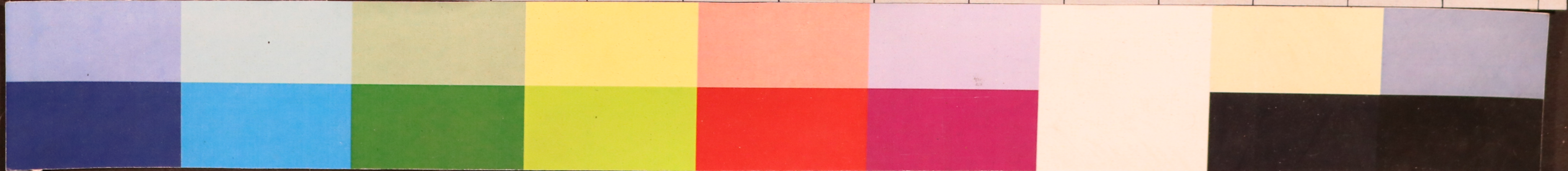
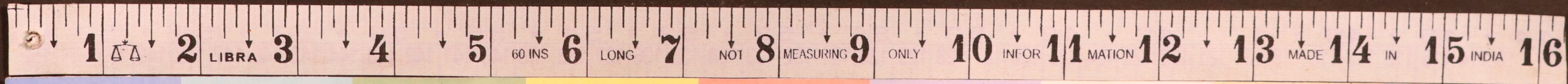

70 नत्वेवंतरप्रमयोचश्चादौप्रत्ययग्रहणे इत्यनेनरोक्तपरिभाषयातदंविधौतरवंतादीर्वादि संज्ञायाग्रहणेति सूत्रादीनां
 नरवाद्येतेषु मरयदेश्चाद्यर्थे सौगोरीचासौबास्त्राणि तरेति विग्रहे गोरबास्त्राणि तरेति नरवते उत्तरपदे गोरबादृ-
 स्पुं वक्तुं मरयजातीयदेशीयेति प्राप्ते वजावपरत्वाद्वाधित्वाद्गुणे गोविस्त्रास्त्राणि तरेति स्यात् नयेष्ट-
 यतेन गोरबास्त्राणि तरेति इत्यनप्रत्ययग्रहणे इत्यस्य श्रवणवादी तर्भूतां संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदेतग्रहणेनास्ती

नत्वेवंतरप्रमयोचश्चादिनातरवंतादेः संज्ञास्यादतग्राह संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे-
 तदेतग्रहणेनास्ति सुमिदंतमित्येतग्रहणमस्यात्तायकं ॥ ॥ ॥

तिपरिभाष्यामवतारयति नत्वेवमिति नत्वात्र उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदेतग्रहणेनास्तीति परिभा-
 षावलेनैवतरप्रमयोच इत्यत्र तदेतविधिर्न भविष्यति अन्यथा उत्तरपदाधिकारे तिभाषायावैयर्थ्यापत्तेः
 तथा सति गोरबास्त्राणि तरेत्यादौ पुंवजावौ वा येन हस्ते फलाभावादिति वाच्यं रूपवादी तस्यापकारितार्थेन
 नयेयर्थमित्या। प्राप्यात् अस्या परिभाषायां किं तायक वित्याकांक्षायामाह सुमिदंतमिति

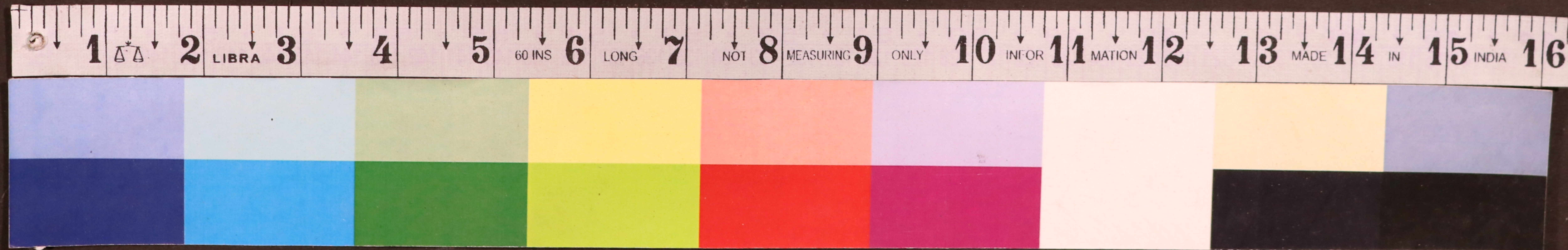

नैवेद्यमिव यत्र प्रातिपदिकं तत्रैव सिध्यति

इदानीं पूर्वाक्षेपेण व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति परिभाषामवतारयति नन्वेवमिति तत्र व्यपदेशिवदिति यद्वटकी भूतव्यपदेशिपदा
 र्थेति रूपयति विधिष्टोपदेशिरिति यदर्थनिरूप्यसमुदायार्थे दर्शयति यास्त्विति तत्फलमाह तेनेति एवं च येन विधिस्तदं
 न स्पेति सूत्रेन स च तदेन स्पेति वक्तव्यमिति वार्तिकेनापूर्वं स्वरूपमित्यस्मात्स्वमित्यस्मात्तुष्ट्यप्रत्ययेति फलिते असहायार्थक
 स्मिन्नित्यस्य फलप्रदर्शनपूर्वकं विपक्षे वादकं दर्शयन् कृत्ये दर्शयति एकस्मिन्नित्युक्तेरिति इयं च लोकन्यायसिद्धा लोके च
 सहाये यवतथा व्यवहारो दृश्यते नान्यायसिद्धयानयापि असहयि यवतथा व्यवहारो बोधनीय इत्येकस्मिन्प्राप्तमत्र युक्त
 मेवेतीत्याह लोकेपीति यत्तेन तेन यमपूर्वातापि तापकसिद्धेऽप्यपि न चिते लोकसिद्धेनेवानयाश्रया येन्यादौ अशास्त्रीयस्यापि
 नन्वेवमस्यापत्यमिति न्यादावदेतप्रातिपदकाभावादिभ्यामनग्राह व्यपदेशिवदेकस्मिन् निमित्तं
 सहावादिशिष्टोपदेशोऽसह्यव्यवहारो यस्यास्मिन् व्यपदेशी यस्तव्यदेशहेतुभावादविध्यमानव्य
 पदेशोऽसहायः स तेन तत्पर्वत्ते कार्ये प्रतिश्रुत्येकस्मिन् सहा ययतत्कार्यकर्तव्यमित्यर्थः ते
 नाकारस्यापि प्रदेतत्वात् न तनिः एकस्मिन्नित्युक्तेः सभासतयेन आकारस्य नादिते दरिद्राभावावि
 कारस्य नान्तं अन्यथा सभासतयने भवत्यर्थे दृढत्वात् दारिद्र्यानेरिवर्णानलक्षणो वस्यात् अत
 पवृहतिधित्यादौ सोऽपदत्तेन लोकेपिवद्भुत्रसत्वे एकस्मिन् ज्येष्ठत्वादिव्यवहारो यमेज्येष्ठः क
 तिष्टामभ्यमरति किंत्वेकपुत्रेयव अनेन चाशास्त्रीयस्यापि तिदेशो नपवेययित्यादायकाच्च वि
 पकाचनस्यातिदेशी नद्वित्वसिद्धिः अन्यथा स्याति वक्तव्यवदनयापि शास्त्रीयस्येवातिदेशेन तत्र तनिवंधनद्वित्वानायतिरित्याह अ
 नेन चेति अनया अशास्त्रीयस्यातिदेशादेव भवति इत्यादौ अशास्त्रीयेतदादित्वनिवंधनो गत्वसिध्या गुणः सिध्यति स इत्यादौ अ
 शास्त्रीयति उत तनिवंधनपदत्वसिद्धिः इत्यादौ न्यादौ यथादेशे पूर्वप्रवृत्तप्रातिपदिकं संज्ञायाः लुप्ताया मपि प्रकृतौ एकदेशवि
 हृतमनन्यवदितित्यायेन तस्या अदत्तत्वेपि यदा कार्येन दासंज्ञेति कार्यकालयहेतुत्वाभावादशास्त्रीयतद्वित्तोन तनिवंधनप्रा
 तिपदकत्वसिध्या सायुज्यनिः सिध्यतीति फलोत्तरमप्याह अतयेवेति ॥ ॥ ॥ ॥

विधिष्टोपदेशिरिति यदर्थनिरूप्यसमुदायार्थे दर्शयति यास्त्विति तत्फलमाह तेनेति एवं च येन विधिस्तदं न स्पेति सूत्रेन स च तदेन स्पेति वक्तव्यमिति वार्तिकेनापूर्वं स्वरूपमित्यस्मात्स्वमित्यस्मात्तुष्ट्यप्रत्ययेति फलिते असहायार्थक स्मिन्नित्यस्य फलप्रदर्शनपूर्वकं विपक्षे वादकं दर्शयन् कृत्ये दर्शयति एकस्मिन्नित्युक्तेरिति इयं च लोकन्यायसिद्धा लोके च सहाये यवतथा व्यवहारो दृश्यते नान्यायसिद्धयानयापि असहयि यवतथा व्यवहारो बोधनीय इत्येकस्मिन्प्राप्तमत्र युक्त मेवेतीत्याह लोकेपीति यत्तेन तेन यमपूर्वातापि तापकसिद्धेऽप्यपि न चिते लोकसिद्धेनेवानयाश्रया येन्यादौ अशास्त्रीयस्यापि नन्वेवमस्यापत्यमिति न्यादावदेतप्रातिपदकाभावादिभ्यामनग्राह व्यपदेशिवदेकस्मिन् निमित्तं सहावादिशिष्टोपदेशोऽसह्यव्यवहारो यस्यास्मिन् व्यपदेशी यस्तव्यदेशहेतुभावादविध्यमानव्य पदेशोऽसहायः स तेन तत्पर्वत्ते कार्ये प्रतिश्रुत्येकस्मिन् सहा ययतत्कार्यकर्तव्यमित्यर्थः ते नाकारस्यापि प्रदेतत्वात् न तनिः एकस्मिन्नित्युक्तेः सभासतयेन आकारस्य नादिते दरिद्राभावावि कारस्य नान्तं अन्यथा सभासतयने भवत्यर्थे दृढत्वात् दारिद्र्यानेरिवर्णानलक्षणो वस्यात् अत पवृहतिधित्यादौ सोऽपदत्तेन लोकेपिवद्भुत्रसत्वे एकस्मिन् ज्येष्ठत्वादिव्यवहारो यमेज्येष्ठः क तिष्टामभ्यमरति किंत्वेकपुत्रेयव अनेन चाशास्त्रीयस्यापि तिदेशो नपवेययित्यादायकाच्च वि पकाचनस्यातिदेशी नद्वित्वसिद्धिः अन्यथा स्याति वक्तव्यवदनयापि शास्त्रीयस्येवातिदेशेन तत्र तनिवंधनद्वित्वानायतिरित्याह अ नेन चेति अनया अशास्त्रीयस्यातिदेशादेव भवति इत्यादौ अशास्त्रीयेतदादित्वनिवंधनो गत्वसिध्या गुणः सिध्यति स इत्यादौ अ शास्त्रीयति उत तनिवंधनपदत्वसिद्धिः इत्यादौ न्यादौ यथादेशे पूर्वप्रवृत्तप्रातिपदिकं संज्ञायाः लुप्ताया मपि प्रकृतौ एकदेशवि हृतमनन्यवदितित्यायेन तस्या अदत्तत्वेपि यदा कार्येन दासंज्ञेति कार्यकालयहेतुत्वाभावादशास्त्रीयतद्वित्तोन तनिवंधनप्रा तिपदकत्वसिध्या सायुज्यनिः सिध्यतीति फलोत्तरमप्याह अतयेवेति ॥ ॥ ॥ ॥

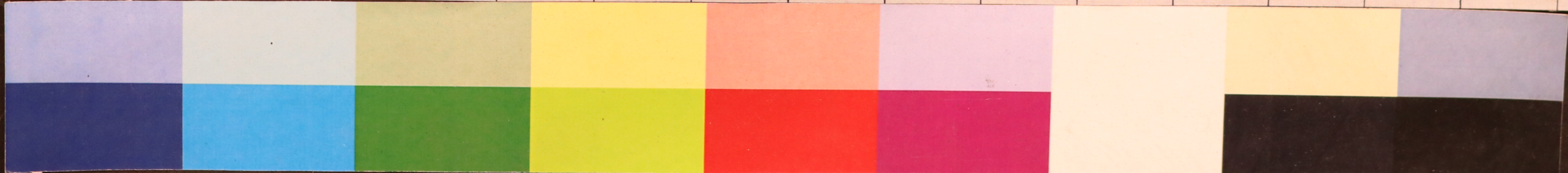
नत्रैवपदेवाथकमाह अन्यथेति श्रयंतवदेकस्मिन्निति सत्रेनस्यश्रानिष्टोश्राभ्योमित्यादावेकस्मिन्नाद्यंतव्यपदिष्टकार्यसिद्धिः प्रयो
जनमुपपादितं नत्रवश्यापश्रारेत्यादौपकाचनव्यपदेशार्थमवश्यं व्यपदेशिवदेकस्मिन्कार्यंभवतीत्यायायश्रनेतरेसपरिहृत्य
पदेशावज्ञावोक्तव्योनवक्तव्यः अवचनालोकविज्ञानासिद्धमित्युक्तंभाष्यकृता नत्रश्रवचनादिति प्रतीकमुपादायश्रवच
नवचनरहितं यलोकविज्ञानेनस्मालोकव्यवहारदित्यर्थस्त्यवचनालोकविज्ञानादित्यर्थमुपयायश्रनेतरेरुतावदित्या
येतीत्यायातः प्रयोगभेदाद्वदुह्यः पतिश्चः पतिश्रयनेश्रायकः श्राभाज् रामयतीति नस्मायमेकाश्रवयवश्वलत्पत्तश्च
वेकिकव्यपदेशवचनमेतमेतरेणापिउपपायश्रयवाश्रयवेतोधातोरेवर्णरूपपकोजित्यर्थस्यत्यागोपादानाभ्यामव

अन्यथायस्मादिहितस्तदादित्वाभावात्तस्यात् यत्तयोर्थवान्नत्रार्थस्यत्यागोपादानाभ्यामेका
श्रापदेशोयथेपायेत्यादौश्रयवेतोधातोरेवर्णरूपपकोजितिकैयटः नत्रनस्यैकपादात्त
गित्यत्रभाष्याक्तरीत्यामुख्यव्यवहारसत्वात् एकपदाक्तगित्यत्रार्थेनयुक्तोव्यपदेशिश्रभाष्याक्तः =

नित्यपदेशोपकोजितीतिप्रकारोतरेणाययदितकैयटेनप्रकारोतरेणात्तादृशकैयटोक्तियस्मिन्त्यादिनान्तर्यावेडयति तन्नेत्यादिना
नस्यायमाशयः नत्रहिश्रवनादित्येतत्समनेतरेतयथालोकेषालासमुदायोश्रमः श्रुतीभवतीचेतदीकस्मिन्नेयकशालाश्रा
मयतीतिवचनमेतरेणापिनादृशव्यवहारोलोकदृष्टान्तमुपपायविसमउपन्यासः श्रामश्रादोयवहर्थः श्रुतेष्वशालासमुदाये
वर्तनेतयथाश्रामोदग्यश्चि अस्तिवाटपरिद्विपवर्तनेतयथाश्रामप्रवृष्टश्चि अस्तिमनुष्येषुप्रवर्तने तयथाश्रामोगतःश्रा
मश्रागतश्चि अस्तिसाराण्यकेससीमकीसस्यडिलकेवर्तने तयथाश्रामोलव्यश्चि तयः साराण्यकेससीमकीसस्यडिल
केपिवर्तनेतमपिसमीक्षोतत् प्रयुज्यतेयकशालोश्रामश्चितितत्रमुख्याव्याहारस्य ॥ ॥ ॥ ॥

1850

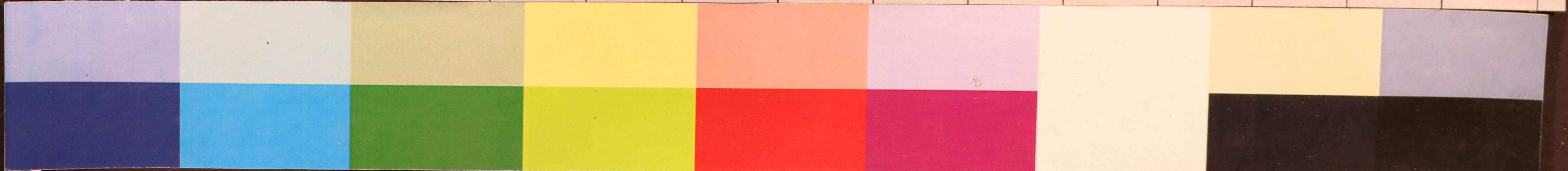
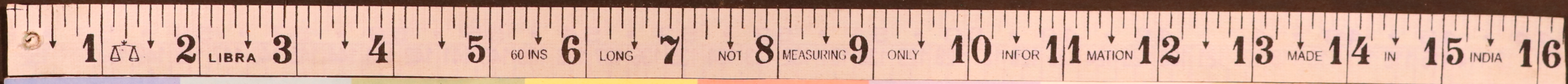

७२
इदानीं यथेन युक्तो व्ययदेश इति भाष्याशये वर्णयति ऋक्त्वादेरिति तादृशभाष्यमुदाहर्य कैयटस्य
दादीनो योऽर्थः सोऽन्यपदार्थ इत्यर्थः अभेदोपचाराच्च अर्थपदपदादिभिः धीयत इत्याह पदेनामार्थ इत्या
दिभाष्ये पदादिशब्दाः प्रार्थयोस्तादात्म्यात् स्ववाच्य अर्थपरः तथा सति पदं वर्णयामिन् स्ववाच्यार्थे
इति अन्यपदार्थ अर्थात्मकः सिध्यतीत्यर्थं युक्तव्ययदेशमादाय पदं वर्णयदमित्यादि व्यवहारः सि
ध्यतीति तदाशयः अत्र कैयटोक्तार्थोऽत्रोक्तो न प्रतीयते अतः ऋक्त्वादेरित्युक्तमिति केचिदुक्तिर्न
युक्ता शब्दार्थयोस्तादात्म्यनार्थे शब्दप्रयोगस्य सर्वजगत्प्रसिद्धत्वात् अन्यथा ऋक्त्वादेरुभयवृत्तौ

ऋक्त्वादेरर्थशब्दोभयवृत्तित्वेन तस्याः शब्दमात्रस्यैव पदमेकोऽवयव इत्यर्थः
ति तदाशयः तस्मादेकास्मिन् तत्र भ्रमो रोयेता ॥ ॥ ॥

तमपिकथं संगच्छेत् भाष्यकृता पूर्वोक्तदृष्टान्तद्वयस्य स्यादव्यवहाराश्रयतो नान्यथा सिद्धिमुपयायम
यमेव ज्ञेयः अयमेव मध्यमः अयमेव कनीयान् इति भवति चैतदेकास्मिन् अपि अयमेव ज्ञेयः अयमे
व मध्यमः अयमेव कनीयानितीति पुत्रदृष्टान्तेन पदं सिन्नुत्र तत्र भ्रमो रोयेता युगयज्ञेयत्वादिव्यवहा
र इत्यमित्यादावपि पकाच तादिव्यवहारः सिध्यतीति यथा स्यात्तेनिलोकन्यायसिद्धे यमित्यमसंह
रति तस्मादिति

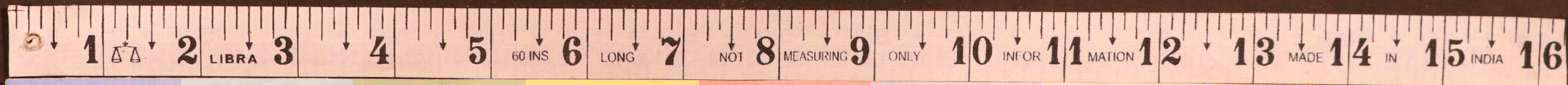

नत्वे कस्मिन्नित्यस्यासहायकत्वेन असहाये पदैवस्थाः प्रवृत्तौ भृत्यनिश्चयवस्था यो भृत्यस्य राश्यान्वयाकारेण
ससहायत्वात् व्यपदेशिवद्भावेन नदादित्वाभावे संगतानां यन्निरित्याशेकते नचेति निशुनिरूपितो गत्व कार्ये
ससहायत्वेन तस्य नदादित्वाभावे संगतानां यन्नाचविशमादायां गत्वे कार्ये तससहायत्वाभावेन नदादित्वादे

पुगयद्यथा ज्येष्ठत्वादिव्यवहारो यथा वशिला पुत्रकस्य शरीरमित्यादेव क ।
स्मिन्नारोपितानि कावस्थाभिसमुदायरूपत्वाचारोपितैस्तस्य शरीरमित्यादिव्य
वहारः तथा त्रैकाचत्वादिव्यवहारो यपन्निरिति लोकन्यायसिद्धये तच्चास
हाये पवतत्प्रवृत्तौ भृत्यस्य संगतानां यन्निःसम्हायत्वादिति वाच्यं शयमा
दायां गत्वे कार्ये यस्माद्विहितस्तदादि तस्य ससहायत्वाभावात् लोके वजा
नीपकन्यादिसत्त्वेऽप्येकपुत्रस्य तस्मिन्नेवायमेव ज्येष्ठत्वादिव्यवहारान्

गत्वा तन्नित्याशयेन परिहरति शयमादायेति सजातीयसहायत्वे यवयवकस्मिन्नित्यनेन व्यावृत्तिर्न विजातीये
तथा च शयोनिमित्रत्वेन सजातीयसहायत्वाभावात् प्रकृते सजात्ये च कार्यत्वेन न चान्न तस्तीति भावः भाष्ये
ऋषुत्रदृष्टेनादयमेवार्थो लभ्यते इत्याह लोके विजातीयेति ॥ ॥ ॥

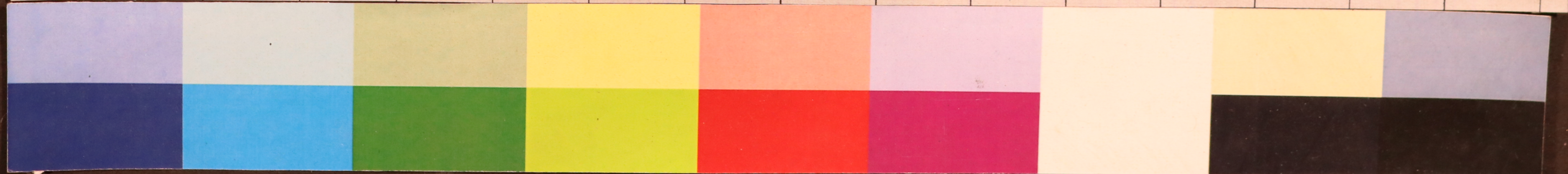
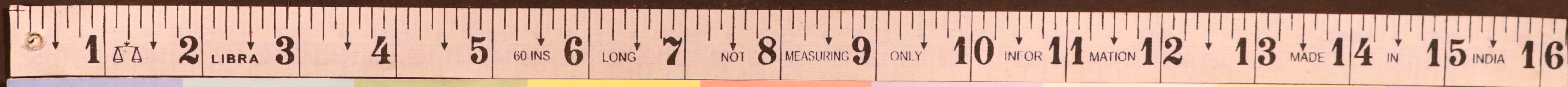

नन्वेवमेकावोद्वेप्रथमस्येति सूत्रे यपा च यपादेत्यादिसिध्यर्थं पकोचयामि निति एकाजिति ब्रूहीहोमिहोमिति रपायप्रा
 रत्यादौ यकवर्तुषु व्यपदेशिवद्भावेन पकावमुपयायज जागारिषु त्रीयिसतीत्याधिसिध्यर्थं भातोर्यपकाजवमवशितिव्याधि
 करणवही चाश्रित्यपुनः यपादेत्यादिसिद्धिं शोकायां तोव्यपदेशिवद्भावेनैव परिहृत्यवानेन तरे प्रथमस्य पुनैयत्रजजागा
 रत्यादौ प्रथमस्यासितत्रैव द्विवचनेन यपाच यपादेत्यादावित्याशोकाव्यपदेशिवद्भावेन पकावोद्वेनतः प्रथमस्येति प्रथ
 मायोगा पकाज्मा तस्य द्विवचनार्थः ततश्च श्यापपादेत्यादिसिद्धिः द्वितीयस्तनियमार्थः ततश्च जजागारेत्यादि सिद्धिः

नचैवेति जौवत्तारयकाजिति भाष्यासंगतिः शकारस्यासहायसाभावेन तत्रैकाज्ञानुपपाद
 नादिति वाच्यम् एकस्मिन्नित्यस्यापरीलोचनया तत्प्रवृत्तिः अर्थवत्ताव्यपदेशिवद्भावश्च
 त्रार्थवत्पदेनायसहायत्वमप्यलक्ष्यते अर्थवोपकेन शब्देन व्यपदेशिसदृशोभावः कार्ये
 लभ्यते इति नदर्शः प्रायोऽसहाय्यवार्थवत्वात् ऊरुन श्यादौ न शब्दाकारोऽसहाय्यमिति व्य
 वहारे सग्रादिये स्थितिव्यवहारे वा सहाय्यपदेति व्यपदेशिवद्भावेन टिसेनासिद्धिरिति न्यत्र

रितियोगविभागेन च परिरुप्यनेति जनीत्यत्र निजशपकाच्च श्रुताहोऽप्येकाच्च शकारोयेकाच्च निशब्देऽप्येकाजिति चत्वारो
 निजयातो रेकाचो वयवाः श्याश्रित्यनेषां सर्वेषां ययीयेन द्विवचनमाशोकिने भगवता भाष्यहृता ययसहायेयव
 व्यपदेशिवद्भावः स्यात्तत्रैकारस्य सहायत्वात् व्यपदेशिवद्भावेन पकाचत्वनुपपादनात् तदनुपपन्नेत्यादित्याशो
 कते नचैवमिति आशोकोत्तरमाह एकस्मिन्निति तस्य पूर्ववत्पुनित्वेन न दोषावहृत्यमिति भावः ॥ ॥

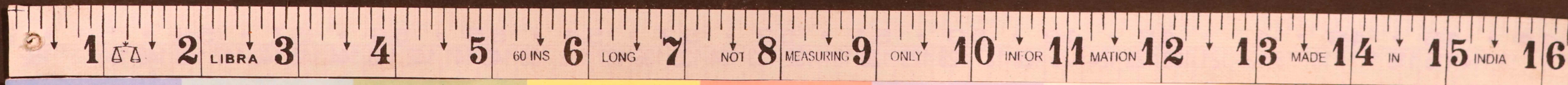

ननु यदंगोधिकारेति परिभाषायामस्योपाद्वयेन स्यतदंतस्येति तत्र तस्येत्यंशस्य प्रथमोपात्तत्वात्तदवा
रणा यद्यप्येवमेषिवदेकेत्युक्तान्तदंतविधिसिद्धस्य द्वितीयोपात्तत्वात्तदवातिव्याप्तिवारणायैदानीं ग्रहणावनाप्राप्ति
परिकेतेति परिभाषामवतारयति नमिति यदंगोधिकारे यवतस्य च तदंतस्येति त्रयोभयोक्तोक्तदन्तिरिक्ता
धिकारेऽनर्जित्यत्र तदंतस्येति प्रसक्तोक्तस्येत्यंशस्य संभवः तदन्तिरिक्ताधिकारे तदंतमात्रस्येति फ

ननु गरीदिभ्यो विहितो यत्र तदंतविधिना परमगरीदिभ्योऽपि स्या
दतग्राह्य ग्रहणावनाप्राप्तिपरिकेतेन तदंतविधिर्नास्ति इत्येवम
मासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधउपगृह्यणवर्जमिति वार्तिकस्य प्रत्ययो
शानुवादः ॥ ॥

लितेति फलितेति अतर्जित्यादाविवगरीदिभ्यो यजित्यादावपि तदंतस्येति तदंतस्येत्यंशस्य निव्या
प्तिश्चेति विवेकव्यस्य यतेन यदंगोधिकारेत्यस्य येन विधिरीत्यस्य प्रयेव भूतत्वात्तदयवाग्रहणावतेत्ये
वप्रथमेवक्तुमुचितम् यद्यप्येवमेषिवदेकेत्युक्तान्तदंतविधिर्नास्ति इत्येवमपूर्वार्थप्रतिपादिका अपि तद्वार्तिकेऽप्येक
देशार्थानुवादि केत्याह इत्येति एवं च नात्राप्यकानुवेषणप्रयोजनमिति भावः ॥ ॥

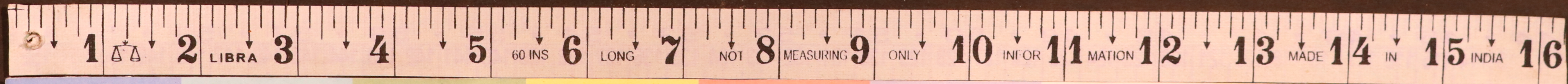
अतएवेति पतेनप्रहणवतेति परिभाषया समन्वयोरुक्त्या दौतदंतविध्यप्रवृत्त्या सोतस्येत्याद्या।
 र्थे मस्यादित्ययास्त ॥ १ ॥ यास्तम् ननुप्रहणवतेत्यस्यवार्तिकस्तप्रत्ययाणांनुबाहवसुप
 ॥ २ ॥ अन्ययांविधिविषयवत्कल्पने प्रमाणभावइत्यतः येनविधिसदंतस्येति सूत्रस्येपदोगाधि
 कारे तस्यचतइमरपदस्येतिवार्तिकप्रयोजननिरूपणावसरेपदाधिकारे प्रयोगसुपयायप्र
 माधिकारेकेप्रयेजने प्रयोगेनमहदयस्वस्तनरणादीर्घविधावितिप्रत्ययविधिभीनसोतम

अतएवायंप्रत्ययविधिविषयपव अतएवयेतविधिरिति सूत्रेभाष्ये
 प्रत्ययविधिभिन्नेयत्तित्यादौरटसमाणा प्रातिपथिकेनापितदंत
 विधिप्रतिपादनैस्वसापरमस्वसेत्पुदाहरणेचसंगच्छते ॥ ॥

हन्त्यादौ रटसमाणा प्रातिपथिकेनापितदंतविधिप्रयोजनप्रतिपादन परभाष्येमहान्परम
 महारप्रायस्तिष्ठतिस्वायस्तिष्ठति स्वसास्वसारोस्वसारः पवंपरमस्वसापरस्वसारोपरमस्वसारः
 पवंपरमनप्रापरमनप्रापरमनप्रापरः इत्युदाहरणप्रतिपादन परभाष्येचात्रप्रमाणमित्यत
 पवेति अन्यथाप्रहणवतेति परिभाषयातदंतविधिनियेयेतइभयमप्युनपपत्तंभवेदिति

भावः ॥

७५

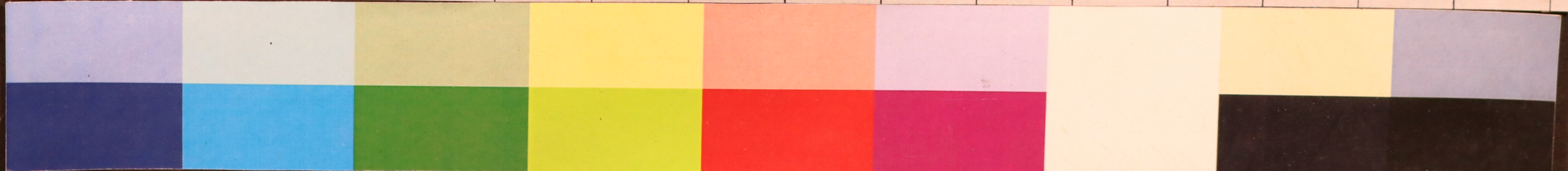
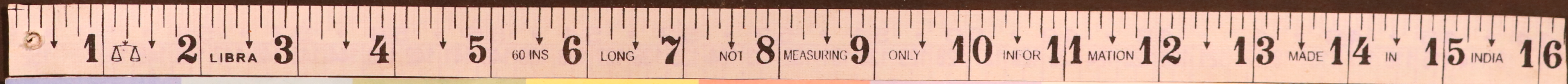

नैवैवप्रमाणेनरेसमुच्चिनोति अनयववेति इदानीग्रहणवतेतिनिषेधस्यप्रवृत्तिस्त्वलमाह सोपीति किमत्रग।
 सकमित्यग्राह धनितेचेदमिति नत्रहितिष्कादिषुप्रसमासग्रहणनत्तापकेनग्रहणवतेतितदंतविधितिषे
 धाभावेत्तापयिता किमेतस्यत्तापनेप्रयोजनमित्यनेनरेष्टेष्टागवतेष्टञ् इत्यत्रतदंतविधिःसिद्धोभवतीति
 प्रयोजनमुक्तम् तदनेनरेचनेनदक्षिप्रयोजनेग्रहणवताप्रातियदिकेनतदंतविधिप्रतिषिध्यते तच्चटञ्
 विधौकाचित्प्रकृतिर्गृह्यतेइतिनत्प्रयोजनेनिराज्वन्ताभाष्यकृता धनितमेतत् नत्ताहिपदीयेपरिभाषा

अनयवचनदंतविधिसमासेत्यादिनिषेधकथनवदस्यनकथनम् सोपितिषेधा
 विशिष्यनद्रूपेण गृहीतप्रातियदिकसूत्रेणैव धनितेचेदमसमासेतिष्कादि
 भ्यःइतिसूत्रेभाष्ये ॥ ॥ ॥

प्रातियदिकेमात्रग्रहणेप्रवर्तनेनदानचटञ् विधौकाचित्प्रकृतिर्गृह्यतेइतिभाष्योक्तिरमुक्ताभवेत्तत्रापि
 द्यास्यातिपदिकाधित्याधिकारात् प्रातियदिकमात्रस्यप्रकृतित्वेनाश्रयणात् अनोविशिष्यनद्रूपेणयत्रप्रा
 तियदिकंगृह्यतेनत्रैवेयंप्रवर्ततइत्यभ्युपेयम् नत्तासतिटञ् विधौअधिकारानुरोधेनप्रातियदिकमात्रस्य
 प्रकृतित्वेनाश्रयणेपिविशिष्यनद्रूपेणकस्यास्मिन्प्रकृतेराश्रयणाभावान्नचटञ्विधौकाचित्प्रकृतिर्गृ
 ह्यतेइतिभाष्योक्तिःसंगच्छते टञ्विधौविशिष्यनद्रूपेणकाचित्प्रकृतिर्गृह्यतेइतिनतदर्थः तस्मान्नद्रूपेणैव

नत्ताहिपदीयेपरिभाषा

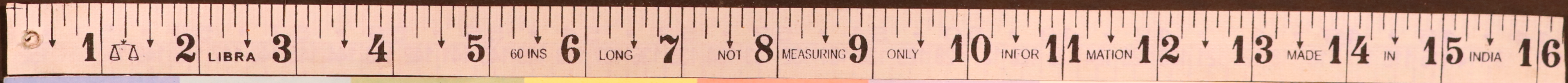

७५
अत्र तापकांतायां तापकमप्याह अत्र चेति अत्र च शब्दोपार्थकोभिन्नक्रमः पतेन वार्तिकस्य प्रत्ययो
शानुवादीनेवेन स्याः अत्रावत्र तापकाप्रयणमयुक्तं इति प्रसुक्तमिति वेदितव्यम् अथवा वार्तिकस्य
देशानुवादो ग्रहणवन्तेति तदंशे तापकसिद्ध्यानुवादीनां पूर्वः किमत्र तापकमित्यत आह अत्र चेति
एवं चैतन् तापकसिद्धग्रहणवन्तेत्यर्थानुवादो वार्तिकस्य प्रत्ययोऽंशः न न वार्तिकस्य प्रत्ययोऽंशानुवादः

अत्र च तापकं स पूर्वचेति सूत्रम् अत्र चापूर्वादिति रिप्यत्र तदंतविधितैव सि
द्धे किं तेन न नैवेदं सूत्रोक्ताद्वकदशांतादुः पदगोपूर्वादित्यादिः केवलसू
त्रशाब्ददशानशाब्देकशाब्दादिसिद्ध्यादन्ते आह व्यपदेशीवद्भावोः प्रतियदि
केन ॥

सत्यपि बोध्यम् इदानीं पदोंगादिकारेति परिभाषास्य तस्य तदंतस्येति शब्दस्य असेंभवति व्याप्तिपरि
भाषाद्वयेन निराकृत्य तत्र तस्येति क्रमप्राप्ताः इति व्याप्तिनिराकरणाय व्यपदेशीवद्भावोः प्रतियदि
केनेति परिभाषामवतारयति न नैवेदमिति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

७५

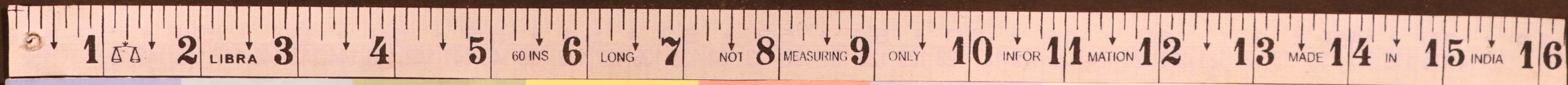

अत्राप्येकमाह पूर्वोदिति नन्वेवं समुदितस्य पूर्वोक्तपूर्वोदितस्य इष्टादिभ्यस्तत्रानुवृत्तौ अनिष्टीत्याद्यसिद्धिप्र
संगः तच्च इष्टादिभ्यो गणपदिनेभ्यः प्रत्ययविधानसामर्थ्यादेव न समुदितस्यानुवृत्तिर्भविष्यति न्यपि न समुदितस्य
स्येवेति वाच्यं समुदितस्यानुवृत्तावपि विद्यमानपूर्वकात्पूर्वशब्दात्पर्येभ्यः इष्टादिभ्यस्तत्रानुवृत्तौ अनिष्टीत्यादि।
सिद्धये तस्य चारितार्थादित्याशोकने न चेति यत्राप्येकपरिभाष्यप्रामाण्यात्तदनुवृत्त्यभावकल्पनेनातिष्ठी।
न्यादेरनन्तानमिति परिहरति तापकेति नन्वेककयो करणरोप्ये तत्राप्येकपरिभाष्यप्रामाण्यात्तत्पूर्वोदित्यत्रैव
स्वरितत्वे प्रतिसाकल्पनेना निष्टीत्यादिसिद्धौ न दत्तमिथाने प्रामाणाभाव इत्यरुचे राह एकयोगीति अतएव

पूर्वोक्तपूर्वोदितिरित्येकपदयोगेष्टययोगकरणसम्पत्तिर्गो मचेष्टादिभ्यस्तिसूत्रेनुवृ
त्त्यर्थे न तथा पादोऽनपदानिष्टीत्यादिसिद्धिरिति वाच्यं तापकपरिभाष्यप्रामाण्येनातिष्ठी
न्यादिप्रयोगाणामतिष्ठत्वात् एकयोगोपि तावत् उत्तरत्रानुवृत्तौ बाधकाभावाच्च यत्र
पवनोतादृशसंख्यादेरिति चरितार्थम् ॥ ॥ ॥

प्रातिपदिकेन व्यपदेशिवद्वावादेवेत्यर्थः ननु भ
योऽपि प्रत्ययविधिविषयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन नोतादसंख्यादेरित्यस्या गमविधायकत्वेन प्रत्ययविधित्वा
भावादेव प्रकृतपरिभाषाया अप्रवृत्तौ नन्वेव चारेण प्रसंख्यादेरित्यस्य चरितार्थपियादतममुक्तं प्रत्यय
विधि विषय इत्यस्य प्रत्ययो देशिक विधिविषय इत्यर्थस्तु तत्रार्थे प्रकृते प्रत्ययो देशिकमद्विधेः सत्त्वा
त्प्रकृते दोषाद्वारेपि गार्गादिभ्या यत्रित्यादौ साक्षात्प्रत्ययविधित्वेन प्रत्ययो देशिककविधाना भावाद्भ
योरेकविषयकत्वेन पूर्वपरिभाषाया अप्रवृत्त्या न दत्तविधिद्वीरत्वात् ॥ ॥ ॥

76

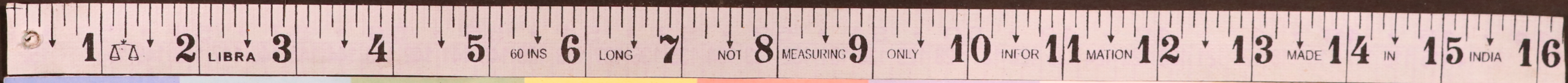
नचपूर्वपरिभाषाविषये प्रत्ययविधीत्यस्य यथाश्रुतार्थकत्वमेव कल्पने प्रकृतपरिभाषायां तसमन्तरोक्तार्थक
 त्वमिति पूर्वोक्तदोष इति वाच्यं समन्तपरित्यागस्यापि प्रत्ययोदेश्यकविधित्वेन तत्रैतत्परिभाषायाः प्रकृतौ व्यय
 देशिवद्भावेन सज्जरित्यादौ रुत्वा नापत्तेः अत्रत्यस्य यत्तस्याः प्रत्ययविधि विषयत्वमभ्युपेत्य यत्तत्परिभाषाया
 दृश्यभावप्रतियादनपरस्य ग्रंथस्य दत्तजलांजलित्वापत्तेः नचप्रत्ययत्वसामान्यधर्मेण तद्वराप्यधर्मेण चोद्देश्य
 तायामेव प्रतियोगे श्यकविधित्वेन दिष्यत्वेनैतस्याः तथासति समन्तरोरुत्वात् तत्सामान्यधर्मेण तद्वरा
 प्यधर्मेण चोद्देश्यतायाः प्रभावेन प्रत्ययोदेशिवविधित्वाभावेन तत्परिभाषायाः प्रकृत्यारुत्वे सिध्यत्येव ताप्य
 त्रत्यग्रंथस्य दत्तजलांजलित्वापत्तिरिति वाच्यम् तथासत्प्रतीतिस्तत्रैतत्प्रत्ययत्वसामान्यधर्मेण तद्वराप्यधर्मे
 ण चोद्देश्यतायाः प्रभावेन प्रत्ययविधित्वाभावेनैव यत्तत्परिभाषायाः प्रकृत्यभावसिद्धौ तत्सिद्धये इयं च प्रा
 तिरिक्तग्रहणोपवेति मूलग्रंथवैयर्थ्यापत्तेः नचप्रत्ययस्योद्देश्यविषयेयत्वेन उभयसाधारण्येनैव प्रकृतिरिति
 वाच्यं यवमपिसमन्तरोरुत्वादौ पूर्वोक्तदोषतावदस्यात् तत्तत्र प्रतिलक्ष्यवाक्योपसृत्या सज्जुष्टाद्विष
 योपसृतस्य लक्षणस्योद्देश्यत्वविधीयत्वोभयाभावेनैतत्परिभाषायाः प्रकृत्युक्तौ वेति वाच्यम् यत्तत्परि
 भाषात्तापकस्य सजातीयोपत्तत्वेन यत्र प्रत्ययस्य विधीयत्वेन तत्रैव यमित्यभ्युपगमेन उभयसाधारण्येन प्रकृति
 कल्पनस्यायुक्तत्वात् नचसूत्रग्रन्थे उक्तमिति सूत्रे भवतीति प्रतीकमुपादाय व्यपदेशिवद्भावे प्रातिप
 दिकेनेति निषेधस्तत्रोपात्तो दीति शब्दविषयक इति शाबरग्रंथानुरोधेन यत्तत्परिभाषाविषये पूर्वोदि
 तिरिति शायकं प्राचामनुरोधितोऽस्य ग्रंथकारस्याभिमतमिति प्रतीयते अन्यथा धर्मिग्राहकप्रमाणविरोधे
 तत्सूत्रोपात्तोऽदिशब्दविषय इत्युक्तेरसंगत्यापत्तेः एवं चैतन्मतेन तापकैर्न तादसाव्यादिरिति सूत्रस्या
 साव्यादिरिति ग्रहणमेव अन्यथा पंचमस्त्यादावप्यव्यपदेशिवद्भावेन साव्यादित्वेन तद्वरर्थे स्यात् तथास

नचपूर्वपरिभाषाविषये प्रत्ययविधीत्यस्य यथाश्रुतार्थकत्वमेव कल्पने प्रकृतपरिभाषायां तसमन्तरोक्तार्थक

७६

अन्यथापेवमस्यादावपि व्यपदेशिवद्भावेन संख्यादिवेन दूरं स्थितं तथा सातीदानीं तावकस्य सजातीयोपेत्य
 तान् यत्र प्रत्ययस्य विधेयत्वेन त्रैवेनिकत्वापि तन्मयुक्तमिति वाच्यम् विनिगमनाविरहादेन द्विरोधेन स्त्रीप्रत्यय
 स्थितेन रायापि प्राचामनुरोधितस्य कल्पितशक्त्यात् स्त्रीप्रत्ययस्य शब्दस्य परिभाषाप्रत्याख्यातफलित्वा
 र्थप्रदर्शकत्वेनास्य पपत्तिश्चेति चेन्न मटः प्रत्ययत्वाभ्युपगमेन प्रत्ययविधि विषयत्वस्य सत्तात्पर्यविभाषाप्रवृत्त्या
 चरितार्थं यथा दनस्य युक्तत्वात् न च मडादिषु यस्यादिस्तनिर्देशः मडादिषु यस्यादिस्तनिर्देशः कर्तव्यः
 यस्य स्यादिर्भवतीति वक्तव्यमिति नानादसंख्यादेरिति सूत्रस्य भाष्यवार्तिकानुरोधेन ग्रागमत्वे वा स्या स्तीति प्र
 नीयते अन्यथा तद्विरोधः स्यात् प्रत्ययत्वप्रमाणाय राहतमिति वाच्यम् तत्र को दोष इत्युक्ता प्रत्ययान्तरे हि स्वरे
 दोषः स्यात्प्रत्ययोपदे हि सति स्वरे दोषः स्यात् विंशतिनय इत्येतदग्निमभाष्यमद्वयुक्त्युक्तौ दारुतिविंशति
 तम इति तमदमात्रोदाहरणेन मद्व्युत्पत्त्युक्तौ प्रत्ययत्वेपि न दोष इति सूचनेन तद्विरोधाभावात् अतएवात्र म
 द्व्युत्पत्त्युक्तौ मागमप्रत्ययत्वयोर्विशेषाभावः तमदस्य प्रत्ययत्वे ससायुदानः ग्रागमत्वे त्वयातो भवतीति उह
 स्वरेण विंशति तम इत्येतो यान्तं भवतीति कैयटः मडादिषु कारस्याच्चारणार्थत्वेनाविवक्षितत्वाद्दलमात्रे माका
 रादावगमत्वप्रयुक्तस्वरसंभवात् उहस्वरपवभवति प्रत्यवेत्त्वप्रकारस्य विवक्षितत्वात्प्रत्ययस्वरपवभवती
 तिनतयोः कश्चिद्विशेषास्ति तमटित्तकारकारस्य यत्पदपेपिविवक्षितत्वाद्विशेषोऽप्येवेति न दाशयः न च मडा
 दीनामागमप्रकरणपाठादेवागमत्वमन्यथा प्रकरणविशेष इति वाच्यं द्वे स्त्रीयः त्रैस्त्रै प्रसारणे चेत्पत्र उहोः संवे
 येनागमवाधिनोपि प्रकरणविशेषस्य सत्त्वात् न चैवैवागमलिंगादिकरणार्थं स्यात् नानादसंख्यादे
 मः शब्दोदसिषट्कतिकति ययचन ॥ ॥ ॥

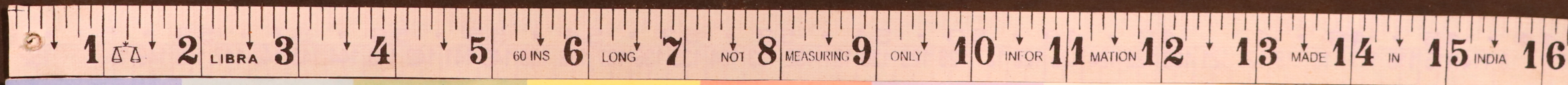

सदत्रेयेयोजना ननुतोतादसंदिरित्यत्रप्रत्ययविधित्वाभावेनप्रकृतनिषेधाप्रवृत्त्याव्यपदेशिवदेक
स्मिकनित्यस्याप्रवृत्त्यापेक्षमश्रुत्यादावप्यसंख्यादेरितिनिषेधः स्यादत आह अतएवेति सर्वनाम्नोक्तु
द्विस्थयसामर्थीकत्वेतापवेत्यस्यासंख्यादेरितिनिषेधसामर्थ्यादप्यव्यपदेशिवदेकस्मिकनित्यस्यानभ्युपग
मादेवेत्यर्थः विपक्षेनस्पष्टेयर्थ्यदर्शयति अन्यथेति पेक्षमश्रुत्यत्रपूर्वोक्तरीत्याव्यपदेशिवदेकस्मिक
नित्येनेनकेवलस्यापिसंख्यादित्वाभ्युपगमेत्यर्थ इति अथवा प्राचीनमतानुरोयेतापके पूर्वउपमाय

अन्यथापेक्षमश्रुत्यादावप्यव्यपदेशिवद्भावेनसंख्यादित्वा
नदैयर्थ्यस्पष्टमेव इयंप्रातिपदिकग्रहणे एवतनप्रातिपदिका
प्रातिपदिकग्रहणेनेनउगितश्चेत्यत्रनदोषइतितत्रैवसूत्रेभाष्यस्पष्टम्॥

समनेतोतादसंख्यादेरित्येवात्रतायकमितिदर्शयितुमाह अतएवेत्यादि पवेवस्वीप्रत्ययस्यागितश्चेति
सूत्राशेषावरयेयोपिनुकूलवपवेनविरोधमावाहति इयेवेत्यादिग्रन्थस्तपूर्वतायकानुरोयेवेतिनदोष
इत्यलम् इदानीप्रकृतमनुसरामः परिभाषाप्रवृत्तिस्थलमाह इयमिति भाष्यस्पष्टमिति उगितश्चे
तिसूत्रस्यभाष्येनप्रत्ययग्रहणेइतिपरिभाषायामुक्तं नतपदावधेयम् ॥ ॥

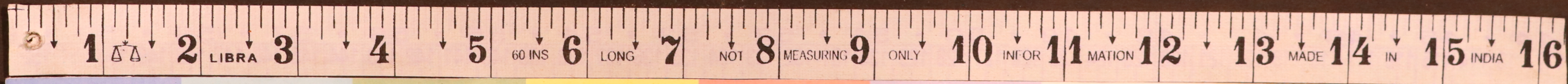

ननु सति शास्त्रात् प्रतिबंधके विशेषविशेषताभावसममिच्छाहारेयेन विधिस्तदा तस्येति न देत वि
धिरिति स प्रयत्नतदेत विधिप्रतिपादनेन प्रतिपादितं भवति तथा सति बोधोपि प्रत्ययेऽप्यादौ विशेष
विशेषताभावसममिच्छाहारादप्यकसद्भावभावाच्च न देत विधौ योने प्रत्ययस्यार्थस्यात् कथं
यादौ प्रत्ययेऽप्यर्थस्यार्थोपपत्तेरिति विधिस्तदेतस्येति स्यात्पवादभूतायस्मिन् विधिस्तदा दावल ग्रहण
तिपरिभाषामवतारयति नन्विति अत्रापकाकोत्तवारयन् यतस्यास्य लं दशीयति वाचकी

ननु बोधोपि त्वादौ प्रत्ययस्यार्थः कथमिदं न ग्राह्यं यस्मिन् विधिस्तदा
वल ग्रहणेन देत विधेर पवादपवाये वाचनिके सायेन विधिरि-
त्यत्र भाष्यपठिता ॥ ॥

ति नत्र हि प्रतिनस्मिन् ग्रहणानि इत्यस्य प्रयोजनानुक्तायस्मिन् विधिस्तदा दावल ग्रहणयस्मि
न् विधिस्तदा विति वक्तव्यं किं प्रयोजनं अविप्रधानभुवोऽप्यारियद्बुद्धाविति इहैव स्यात् श्रियो भवो
श्रियः भवः इत्यत्र न स्यादित्युक्तं सूत्रशेषे सममिच्छाहारो नामनात्रैव स होच्चारणामपि न योस्तद
स्येवनेन प्रविश्रिधात्विति भाष्योक्तो दाहरणे स्योस्तत्रैव स होच्चारणभावेपि न दोष इति बोध्यम् ॥

29

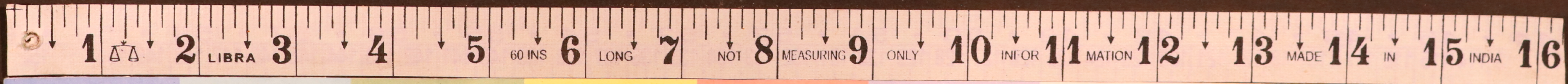
ननु च परिभाषा योयस्मिन्निति सप्रसंगे तोपलक्षकस्तस्य च ग्रहणं ग्रहणोऽत्यन्तेन विशेषणतया संबन्धः ।
 अस्मिन्नित्येन विधिरित्युत्तरी नुरोधेन विशेषणमेव ग्राह्यं तथा च सप्रसंगेन विशेषणी भूतेन ग्रहणं
 एतत्तदादौ परतः कार्येन तत्तदन्तेन इति परिभाषार्थः एवं च तस्मिन्निति निर्दिष्टे इति सूत्रस्य तस्मिन्नित्य
 नेन अर्थस्वरूपो भवतः सप्रसंगेन ग्रहणवत् अत्रापि उभयतो ग्रहणेन द्विषा कृतीत्यादौ स्वरूपतः स

अस्यास्य स्वरूपसत्ता प्रतीतिमित्रमत्र पवनेद्विषीत्यादौ वशादेकत इत्यर्थला
 भः इयं चार्द्धभातकस्येद्विति सूत्रे बलादेरित्यादि ग्रहणं सामर्थ्यादि
 शास्त्रविशेषणयोरुभयोः सप्रसंगेन तेष्वेव प्रवर्तते नतः सिधुदिति सा
 देः पदस्येति नाशः ॥

प्रसंगेन तेष्वपि अर्थतस्तदभावादेतत्परिभाषाया अग्रहणं वशादित्यर्थे तस्यादित्यत आह अस्यापि
 तस्मिन्निति सूत्रेन तत्रेति शास्त्रादायानात् नेन तथा ग्रहणेऽपि प्रकृतेन तदनुयादात्तमेतत्तदग्रहणमिति विशेष
 यः एवं च परिभाषा नैव तदादावित्यत्र तदादेरित्यप्यर्थो बोध्यः ननु यत्परिभाषाया स्वरूपतस्त
 त्तत्तमेन ततः सिधुदिति आदौ स्वरूपतस्तत्तात्पर्यपरिभाषाप्रवृत्तिः स्यादित्यत आह इयं चेति सप्रसंगे

शेषेति तेति ॥

७५

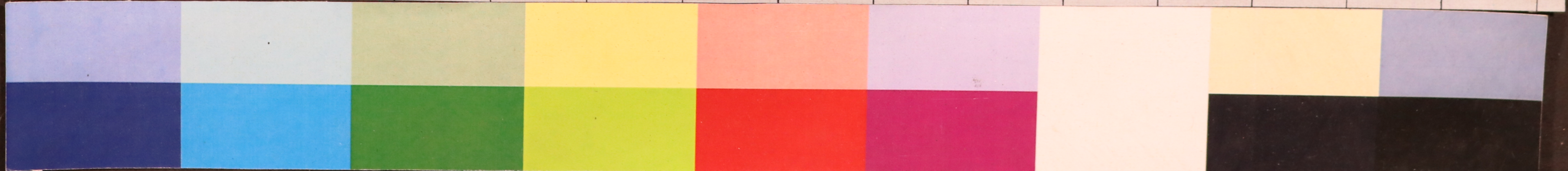
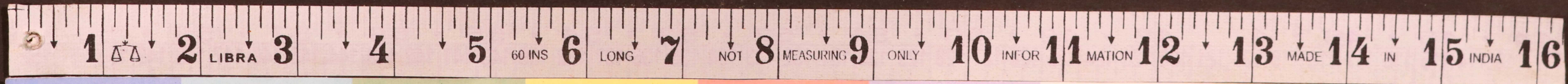

ननु नीषमह लभनपरिषः सेसिचिह्ननचुनचु इत्तदन्ततः न्यादावाडं पातकस्येन्यशास्यसंबंधात् विशेषा
 लाभस्तत्र नोत्पादेर्विशेषणस्य समस्येन्येपि विशेषस्य न स्य तत्ताभावाद् उभयोस्तयोस्तत्ताभावेनैतत्परि
 भाषायाश्च प्रवृत्त्या तादेरित्यर्थो नापत्तिरित्यत आह नीषमहेति शब्देऽशेषावरेति रूपितमिति तत्र
 हितादेरिति प्रतीकमुपादाय ननु तादेरित्यर्थोऽलेभः वलादेरित्यादिग्रहण सामर्थ्येन विशेष्यवि
 विशेषणयोरोपर्ययसमस्य चारणोपवयसि निधिरित्यस्य प्रवृत्तेः प्रत्ययवदः सिधुडित्यादौ सादेः य

नीषमह सेसिचीत्यादौ यथा तादेरित्यर्थे लाभस्तथा शब्देऽशेषावरेति
 रूपिते चटपटे चटपटादित्यादिसिद्धये आह सर्वोद्धृष्टो वि
 भाष्येकवद्भवति ॥ ॥ ॥

दस्येति नर्थ इति चेत् सूत्रत्वाद् वलादेरित्यनुवृत्त्यविशेषणी भूतवलयपदार्थस्य नकारेण विशेषणान्तकाररू
 पवलादेरिति वाच्यार्थः यदे सेसिचीत्यादावपि बोध्यम् समसीतप्रथमार्थपदेन्यलमिति निरूपिते प्राक
 सप्रयंचनदेन विधिरूपेण व्यपदेशिवदेकस्मिन्नित्यतिदेशिप्रसंगात् आनिदेशात्मिका सर्वोद्धृष्टो
 विभाष्येकवद्भवतीति परिभाषा सवतारयति चटपटमिति

ननु सर्वो द्वंद्वश्चैकः द्वंद्वश्च प्राणीत्यादिप्रकरणविषयस्यापि न देतः पाणिन्यात्तद्गुणेन त्रय्येकवद्भावविकल्पा
यविरित्यत आह द्वंद्वश्चेति अन्यथा पूर्वोक्तन्यायेनैकवद्भावे सिद्धे द्वंद्वश्च प्राणीत्यादिप्रकरणे व्यर्थमेव स्यात् तथा
सति तत्सामर्थ्येन प्राणपदीनोपकवद्भावपेवेति तत्प्रकरणस्य नित्यसामर्थ्यत्वकल्पनात् तद्विषये विकल्पाय नितिरिति
भावः यतस्यान्यथा सिद्धत्वे साधयति चार्थद्वंद्वश्चेति तापकाकोत्तायां तापकमप्याह तिष्ठेति तापकमेवोपप्रा
दयति नहीति तथा च तिष्ठपुनर्वसोर्नक्षत्रद्वंद्वेव द्वंद्ववचनस्य द्विवचने नित्यमिति सूत्रेव द्वंद्ववचनवती

द्वंद्वश्च प्राणीत्यादिप्रकरणविषयः सर्वो द्वंद्वश्चेत्यर्थः चार्थद्वंद्वश्चेति सूत्रेण समा
रेतरेतरयोगयोरविशेषेण द्वंद्वविधानात् न्यायसिद्धेयम् तिष्ठपुनर्वसोरिति
सूत्रस्येव द्वंद्ववचनस्येति ग्रहणमस्या तापकम् ॥ ॥

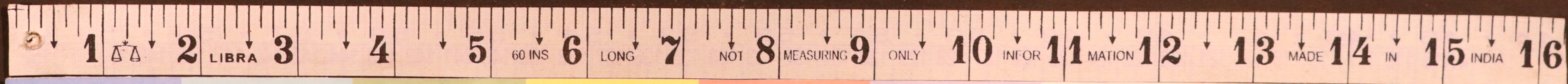
नित्यदर्थः अनेन च द्वंद्ववचनस्येति द्व
इवानुवादेन द्विवचनस्येति देशो विधीयते तथा तिष्ठपुनर्वसूचतिष्ठपुनर्वसूचनस्य द्विवचने नित्यमि
त्येव वक्तव्ये द्वंद्ववचनस्येति अनुवाधकत्वे द्वित्वानि देशाद्वारणाय स चैतभ्यामाभावे सर्वत्र वक्तव्ये वक्तव्येन
व द्वंद्ववचनव्यावर्त्या लाभात् व्यर्थः स्यात् तत्सामर्थ्यादेतज्यायोगीकारेन भयमेवेन कदाचित्समाहारे
पकत्वमपि स्यात् तद्वाच्येनैव द्वंद्ववचनस्य अनुवाधश्चरितार्थ इति भावः ॥ ॥ ॥

नन्वेवमपि लिख्य पुनर्वसु इत्यत्र जातिरप्राणि तच्च सुभयत्वे दैर्घ्यातिरप्राणिनामिति नियमेनैकवक्त्रावे
यद्वत्सर्वथापि विलोपात्तस्यासंभवेन लिख्य पुनर्वसोरिति लक्षणमनुपपन्नं स्यादित्याशंकते नचे
ति यावता विसाये दृश्यते तत्रैतन्न सर्वथाप्यते इति न्यायेन तद्विकल्पमेतत्तस्य मनुष्येन सहिक

तद्विद्वेति लिख्य पुनर्वसु इत्यत्र तद्व्यावृत्त्यर्थं नचैवमप्यत्र जातिरप्राणिना
पिति नित्यैकवक्त्रावेन वक्त्रवचनाभावादिदेसूत्रे व्यर्थमिति वाच्यम् त
द्विकल्पस्याप्यनेन तापनात् नचैते प्राणिन इति वाच्यम् ॥ ॥

त्यमपि तापयतीति परिहरति तद्विकल्पस्येति ननु तत्तत्राणोच्चेष्टवत्वेन ग्रन्थमिकवायुसंयोगव
त्वेन प्राणिना जातिरप्राणिनामित्यस्याप्राप्यापूर्वोक्तशेकैवतोदेतीत्याशंकते नचेति ॥ ॥ ॥

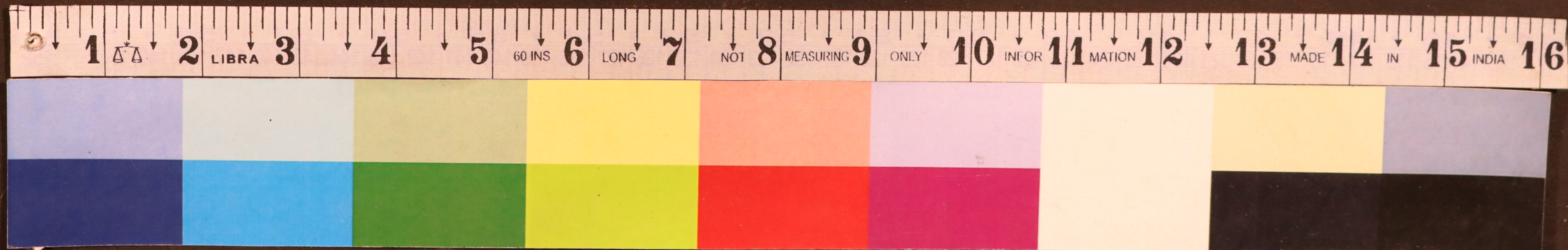
81

प्रायोमयाप्राण इति ह्योदो ग्यमुतेः अङ्गिर्विना जेसां ग्लायमानत्वाभावात् प्राणत्वमिति परिहर
 ति प्रायोम इति ह्योदो ग्ये हि षष्ट्या येषां प्राणिनामकपितृ स्युतके नुनामकपुत्रा व्यापिका
 याम्य काना यो यथा वल्लु सौम्ये मास्ति सौदेवताः पुरुषे प्राण्य त्रिवृत्तिवृन्दे कैका भवन्ति तन्ने विजानी-
 हीति पितृ प्रतिज्ञातं तरे पितृ वचनं ह्येवमास्मायते अत्र मशिते तत्रेया विधीयते तस्य यः स्यविष्टो धातु
 सत्परीषं भवतीयो मध्यमस्तन्मो सं भवति यो निष्ठुस्तन्म न ग्रायः पीतास्त्रेया विधीयते तासां यः स्यविष्टो
 धातुस्तन्मूत्रं भवति यो मध्यमस्तलोहितं यो निष्ठुस्तन्म ग्राणस्तेजाः शितं त्रेया विधीयते तस्य यः स्यविष्टो

प्रायोमयाप्राण इति मुतेरङ्गिर्विना ग्लायमानप्राणानामेव प्राणिनात्वे म् ॥

धातुस्तदस्ति भवति यो मध्यमः समजा यो निष्ठुस्तदागः नमय श्रेहि सौम्यमन प्रायोमयः प्राणस्तेजाम-
 यी वागिनीति अयो यो निष्ठुभागस्तस्य प्राणयचय करत्वेन तदेतरा तस्या यचयत्वाभावात् ग्लायमानत्वं
 मित्येतत्प्रुतः प्रतीयते तत्तस्मै नादृशविशेषण विशिष्टप्राणवतामेव प्राणित्वेनातद्वक्तो अत्र तियामेका
 कांसा यो नलो कविवहारप्रसिद्ध तदुभावा तियामको वायो नदैव मपिनेषा प्रत्येकव्यक्तिनैतत्तत्र
 जानिर्न सिध्यत एकव्यक्तिवृत्तिवस्य जातिवायकत्वादिति वाच्ये प्रतिमन्वेतरेभिर्जातिनत्वाणीति द
 शतेन मन्वेतरीयव्यक्तिभेदमादाय तत्र जात्युपपत्तेः ॥

५१

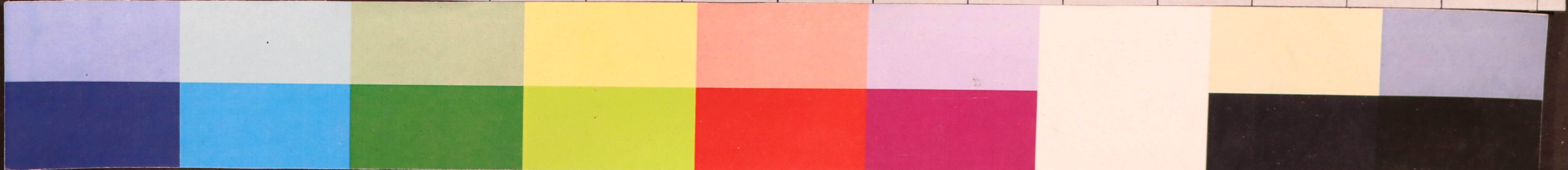
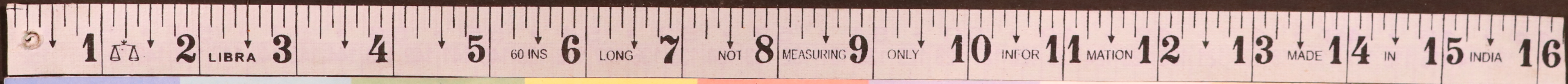

पतङ्गं सर्वे प्राणीकमेव न स्वकयो लक कल्पितमिति दर्शयितुमाह स्पष्टं चेदमिति तत्र हि बह्वचन
स्थितिकमर्थ उदितं तद्युनर्वसकथं चात्रैकवचने जातिद्वन्द्वकवद्भवतीति अप्राणीनामिति प्रतिषेधः
प्राप्नोति यदेतर्हि सिद्धमिति यद्बह्वचने करोति न ज्ञापक इत्याचार्यः सर्वो द्वन्द्वविभाषयेकवद्भवतीति
न्यायसिद्धप्राणिद्वन्द्वविकल्पे बह्वचनलिंगेनैव ग्रहणलिंगेन सूचयित्वा अथवा नात्र भवेत् प्राणिनः
प्राणायवात्र भवेत् इत्युक्ते यदधीनस्थितिकाः प्राणिनस्तद्वन्ममेव प्राणित्वेन तत्राणां तेषां देवतात्वात्

स्पष्टं चेदं निष्पुनर्वस्यारि निस्तूत्रे भाष्ये अनयवद्वेदश्च प्राणीत्यादौ प्राण्य
गादीनामेव समाहार इति विपरीततियमोतः

दधीनस्थितिकताभावेनेनद्वन्वाभावादितितदाशयः एवंवतत्त्राणामप्राणित्ववद्भवचनस्यजातिरप्राणि-
नामित्येकवद्भावविकल्पतापनार्थतम् प्राणित्वपक्षेननेतिमिदं तनुप्राणित्वपक्षेनद्विकल्पताप-
कताभावेपिवद्भवचनस्यवैयर्थ्यस्यादेवद्वन्द्वस्येत्यादिषुयः समाहारः अप्राणपगादीनामेवेत्येवंविधवि-
परीतकल्पनादित्यतग्राह्यतपवेति वद्भवचनग्रहणादेवेत्यर्थः यतस्तामर्थ्यादेवतादृशवि-
परीन्दनं यमोनभवतीतिभावः ॥ ॥ ॥ ॥

४२

विकल्पप्रसंगात्परिभाषांतरमाह सर्वविधय इति ऊत्रत्येकघेघसिद्धा इत्येतस्याः स्थलद्वयेन तत्रत्यसाधनप्रका
रेचदर्शयति व्यत्ययोवद्गले षष्ठीयुक्त इति प्रथमे हि योगविभागः कर्तव्यः व्यत्ययो भवति स्यादीनामिति चे
डापुष्पास्यभेदति भिन्नतीत्येवंप्रोप्त सचनमरति नमुयने इति प्राप्ते ततो वद्गले छंदसि विषये सर्वविधयो भवे
तीत्युक्तं द्वितीयेति योगविभागः षष्ठीयुक्तं छंदसि षष्ठीयुक्तः इति शब्दोदसि चिसेतो भवति ततो वा वा छंदसि सर्वे
विधयो भवेति प्रथमयोगविभागस्य प्रयोजनं युक्तमाता सीद्धिदक्षिणाया इत्यादौ सवादि व्यत्ययः तत्र दक्षिणा

सर्वविधय छंदसि विकल्पेन व्यत्ययो वद्गलमिति योगविभागेन षष्ठीयुक्तं छंदसि
वेति सूत्रे वेति योगविभागेन वसाधिताने तत्र प्रतीयमस्य उर्मिपुष्पतीत्यादिसिद्धम्
पुष्पत इति प्राप्नोति ॥

या इत्यत्र दक्षिणा यामिति प्राप्ते वित्ययेन षष्ठी स्पष्टं चेत्तत्सर्वं तत्रैव द्वितीययोगविभागस्यापि पूर्वोक्तप्रयोजने
स्पष्टं चायमपि तत्रैव न त्वेवमेकेनैव योगविभागेन प्रयोजनसिद्धावपरो योगविभागो व्यर्थ इति चेत्सत्यं उक्तं चे
त्तत् षष्ठी युक्तं छंदसि सूत्रे योगविभागे इति प्रतीकमपादाय केयदेन तत्र द्वितीयेन परिभाषासमयने यावच्च
प्राप्ते कार्यं तच्छंदसि वा भवति तत्रातयेव सिद्धं गले छंदसीत्यादि न वक्तव्यम् एतदर्थं व्यत्ययो वद्गलमित्य
त्र योगविभागो न व्याख्याय इत्युक्तम् ॥

॥

॥

॥

॥

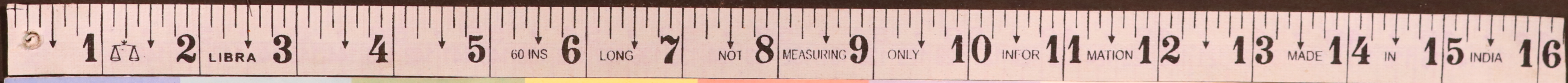
५२

मध्येविकल्पसंगपरिसमाप्यपुनः पूर्वोक्तातिदेशप्रसंगान् प्रकृतिवदनुकरणमितिपरिभाषामवतार
यति नस्ति नत्रतायकं दर्शयति मेयइति क्षियादीर्घादिति सूत्रेक्षियत्रश्च इति न तस्याः सत्वे ताया
यित्वा न तत्र न्यप्रातिपदिकत्वं न विभक्त्यंशेन तस्याः सत्त्वं त्रिकत्वं तापयति प्रातिपदिकत्वेति कुत्रापि
मयमित्याकांतायां न स्यात्स्यलं दर्शयति क्षियोदीर्घादिति यदि ह्रस्वस्य ग्रहणं स्यात् हि क्षरित्येव द्रव्यादिति

ननु क्षियत्रादौ इयङ् कथमिति न्यत आह प्रकृतिवदनुकरणं भवति क्षियत्र
तीयङ् निर्देशोऽस्या तापक सत्त्वं नैव प्रातिपदिकत्वं न विभक्त्यंशेन तस्याः सत्त्वं त्रिकत्वं तापयति प्रातिपदिकत्वेति कुत्रापि
दन्ति न्याये मिति क्षियोदीर्घादिति सूत्रे भाष्य स्पष्टम् ॥ ॥ ॥

अतितमसीत्यादि ह्रस्वस्य इयङ् निर्देशो न व्याहृत्यादीर्घं ग्रहणं प्रत्यासायनात् निर्देशः प्रमाणं शक्यं कर्तुं य
थैव ह्यत्रा प्राप्ता विभक्तिः पदमिदं देशो पीत्या शक्तिनात्रा प्राप्ता विभक्तिमिडात्र विभक्तिः प्रातिपदिकादिति
कथं प्रातिपदिकसंज्ञा अर्थवत् प्रातिपदिकमिति समाधाय ननु चापात्तदिति प्रतिषेधः प्राप्तातीति पुनराशक्ति
नेषपातः भातोरेष ग्रन्थकरणमिदं देशो न प्राप्ताति प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति इयङ् निर्देशः ॥ ॥

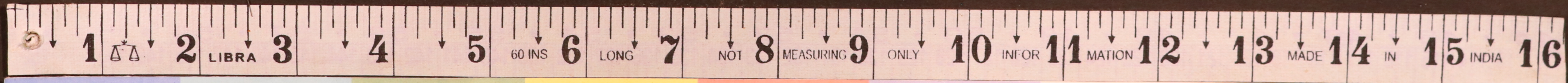

83.

भविष्यतीत्युक्तम् यदिग्रहनिवदनकरणं भवतीत्युच्यते सायुकैरणीत्यतिनप्राप्नोतीति विभक्त्युत्पत्त्या भावमाशंक्यपवेत्त।
 हि प्रातिदेशिकानां स्वाश्रयाप्यपि न निवर्तत इति श्रुत्या विनियुता साश्रयानामुदायप्रसङ्गप्रतिषेधस्य वल्लेखापि
 अवश्यमत्र सर्वतो नैर्देकी विभक्तिर्वक्तव्येति समादयता विभक्ति निर्देशादेव न स्वाश्रित्य तस्य न तरे स्तु चितं म
 हस्वकारस्य घिसंज्ञायां सत्यपि याजने परत्वात् चेद्वितीति गृह्यते यद्वा देशस्य वा भान्न ह्रस्वस्य यङ् किं नु दीर्घस्यै

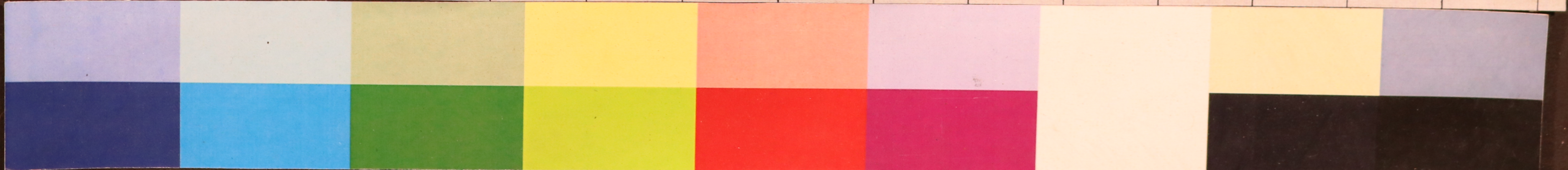
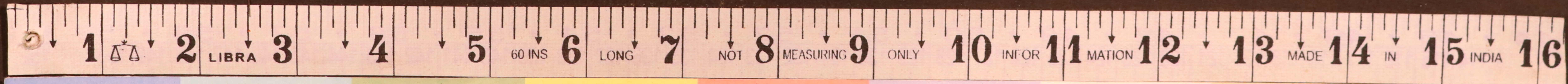
वेति प्रत्याख्यातपरभाष्यस्याशयः यथा यङ् इति मित्राया विभक्तेरथात विनियोगेन प्रातिपदित्वाभावाद
 प्राप्तायामपि सौत्रतानिर्देशः तथा यङ्वादेशस्य ह्रस्वस्याप्राप्तावपि सौत्रतानिर्देशः एवं च यङ् इति निर्देशायात्रेण
 ह्रस्वस्याव्यावृत्त्या दीर्घोक्तिग्रहणमर्थवदिति तावन्निर्देश इति शोकाभाष्यस्याशयः ॥ ॥

५३

प्रतिदेशप्रसंगादेवातिदेशनिषेधोपिवक्तव्य इति सूचयिते एकदेशविहृतमनन्यवदिति परिभाषाम
 वतारयति तन्निति सामावित्यादौ यथोदेशपक्षे नान्यपदत्वस्यातिदेशेनैव वाच्यते नात्र कार्यकालप
 त इति यथोदेशपक्षस्याप्युपलक्षणवोध्यम् तन्वाकडारीयभयपदसंज्ञाविषययथोदेशपक्षस्यैव प्राक्
 सिद्धांतित्वेनात्र यदसंज्ञायाविषये कार्यकालपक्ष इत्युक्तिरसंगतेति चेन्न आकडारीयसंज्ञाद्वये यत्र
 प्रसक्तं तद्विषये यवपूर्वोक्तसिद्धांतस्येतादोषात् न चैवमप्यपादानसुत्राणि कारकाणि वा यत्र
 ति आकडारकेति सूत्रस्य भाष्यविरोध इति वाच्यम् तस्यापि तत्र तत्र संज्ञाद्वयोलाभ्यादानेन विशेष
 विषयत्वेन विरोधाभावात् केचित्तयथाह हृदेष्टिवचनमिति सूत्रे कार्यकालपक्षमाश्रित्यैव मपि
 सिद्धे प्रगल्भकार्ये न तस्य ॥ ॥ ननु सामावित्यादौ वृद्धौ कृतायो कार्यकालपक्षेपि ॥ ॥ ॥
 मप्राप्तोत्पत्त्या प्रगल्भस्यानुनासिक इति इत्याशोक्तिने एवेतर्हि किन एतेन कार्यकाले संज्ञापरिभाषामि
 ति यथोदेशमेव संज्ञापरिभाषामिति लक्षणानुसारि यथोदेशपक्षेणासमाहिते तथा प्रकृतेपि तस्य तथे
 वागीकडारीयभयपदसंज्ञाविषये यथोदेशपक्षेपेवेत्यत्र प्रमाणाभावः अत एवोतादिव श्चेति सूत्रे अथा
 दिवत्वेकातिप्रयोजना नीत्युपक्रम्य सुमिडाविधिषु प्रयोजनमिति वार्तिकव्याख्यावसरे सुवसुयोरे
 कोदेशः स्वप्नादिवद्भवति यथाशक्येन कर्तुं सवतं पदमितीति कार्यकालपक्षेपदत्वप्रतिपादकप
 रेभाष्यसंगच्छते मूलग्रंथस्य तापग्रहे तु यथोदेशपक्षेपेवकारेभिन्नक्रमेस्वीकृत्य आकडारी
 यभयपदसंज्ञासम्भयप्रशक्तौ वेतितामनीय इत्याहुः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

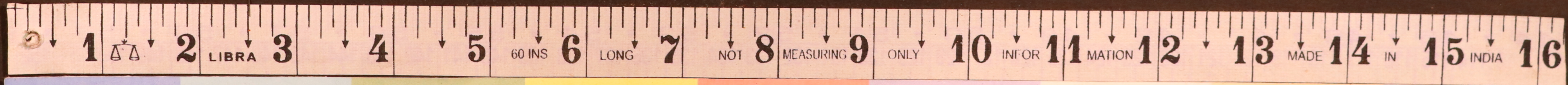

प्रसिद्धप्रतिषेधमाश्रित्यपरिभाषास्थानिवदित्यस्यमाह अतन्मवदित्यस्येति अतन्माभावेकैकनिकन्यायेनसाधय
ति तत्रेति अतन्पदेति अतन्माभावादेवेत्यर्थः तादृशार्थवोच्येति अत्रविकृतावयवादिन्यादिशेषः अकृतावयव
सदृशार्थः विषयेवायकमाह अतन्पदेति शक्तं हि यदम् शक्तवच्छेदकायाग्रानुपूर्वीतदिशिष्टमेवशाक्यार्थ

कथं यदतन्मभयथाश्रयणोत्वादिवत्ताभावाद्यस्यादिहितस्तदादितदंतताभावादत
आह एकदेकदेशाविकृतो मनन्त्यवत् अतन्मवदित्यस्यान्यवतेत्यर्थः नान्यसादृश्य
निषेधेऽन्यताभावः सतराम् अतन्पवतादृशार्थवोच्यः अथाशक्ततावच्छेदकाश्र
वत्तातातनोवोचोतस्यात् पवंचराम् इतिमोनस्ययस्यादिहितेस्तत्तंगैश्चस्यय
रादित्वेन सत्वमितितदंतत्तमार्थसमाजग्रहम् छिन्नपुच्छेषु निश्चलावयवसार
वत्तातेतत्तलोकन्यायसिद्धम् ॥

वोच्यं विकृतावयवत्वेन तदवच्छिदिकातुपूर्वसत्त्वानतस्तादृशार्थवोचोतस्यादितिभावः तदर्थमुपपाद्य
तत्तलमाह पवंचेति यत्तलोकन्यायसिद्धत्वेनावर्षेतापकाकोत्तेत्याह छिन्नेति ॥ ॥ ॥

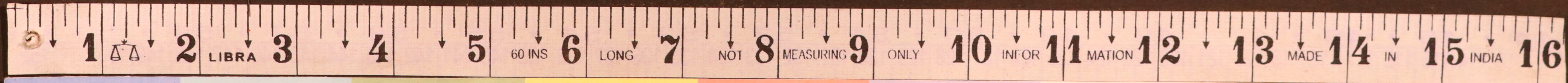

ननु दीव्यतश्चिस्त्रे भाष्ये भाष्यकृतैर्वैतपरिभाषाज्ञायाकोपवर्णनात् कथमेतस्यालोकन्यापसिद्धत्वं
मित्यनेनालोकन्यापसिद्धत्वेप्येतस्याज्ञास्यमुपष्टम्भकमित्याह अतएवेति ज्ञायकपरिभाषापुरोधे
नेनस्याः शास्त्रीयकार्यपवशास्त्रीयविकारेपवचितिकेषां चिदाग्रहस्तद्वृषयति पतेनेति तस्य भाष्य
स्यलोकसिद्धत्वापष्टम्भकत्वेनेत्यर्थः नन्वेतस्यायादिकृतावयवनिबन्धनमपि कार्यस्यात् तथासति।

अतएव प्रादीव्यतश्चिस्त्रे भाष्ये दीव्यतिशब्देकदेशिदीव्यत्त्वात्तुकरणादिदमित्यु।
ताविमर्शविह्वलनिर्देशः एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा एकदेशविह्वलमनन्य
चदितीत्युक्तम् एतेनायं न्यायः शास्त्रीयकार्यपवशास्त्रीयविकारपवेत्ययास्तं वि
ह्वलावयवनिबन्धनकार्येन नायाच्छिन्नपुच्छेऽतिपुच्छवत्तद्विवहाराद्विह्वलावयव-
स्य दुभययादत्तात् एवमक्रपरिमाणे ग्रहणेऽपि नायसु क्रयुक्तेः ॥ ॥

चित्रगुप्तमित्यादौ सर्वत्र विभाष्येत्यवेदित्यस्यानुवृत्तावपि तेन न्यायेन गोशब्दवत् पठेत्तत्स्या-
यस्य नत्वात्प्रकृतिभावापत्तिरित्यत आह विह्वलावयवेति लोकेन तथाविधविवहारादर्शनात् ।
शास्त्रेऽपि तन्थाविधव्यवहारश्चिभावः विह्वलावयवनिबन्धन कार्येऽस्य यथातत्प्रवृत्तिः त-
थापि शिच्छितपरिमाणपरिमाणेऽपि न प्रवृत्तिरित्याह एवमिति ॥ ॥

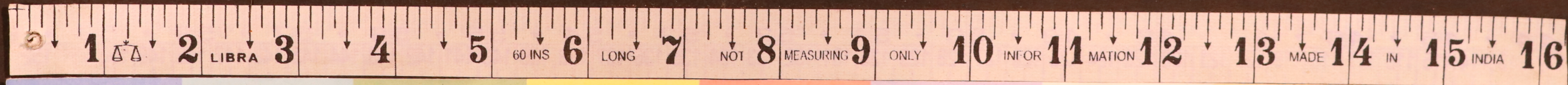

४५
 अत्र धृतिरित्येन विधिरिति सूत्रस्य भाष्ये तत्रत्यैके यदस्य प्रमाणमित्याह यतदिति तत्र हि अकवप्रसृतः सर्वना-
 माव्ययभातयसेत्यातमिति द्योदिने सिद्धमेतदेकदेशाभूतस्तद्गुहोत्तमस्य ते समायाय तत्रैतदीगंगा पुमनोच
 प्रविष्टमस्य यमुनाग्रणेन गच्छते इति दृष्टे तस्य पादाय प्रनेतरे विषय उयन्यासः इह केच्छद्वा अक इति माणा
 ना मर्षा नो वाचका भवन्ति यतेषां ह्यपरिमाणशब्दाश्च पेव सन्तेति यकेनाप्ययायेत भवेति द्वाणाः खारी आ-
 दकमिति नैवाधिकेन न्यूने चिद्यावेदेततद्भवति तावाङ्गः ययने जातिशब्दाः गुणशब्दाश्च ते संसृतमिति एवार्थम
 पि भवति द्वौपि सुक्तीनीलः क्लृप्त इति हि मवत्यपि भवति वटकणि कामात्रिपि द्वे व्ये इमाश्चापि संताः अकप
 रिमाणानामर्षानां क्रियेतेताः केनाधिकस्य स्युरित्युक्तम् ययकपरिमाणेपि येन्यायः प्रवर्तेततदा अकजादि

येन येन विधिरित्यत्र भाष्ये कैयटे यो धर्मितम् ॥

विधिश्चानामर्थानामप्यनेन न्यायेन सर्वदिवात् संतासिद्धौ केनाधिकस्य स्युरित्युक्तिरयुक्ता स्यात् तस्याजड
 ज्ञेयवाक्यपरिमाणेन न्यायेन प्रवर्तत इति धृतिरित्येन मास्वापीति प्रतीकस्य पादाय सर्वस्य पादानेन क्रियमाणाः संताः
 कथं सर्वकादीनां भवन्ति नित्याहि शब्दाविकारो यजनरहिता इति सर्वशब्दः शर्वकशब्द इति न वक्तुं शक्यत
 इत्यर्थ इत्युक्त्या कैयटोक्तिपूर्वोक्तमेवार्थं धृतितवान् केनाधिस्य रित्येतेन दृष्टान्तस्य पादाय यवेतर्हि आचार्यप्र
 वृत्तिरित्यपि तदेकदेशाभूतेन दृष्टान्त इति यदयने दमदसोरकोरिति सककारयो विदमदसोः प्रतिषेधे शा
 स्त्रीतीतनदमे समाहितम् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

५५

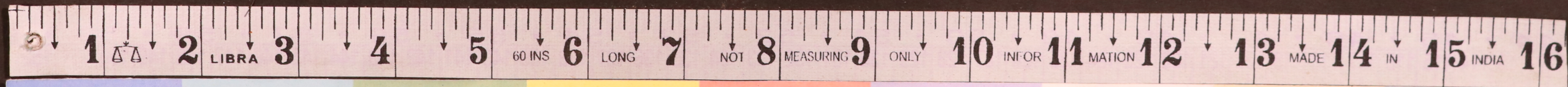

यत्र तर्ह्यत्र दधिकं वा विवृतेन तत्र ज्ञातव्येन कभूयो वयवदर्शनाभावेन नत्वा प्रगीतौ कार्यसिध्यर्थं विवृ
तात्तलरूपा वयवत्वप्रतीत्यर्थं च स्थानिवत्सूत्रे क्वचित्तलद्व्यानुसारान् न्यायानामप्राप्तेनाभी
यादिन्यादिसिद्धिः स्पष्टं च क्वचिन्यायाः प्रवृत्तिः प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यत्र कै यटेन दर्शितेत्यन्य

रूपं वाधिष्यते ग्रमं पूर्वत्वेन न वाधिष्यते इत्युक्ते भाष्येन तत्र मध्ये पर्वोदा इति प्रतीकस्य पादाय न्यायश्चापेन तु बचते य
द्व्यतिपदेन दर्शयितुं विवचनस्यासमासं भावना न्यायस्तु क्वचिन्वा श्रिदाश्रीयते इति युज्यते वक्तुमिति कैयटेन
क्वचिदित्युक्तान्यायस्य क्वचिदप्रवृत्तिरिति स्पष्टमेवाक्ते ग्रन्थादिविज्ञेति सूत्रे अभ्यासादीनां ह्यसत्त्वात्तादिवद्भवती
ति वक्तव्यमित्युक्ता के पुनरभ्यासादप इति पृष्टे अभ्यासाहो वार्थनदी न पुंसकोपमर्जनं ह्यसत्त्वानीति अभ्यासादी
न परिगणयतां ह्येति परिगणनादभीयादिन्यादेरुत भिधान् सूचनात् तत्र स्वाभिमत मिति कैयट इत्यनेन द
र्शितम् अभिधानेप्येतेषां यथा सिद्धिस्तथा न्यत्र अभिधादिनीत्यत्र उभयत इति प्रतीकस्य पादाय न्युपाह्वं इति शब्द

रेविलोरेणद्रष्टव्यमित्युक्तम् इत्यन्येनेति श्रीलोकेश्वरानन्दसरस्वतीभ्यो नमः ॥

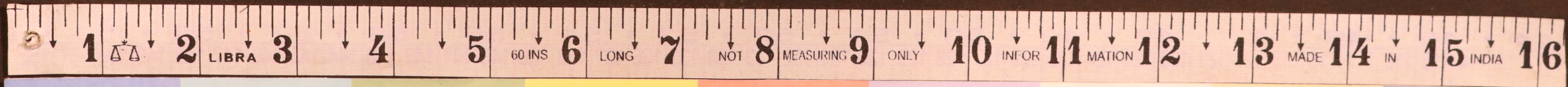
86
 निषेधप्रसंगादेवपर्यवसितनिषेधार्थिकोसंग्रहवाक्यरूपोपरिभाषामाह पूर्वपरेति अत्रपूर्वपूर्वीयेत्याउत्तरोत्तरस्य
 वलवत्त्वोपिने पूर्वपूर्वस्यनिषेधः पर्यवसितः इत्यारम्भउपजनिष्यमानतिमित्तोयवादेउपसंज्ञातनिमित्तमप्यु
 त्तर्गोवायतइत्येत्यर्थेनेसर्वमस्यैवप्रयेव्यतिदर्शयति पूर्वात्यरमिति तदंशेप्रमाणेस्तुचयति विप्रतिषेधइति विप्र
 तिषेधशास्त्रमूलकपूर्वात्यरेवलवदित्ये शीयवलवत्त्वविशेषोपपादकपरिभाषाद्वयेनत्रैकोपुनंप्रसंगविज्ञाना
 त्तिद्विमितिपरिभाषामवतारयति नत्वेवमिति यतत्कलेत्ववतरणोक्तमेववोच्यम् अनयापूर्वप्रवृत्त्युपयोगि

पूर्वपरतित्योत्तरंगायवादानामुत्तरोत्तरं वलीयः पूर्वात्यरेवलवत्त्वविप्रतिषेध
 शास्त्रान्पूर्वस्यपरंवायकमितिशावत् नत्वेवमिंभीत्यत्रपरताज्ञातडावा
 धितोधिर्नस्यादत आह पुनः प्रसंगविज्ञानात्तिद्वम् ॥ ॥ ॥

तमात्रवलवत्त्वविशेषउपपादितः अत्रकेचित् यतत्यपरिभाषावतरणोभिंङ्गीत्यत्रपरताज्ञातडावाधितोधिर्नस्यादिति
 प्रेयोउभेतिस्तत्रस्यभाष्यकैयटविरोधादयुक्तः तत्रहिपूर्वमित्येगेग्रहणमिति किंप्रयोजनमिति पृष्टेप्रचग्रहण
 संयोगादिसमदायनिवृत्त्यर्थमित्युक्ता प्रत्यक्षप्रत्यक्षप्रत्यक्षसंयोगादिति प्रयोजनमुपपादयसमदायनिवृत्तिप्रयो
 जनोपपादनायतित उल्लेखेतिउल्लेखादीदीत् प्रदातादितिपरिभाषादुग्मावोधिनीत्युक्तं भाष्यकृता ॥ ॥ ॥

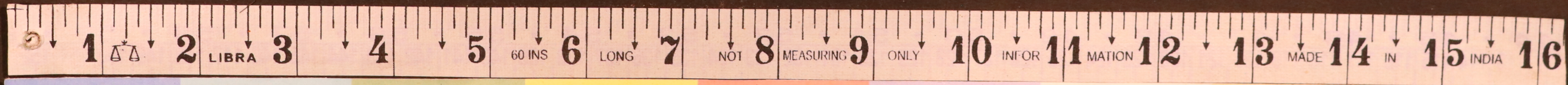

तत्रानिउच्छात्रमितिप्रतीकमुपादायपरत्वादीर्घलक्षणान्किमनिसकृद्भूतौविप्रतिषेधश्रुतिन्यायाद्व
 खलक्षणःपुनर्नप्रवर्तते नचैवविधिविषयेपुनःप्रसंगविज्ञानमस्तिनित्यविकल्पयोर्विरोधात्पूर्वणा
 परस्यावाधप्रसंगात् तत्रहिपूर्वविधिःपरंनवाधनेतत्रपुनः प्रसंगविज्ञानेकदाचिदाप्रीयते स
 सुदोषवाकार्येप्रतिव्याप्रियमाणेअवयवानांपारनेत्रादव्यापारांमेवह्रस्वलक्षणान्कप्रसंगश्रुतिकै
 यटः अतश्चाप्यकैयटानुरोधेनपरत्वलक्षणानित्यवाधकविकल्पविधिविषयेनह्येषांपत्यानित्य
 स्यावाधयेतिनपुनःप्रसंगविज्ञानन्यायस्यप्रवृत्तिः अन्यथापूर्वोक्तविकल्पायादनपरंभाष्यंतत्रत्य
 कैयस्यविरुध्येयातां तस्माच्चपूर्वविधिःपरंनवाधनेतत्रैकभिंधकीत्यादौक्वचित्पुनःप्रसंगवि
 ज्ञानन्यायन अयमेवविरोधाभावात् नतितत्रपितापरत्वाद्वाधितेपिकचित्तत्पटुत्वात्तरे नत्पटुत्वा
 कश्चिद्विरोधश्रुत्याहः अपरेतस्मात्तात्पर्यभरतीतिसूत्रस्यभाष्यविरोधात्तत्रप्रविरोधाच्चप्रचष्टेति
 सूत्रस्यकैयटोयुक्तः तत्रहिद्येनस्यप्रतिषेधोवक्तव्यलवणोक्तत्वेमुक्तानवाधनेनकृतत्वात्
 नवाधकव्यकिंकारणंपूर्वणाकृतत्वात् अस्तनेनविभाष्यापूर्वणानित्याभविष्यतीत्युक्तंभाष्यकृता
 तत्रपूर्वोक्तिप्रतीकमुपादायपुनःप्रसंगविज्ञानादितिभावश्रुतिकैयटः यदिह्येतद्विषयेपुनः
 प्रसंगविज्ञानन्यायोतप्रवर्ततेतदेदंभाष्यंतत्रत्यस्यास्तिश्रुत्युभावपिविरुध्येयाताम् अत्रभाष्यपू
 र्वोक्तिनेनउर्यादिचिडावष्टेतिग्राह्यं तत्रैवप्रस्तनेनविभाष्यत्यत्रपरत्वादितिशेषः तस्मादेतद
 न्यतरन्या ॥

याश्रयणो लक्ष्मणो यथैव वीजम् अतो न पूर्वोक्तभाष्ययोः परस्परविरोधः इदमेव धृत्यतममेव रूपमिति मूलकारः
 लक्ष्मणा सारादिति यत्र हीति कैयटप्रतीकमुपादाय ययय्याभिधकीत्यत्र परस्माद् द्वौ कृता यो पुनः प्रसंगविज्ञा
 नादकजिति नत्रत्याद्यो नस्तु कैयटा नुरोधेनेति बोध्यम् तस्मान्न पूर्वोक्तविवरेण ग्रंथोपुक्त इत्याहुः वस्तुनस्तु
 यत्र नित्यप्रवृत्त्युत्तरे विकल्पस्यैवैयर्थ्यं तत्र पुनः प्रसंगविज्ञानन्यायस्तद्विषयेन प्रवर्तते इत्यवशेति सूत्र
 स्य कैयटा शायान्न तद्विषय इत्याहुः सा स्यात्प्रमृतीति भाष्यकैयटो नु कृता चिंतया प्रवृत्ता किति न विशेषः
 यद्वा दार्ष्टिके पूर्वोक्तान्यस्य पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यर्थः यत्र यद्वैयर्थ्याभावे तस्यात कैयट इति बोध्यम् यतेन अवशे
 ति सूत्रस्य भाष्यकैयटविरोधे ममसिनिधाय तत्त्वे वैभिधकीत्यत्र परस्मादिना वाधितो कच न स्यादित्यत आह
 पुनरितीत्येव यो दो उमुक्त इत्यपास्तम् ॥ ३॥ ॥

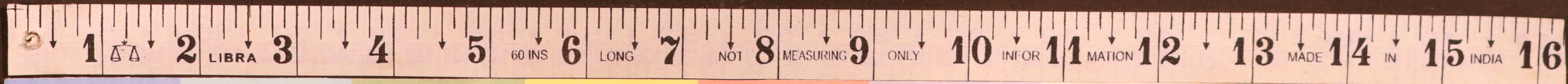

इदानीं सकृद्भूतौ विप्रतिषेधेन यद्वाधितं तद्वाधितमेवेत्यपरा परिभाषामवतारयति नन्वेवमिति
प्रतयाचक्ष्यप्रवृत्तेः पूर्वस्वप्रवृत्त्युत्तरं वति सर्वथा पूर्वशास्त्रस्य प्रवृत्त्यप्रतिषेधकत्वरूपबलवत्त्ववि

नन्वेवेति स्मृणामित्यत्र परत्वातिस्त्रादेशे पुनस्त्रियादेशः स्यादत आह सकृद्भूतौ विप्र
तिषेधेन यद्वाधितं तद्वाधितमेव तत्र क्वचिच्चरितार्थयोरेकस्मित्युगपदुभयोः का
र्ययोरसंभवेन बाधकाभावात्पर्यायेणान्तजादिवज्जास्त्रद्वयप्रसंगेति यमार्थं विप्रति
षेधसूत्रमिति सकृद्भूतित्यायसिद्धिः यथा तत्पल्लवयोरेकः प्रेक्ष्य भावति सतयोः
पर्यायेन कार्यं करोति यदा तस्मै प्रेषयतो नानादित्वा कार्यं तदौभयानकरोति योगेन
चासंभवात् तथा शास्त्रयोः लक्ष्यार्थयोः क्वचिल्लक्ष्ये योगपक्षेन प्रवृत्त्यसंभवादप्र
तिपत्तौ प्रामाण्यासिद्धेः परविध्यर्थेन तत्र कृते यदि पूर्वस्य प्राप्तिरस्ति तर्हि तदपि भवत्येवे
ति पुनः प्रसंगवित्तानसिद्धिरिति विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ॥ ॥

शेष उपपादितः पूर्वोक्तवल्लवलोपपातकपरिभाषाद्वयमूलवक्तृविप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये शास्त्रीयत्
जादिदृष्टेनैतलौकिकदृष्टेनैतव नियमार्थत्वं विध्यर्थेनैव स्वीकृत्य परिभाषाद्वयसाधिता भगव

ताभाष्यकृतेत्याह तत्रैव्यादिता ॥

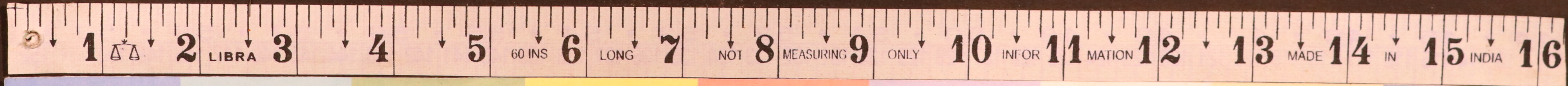

इदानीमनवयवप्रसंगान्नियदेवियेप्रश्नश्चनवयवेनप्रसज्यतेप्रतियदेवविधीयतेअप्रयतिर्विभवोस्तत्त्ववशावता
त् अप्रतिर्विभवोस्तत्त्ववशावतात् किं करणं तत्त्ववलाविति सवार्तिकद्वयं विप्रतिषेधसूत्रस्य भाष्यम्
तत्रानवयवप्रसंगादिनिप्रतीकमपादाय सर्वव्यक्तदेशेन शास्त्रस्य प्रवर्तनादित्यर्थ इत्युक्ताप्रतियदेविये यन्नेति
प्रतीकमपादायानेनोत्सर्गो यवाथयोर्वैधर्म्यदर्शयति तत्सुत्सर्गः प्रतियदेविविधीयते तत्र पर्यायप्रसंगेनियमा

पुनर्कैयटादयो व्यक्तौ पदार्थे प्रतिलक्षणा लक्षणो यस्मात् उभयोरपि शास्त्रयोस्तत्रल
क्ष्यविषययोरचारितार्थानयनार्थमेवाह योरपि प्रामो परमेवेति नियमार्थमिति सकृ
द्वृत्तिरन्याससिद्धिः अत्रयत्नेन नियमवशात् तल्लक्ष्यविषयकपूर्वशास्त्रानुपपन्नवयव
जातिपक्षेन उद्देश्यतावच्छेदकाङ्गोने ऊत्रचिच्चरितार्थयोर्द्वयोः सत्यतिपक्षन्यायेन
युगापडभयोर्मेभव रूपविशेषस्थले उभयोरप्यप्रामोपरविध्यर्थमिदमिति पुनः
प्रसंगविज्ञानसिद्धिरिति तन्नः ॥

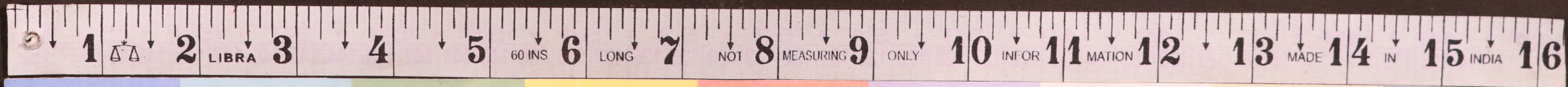
यमिदं परमेव भवति तत्पूर्वमिति यतस्तत्राह भाव पूर्वस्य लक्षणास्य तत्रानारंभो नुमीयते तदुच्यते सकृद्वृत्तौ विप्रतिषे
धेन यद्वाधितेन द्वाधितमिति इदानीं जातिपक्षाश्रयणो नाह अप्रतिर्विधीति अग्रिमवार्तिकमवनाये अत्रयत्नेविध्य
र्थमिदं परं भवतीति तस्मिन्नकृते यदि पूर्वस्य प्रामितिमिन्नमस्ति तत्सदापि प्रवर्तते तदुच्यते पुनः प्रसंगविज्ञाना
न्निहमितीति कैयटोक्तिमर्थतो यत्तित्यादिना नृचखिडयति तत्रेत्यादिना ॥ ॥

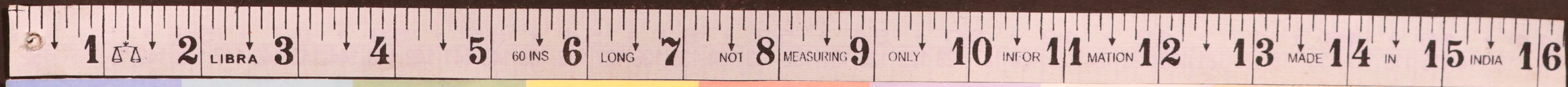
अत्रेदं बोध्यम् केचिद्वाजप्यायनादयश्चाचार्यः जातिशब्दार्थरत्नाङ्गः ग्रंथेतिषामाशयः व्यक्तीनामाने
 न्यासबन्धग्रहणा संभवात् यस्यां कस्यो विषयकौ संवेद्यग्रहणोपि व्यभिचारो न व्यक्तिः शब्देन प्रतिपाद्य
 तेनैव जातिरेव सा च सर्वव्यक्तिषु यकाकारप्रत्ययदर्शनादस्तीत्यवसीयते व्यक्तिभातेनैव लक्षणान्
 व्यक्तियत्ते सर्वलक्षणं शास्त्रे व्याप्नोति न जातिपक्षे इत्यत्र मानाभावात् न ब्राह्मणे हन्यादित्यादौ
 जात्याश्रयसकलव्यक्तिविषयत्वार्थमेव जातिपक्षाश्रयणस्य भाष्ये दर्शनात् ग्रन्थे वसु
 सूत्रे भाष्ये जातौ यदार्थे प्रवृत्त्येन सा कल्पेन विधेः प्रवृत्तेर्गौरवमुच्यते इत्यादौ सकलम
 वामनुबन्धना संभवात् कर्मणो वैश्वरूपसूत्रम् किं च भाष्यात्कृतं जातिदृष्टान्तस्य व्यक्ति
 पक्षे व सर्वविषयत्वेन जातिपक्षे इत्यत्र मानमस्ति अपि च व्यक्तियत्तेष्वपि व्यक्तित्व
 विषयत्वाभावे च विनाशार्थे यारिये व्यक्तिर्विरोक्तविषये कल्पेन कल्पयति वक्तुं शक्यम् जाति
 पक्षेऽपि द्रव्यपादे चा सर्वद्रव्यावृत्तेर्गौरवमुच्यते इत्यादौ वैकः शास्त्राक्रमणोः शास्त्राक्रमि
 त्युक्तम् न जात्याश्रयनव्यक्तिविषयकत्वमेव नैतद्व्यक्तिविषयकत्वमित्यत्र विनिगमका
 भावस्तत्र लक्ष्यानुसारात् क्वचित् शास्त्रीयदृष्टान्ताश्रयणं क्वचित् लौकिकदृष्टान्ताश्रयणं
 मिति भाष्ये संमतमार्गपदयुक्त इति बोध्यम् ॥ ॥ ॥

येति केचिद्वाजप्यायनादयश्चाचार्यः व्यक्तिशब्दार्थरत्नाङ्गः ग्रंथेतिषामाशयः शब्देन न जात्युपलक्षितव्यक्तिरभि
 यानात् नानेन्यव्यभिचारो दोषोक्तः नस्माद्व्यक्तिरेव शब्दार्थो न जातिरिति तत्कार्यस्य व्यक्ता ॥ ॥

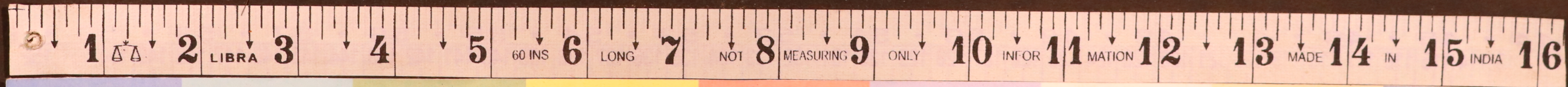
४९
 वेददर्शनाच्च ज्ञानिभान्येव तत्रोपलक्षणमयेति पाणिनिस्तु भयमित्याह अतएव यस्मिन् शास्त्रिके भगवता भाष्यकृता किमुन
 राहतिपदार्थग्राहोऽसिद्धव्यमिति विप्रतिपद्यते उभयमित्याह कथं तापने उभयथा वा चार्थेण शास्त्राणि पाठितानि ग्राह
 नित्यपदार्थमन्वा ज्ञान्याख्यायामेकस्मिन् द्ववचनमन्यतरस्यामित्युच्यते द्वयपदार्थमिति मन्वा सहापाणामेकशेषः
 त्पारभ्यते इत्युक्तम् आन्यथा ज्ञानिरेव शास्त्रार्था इत्येगीकृतेन तस्या श्लेकत्वेन इदं शक्यं कथास्य स्यापिलस्य पवदैवप्र
 वृत्तौ न प्रतिव्यक्त्यावृत्तिः किं न तत्र यथा प्रिरानीयतामित्युक्ते प्रज्ञानयने पात्रद्वारा प्रवर्तमानः योग्यव्यक्तिद्वारेव प्र
 म्यानपने प्रवर्तते तायोग्यपुगपदसंभवस्य रूपवायस्थली यलस्य रूपव्यक्तिद्वारेत्येव योग्यतरव्यक्तिरावृत्तिरेव तथा
 सति न द्वितरव्यक्तिषु चरितार्थयोः शास्त्रयोर्पुगपदसंभवस्य लेतयथा द्वयोरिति भाष्यदृष्टेनेनाप्रतिपत्तौ प्रविप्रति
 षेय शास्त्रस्य विध्यर्थत्वेन विशिष्टादिति न सिद्धेन व्यक्तिरेव पदार्थ इत्येगीकृतेन तत्रानुगतयर्माभावात् तेनानुग
 गानेकव्यक्त्युपस्थितौ व्यक्त्युद्देशेन प्रवृत्तस्य शास्त्रलक्ष्ये प्रतिव्यक्त्या वृत्तौ पुगपदसंभवस्य ले सामर्थ्यात् जादिदृष्टे
 तेन पर्यायेन प्रसक्तौ विप्रतिषेयशास्त्रयमेवेति नियमार्थमित्येगीकृते भिन्नकीर्तिचनसिध्येत अतो लक्ष्यानुरोधा
 उभयमप्येगीकर्तव्यमुक्तम् ॥ तथा सपिष्टादित्यादि सिध्यर्थे व्यक्तिपदं गी ॥

कृते पूर्वोक्तन्यायेन विप्रतिषेधशास्त्रस्य नित्यमर्थत्वात् सकृद्व्यतिरिक्त्यापत्तिः भिन्नकीत्यादिभिः
 र्थजातिपक्षे च पूर्वोक्तन्यायेन विप्रतिषेधशास्त्रस्य विपर्ययत्वात् नः प्रसंगन्यायमितिः एवं च व्यक्रियते
 सर्वलक्ष्यशास्त्रव्याप्तिरिति जातिपक्षे अन्यत्र मानाभावादित्युक्तिरनुक्ता व्यक्रियते अनभिधेयायां जाते
 रूपलक्षणत्वेनाप्रयणान्न ज्ञातुं यत्नं न सर्वव्याप्यस्थितौ तत्र लक्ष्यव्यक्तिविषये शास्त्रायस्तौ स
 र्वलक्ष्यशास्त्रव्याप्तिरिति जातिपक्षे न तत्र प्रवर्तमानं शास्त्रं यद्यप्यव्यक्तिद्वारेण प्रवर्तमानं न सर्वलक्ष्यप्राप्ति
 लक्ष्येव मानत्वात् सत्त्वसूत्रस्य भाष्येन तत्रासर्वद्रव्यगतिः प्राप्तिरिति सर्वद्रव्यगतौ को दोषः गौरव
 वेध्या ज्ञानोपेक्षामपत्तिरिति कः शास्त्रोक्तं कुर्वीत प्रयोगे शास्त्रोक्तं अशास्त्रोक्तं कर्मणि विगुणं कर्मभ
 वति विगुणे च कर्मणि फलानवाप्तिरिति श्रुत्यव्यक्तमिधानपक्षमादाय तत्र च यस्याप्यव्यतिरिक्त्या
 र्थस्य अपि यद्यनवयवेन बोध्यते न चानुवच्यते विगुणं कर्म भवति विगुणे च कर्मणि फलानवा
 प्तिरिति च द्वारीभूतमुद्रव्यक्तिमादाय प्रवृत्तिमिति न तद्विशेषः ॥ ॥ ॥ ॥

॥

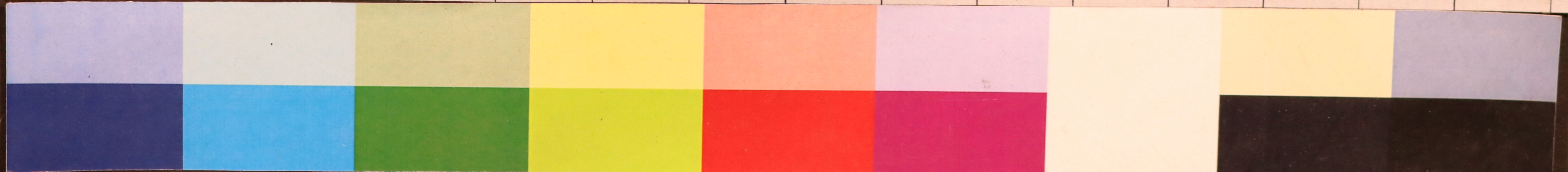
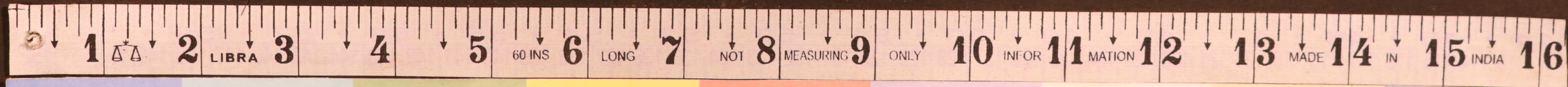
90

नन्वेवकार्ययोगादिविप्रतिषेधः नवशिष्यादिन्यादौ तथास्तिप्रकृतेस्तत्रादेशः प्रत्ययस्य च तातडादेशात्पतग्राह
द्वयोरिति इदं च नावश्यं किं कार्ययोगपव विप्रतिषेधः किं त्वसंभवापीति इको गुणवृद्धीति सूत्रस्य भाष्यस्य
नावश्यमिति प्रतीकमुपादाय द्विकार्ययोगत्वाभावे के कलोपसंभवा विप्रतिषेध इति कैयटे स्पष्टमित्याह इदमि

द्वयोः कार्ययोगौ गयथा संभवपव विप्रतिषेधशास्त्रोचयोगी इदमिको गुणवृद्धीति सू
त्रे कैयटे स्पष्टम् यथा शिष्यादिन्यादौ तातडाभावाद्योगपवप्रवृत्तौ स्वस्वनिमित्ता
नंतर्था संभवः यद्यपि तातडादेश्यानिवत्वेनास्त्ववतत् नशाप्यादेशाप्रवृत्त्युत्तरमे
वसः नतत्प्रवृत्तिकाले पवनुमृत्तजज्ञावयोः प्रियक्रोहनीत्यादौ युगपदसं
भवः यदागमात्पत्यनुम प्रवृत्त्युत्तरप्रवृत्तेः यवंभिदीन्यादौ तातडादीभावयोर्गु
गवदेकस्यातिसेवयस्यो गृह्यति मिता नंतर्थास्यत्वा संभवोवाप्यः नुमृत्तादोरपि
नुमृत्तजादिविभक्ता नंतर्थावाप्यः नुमिह्रस्वोत्तोगवाय इत्यसंभवादिप्रतिषेधः =

ति तदेवोपपादेयति यथेति काल भेदेन पूर्वोक्तोदाहरणो कदाचित् स्वस्वनिमित्तानंतर्था संभवेपि योगपथा संभवा
स्त्ववेत्याह यद्यपीति यतदृष्टेतेनैवान्यत्राजयति पवमिति पवमिथीत्यादाविति पवंचैकस्य द्विकार्ययोगप
संभवपवविप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तौ नित्यामकः नन्वेकस्य द्विकार्ययोगमात्रम् तस्यान्यथासिद्धत्वात् ॥ २

५०

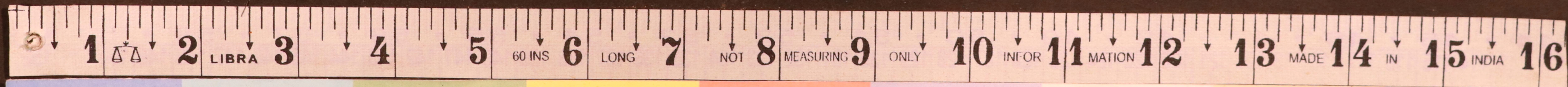

ननुविप्रतिषेधशास्त्रपरमित्युक्तत्वात् वारिणोरित्यादौ परस्तात्तु मेवाधित्वा गुणादयः प्रसज्येत तत्तु वारणा
यवचनान्तरेकत्वं तस्यानित्यत्वं वा तापनेत्यादित्यत आह क्वचिदिति तथाच स्वहितेनाधिकार इति सूत्रस्य
भाष्यरीत्या प्रकृत्यस्त सूत्रभाष्यरीचप्रकृतसूत्रादौ रणेव सर्वेष्टमिथ्या नवचनान्तरेनायस्यानित्यत्वं कल्प
नीयेत्यादिति भावः सूत्रद्वयस्य भाष्यरीतिस्तु निगदव्यरूपतैव तत्र न्यभाष्यानुपूर्वेत प्रथमे आक्रोशवत्या
ग्रह इत्यादिषु नंतरानुगा यज्यानिवर्तकः स्यादतः परिभाषानूये स्वहितेनाधिकार इति शास्त्रमिति व्यवस्था
पिते अनेतरं संदेहमात्रमेतद्भवति सर्वसंदेहेषु चेदमप्यतिष्ठते व्याख्यातन इत्युक्तान न हीतानीमयेयोगाव
क्त्या इति चेदितेव कश्चिप्रयोजने स्वहितेनाधिकारगतिर्यथाविज्ञायेत अधिकारगतिरधिकं कार्यमि
त्युक्तम् अनेतरं तत्फलान्या व्याख्यानावसरे अधिकं कार्यमधिकः कारः पूर्वविप्रतिषेधानपठितव्या भवे

क्वचिदिष्टानुरोधेन पूर्वशास्त्रे स्वहितमवलान् स्वहितेनाधिकं कार्यमित्यर्थोत्पूर्वमेव भव
तितेन सर्वविप्रतिषेधसंग्रहात्ता इति स्वहितेनेति सूत्रभाष्ये विप्रतिषेधसूत्रस्य परशाह

तिगुणादौ तत्तु ज्ञावेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषिद्धं नुम् चिरत्तु ज्ञावेभ्यो नुदिति नुम् नुदौ स्वमित्येते तत्र स्व
हितेनाधिकाः कारो भवतीति नुम् नुदौ भविष्यत इति द्वितीयेन विप्रतिषेधे परमित्युक्ताग्रगाधिकारे पूर्व
मितिवक्तव्यं किं कृतं भवति पूर्वविप्रतिषेधानपठनीया इत्यापादिते अनेतरं अगाधिकारे परविप्रतिषेधाभा
वे सूत्रभेदे वा पाययथा न्यासमेवास्त्वित्वा परशब्दायैव ह्यर्थः अल्पव्यवस्थायावर्तने तत्र शास्त्रपूर्वपर
त्या युक्तमेतरे अस्तीष्टवाची परशाहः तदुष्टवाची परशाहस्तस्य दे प्रकृतं विप्रतिषेधे यदिष्टं तद्भवतीति

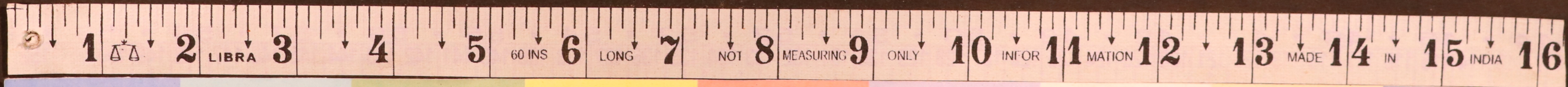

91
ननुपूर्वोपेक्षया परस्परवलेव्यवस्थापित इत्यादावपि यावत्तद्वशा इति शास्त्रेण येन इत्यादौ चरितार्थस्य वि-
करस्य लिङादौ चरितार्थस्यानुदात्त इति इत्यादेशे कत्र प्राप्ता परत्वा विकरणो व्यवधानादनुदात्त इति इत्यादिन स्यादि-
त्याहेत्या विकरणोभ्यो नियमो बलीयानिति परिभाषा सवतारयति नन्वेवमिति परिभाषा योनायकमाह ।

नन्वेवमेव ते पद्येने इत्यादौ परत्वादिकरणो अनुदात्त इति इत्यादि नियमानुपपत्तिस्तु
व्यवधानादनुदात्त आह विकरणोभ्यो नियमो बलीयान् अत्र ह्यस्य सतो रिति स्य विभाषा
न द्विधानमेव तापकम् अन्यथा स्य व्यवधाने नियमप्रवृत्तौ सामान्यशास्त्रेणोभय-
सिद्ध्या विकल्पविधाने व्यर्थं स्यात् अत्रार्थज्ञापिते तस्येति तत्र विषयसप्तमी
दोरमेति ॥ ॥ ॥ ॥

अत्रेति पतदर्थज्ञापनात् पूर्ववृत्त्याः सप्तमो रित्यत्र सप्तमो रिति सप्तमि ज्ञापिते तस्मिन्नर्थे विषयस-
प्तमीत्याह अत्रार्थ इति

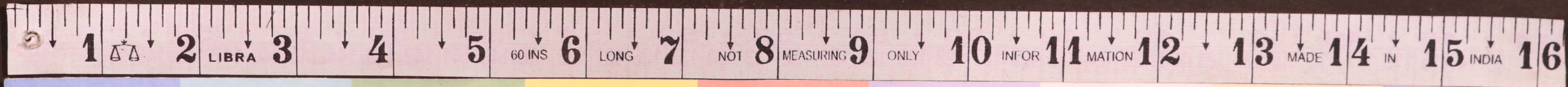
॥

इयेपरिभाषायनतापकं चक्रेत्याकांक्षाया नयोऽस्य लमाह अनुदात्र इत्यत्रेति तत्र द्विविकरणोऽर्थवद्वित्वाति
यमो न प्राप्नोतीति तस्य विध्यर्थत्वं परिभाषात्वं चोगीकृत्य ग्रथवायु पुनरस्तनियम इति पुनर्नियमपदो गीकृतम्
ननु चोक्तं विकरणो विवद्वित्वाति यमो न प्राप्नोतीत्याशे कपते वदोषः आचार्यप्रवृत्तिर्नियमविकरणभ्यो
नियमो वलीयाविति पदे पंक्ति करणाविधावात्मनेपदपरस्मैपदान्याश्रयति युष्मादिपुनोऽमुदिति परस्मैप
देषु ग्रात्मनेपदेषु च परस्मैपदस्य मितोऽनुक्तम् अनंतरमाभिनिर्हन्ताति हिलस्य स्थाने ग्रात्मनेपदानि परस्मैपदा
नि चेति पूर्वोक्ततापकं दृष्टयित्वा यत्र द्विं अनुपसर्गादिति विभाषा शास्त्रीगितापकांतरमुक्तम् यद्यपि मूलोक्त
तापके भाष्यकृतानोक्तम् तथापि यत्र हीति प्रतीकमुपादाय यत्र नलिङ् लिङ् इर्थं स्यात् चक्रमे चक्राम ।

अनुदात्र इत्यत्र भाष्यकै यटयोः स्पष्टप्राविकरणव्यवधानेपिनियमप्रवृत्तिरिदं तापक
मिति
चक्रात् केसी छरति तत्तातापकदिक प्रदर्शिता भाष्यकृता तापकं न दृष्टव्यः स नो रित्यत्र स्पेवि
कल्पविधानमिति तत्र तत्कै यटस्य स्पष्टमुक्तम् अतएव मूले भाष्यकै यटयो रित्यत्र कै यट इत्युक्तम् अ
त्रापे विवेकः इयेपरिभाषाभाष्ये स्पष्टा इदं तापकं तत्कै यटस्य स्पष्टमिति यथा दृष्टव्यः स नो रिति स्पेन
इविधानात् विकरणभ्यो नियमस्य वलीयस्त्वकल्पने तथाप्यनतापकादेव सन्पयिविकरणविवधा
नै नियमः प्रवृत्तेन इत्यपि कल्पयितुं वक्तुम् तथा सति न विप्रतिषेधशास्त्रबाधः पूर्वोक्तपरिभाषार्थ
कल्पनेन शास्त्रबाधः स्यादेव न स्यादेतदेव कल्पयितुं वक्तुमिति केचित्तस्मतेनाह विकरणोति ।

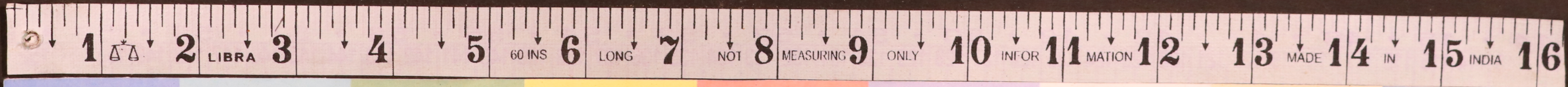

१२ नत्वेतदनुदात्तडित इति सूत्रस्य भाष्यविरुद्धकल्पनेन युक्तमित्यत आह शब्देः शान्त इति तत्र हि उपसर्गस्य नियमे
अद्वयवोये उपसर्गान्ते कर्तव्ये न्यविपातव्यक्रीणीत किं पुनः कारणेन सिध्यति श्रुताव्यवहितत्वादिमुक्तम् यद्येतद
युक्तं स्यात्तदा विकरणेभ्यो नियमो वलीयानिति न्यायेन प्रागेव विकरणेभ्यो नियमस्य सिद्धाविनेन तरे विकरणादग
म उभयप्रसक्तौ नित्यत्वात् पूर्वविकरणे ततोऽगमे चैतद्वार्तिके व्यर्थे स्यादतः सत्यपि विकरणव्यवधाने पूर्वी कृताप

शब्देः शान्त इत्यत्र भाष्ये धनितम् वस्तुतोऽस्मात्तापकादनुदात्तडित इत्यादिप्रक रणोक्तिवादि
विधेयकवाक्यतया विधायकं तत्र यातो रिति विहितये च सीति तत्तमा नाधिकरण
मनुदात्तडित इत्यादि विहितविशेषणमेव वन्तलावस्थायोऽप्यपि न च व्यवधानेन
इति सिद्धिः

कानियमः प्रववर्तते इति धनितम् नत्विदं च प्रसिद्धवदत्रा भावदिति सूत्रस्य लावस्थामडिति भाष्योक्तसिद्धौ
तासंगत्या एकदेशित्यक्त चेयदि पुनरियपरिभाषा विज्ञायेतेत्यनुदात्तडित इति सूत्रस्य सिद्धौ त भाष्यरीत्याह
वस्तुत इति ॥ ॥ ॥ ॥

५२

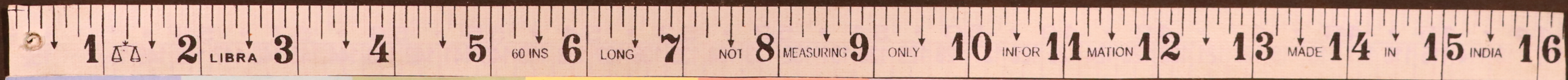

ननु शावादिभ्यश्च वधानेपित इति द्विरित्यपि कुतो नोक्तमित्यत आह शावादिभ्यस्त्विति कर्त्तव्यं सा
 र्वधातुके परतस्तदवधानादिति तदाशयः इदं च स्यात्सील्लुटोरिति सूत्रे प्रापादयप्राईभा
 तक इत्यत आर्द्धधातुक इत्यनुवृत्त्या आर्द्धधातुकया ल्लुटोपरतः स्यात्सी इत्याभिप्रायकला
 वस्यायामेव स्यादय इति स्यात्सील्लुटोरिति सूत्रस्य भाष्यात्करीत्या स्यादीनामेतरेणान्वयात्
 (न्यसिक्तम् इदानीं आर्द्धधातुक इत्यस्य तत्रानुवृत्तावपि) न्यलादेशानामेतरेणान्वयानयेत्पथातो।

शावादिभ्यस्तत्पूर्वमेव नियमः यद्वा लमात्रायेत्तत्त्वादन्तरंगप्रादेशे लकारवि
 शेषायेतत्तात्स्यादयो वहिरेगा इति दिव्यो गगल्लोणेपे च स्यामपि तदोषः अत्रपक्षे
 वृद्धयः स्येति सूत्रे स्ये विषये व्याख्येयम्॥

रिति विहितपे च स्ये तस्मान्नाधिकरणेनानुदात्त इत्यादि विहितविशेषणान्वयात्प्रत्ययवोक्तम्
 इदानीं आर्द्धधातुक इत्यस्य तत्रानुवृत्तावपि तत्र विहितविशेषणान्वयात्प्रत्ययवोक्तम्
 पे च स्यामपि तदोष इत्याह यदेति सूत्रे लविशेषायेतत्तादित्यनेन शब्दरूपपरतिमितकत्वाप्रये
 णादित्यर्थः अत्र शावत्पमाणा वहिरेगा परिभाषास्य कै यट्प्रये विडनपरस्वप्रये विरोधः स्यात् न
 सायशाश्रुतेन तत्र युक्तम् तत्वास्मिन्पक्षे तरेणान्वयात्पूर्वलादेशे वृद्धय इत्यत्र स्येत्येति सप्तम्येतस्य

कारणतियत्र आह ॥

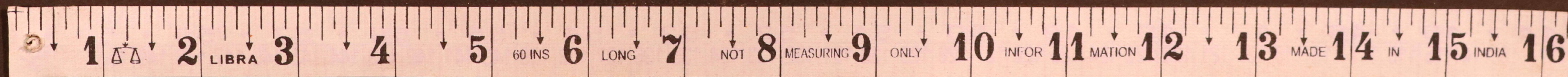

ननु भक्तवन्तं प्रतीतिरित्याय विरोधात् जानतति हृतिरंगीकर्तुं युक्तेत्याह भक्तवन्तमिति नियमशास्त्रमा
मर्षात्त्रात्र न दाश्रयणमिति भावः अत्र स्थानेनंतरतम इति सूत्रस्य भाष्यसंमतिमथाह धनिते च य
मिति तत्र हि अन्येन निर्हृतातामनेन प्रतिपत्तिरिति पक्षे अर्थकं चानर्थकमेतत्स्यात् यो हि भक्त
वन्तं ब्रूयात् सा भद्र इति किं तेन कृते स्यादिति न्यायित सूत्रानर्थक्यमाशङ्क्योक्तं वा किं सूत्रम्

भक्तवन्तं प्रतिब्रूयात् सा भद्र इति किं तेन कृते स्यादिति न्यायस्तु नेह शास्त्रे आश्रयि
तुं शक्यो नित्यमशास्त्राणां वैयर्थ्यापत्तेः अतिते चेदं स्थानेनंतरम
इति सूत्रे भाष्यशास्त्रानर्थक्यं तद्वृद्धिसंज्ञासूत्रे भाष्येति रसूतम् ॥

सिद्धंतषष्टाधिकारे वचनादिनीति समाहितम् उक्तमित्यस्य इको गुणा दृष्टीति सूत्रेति शेषः यत्र
हीनत्रे दमृतिष्ठते इति वाक्यार्थविधानकाले यव्येतरतम आदेश इति तदाशयः वेति पक्षोत्तरमा
श्रियता भगवता तायेन्यायश्चास्ति न शास्त्रे आश्रयने इति धनिते अन्यथा तदनर्थकं स्यात् ॥

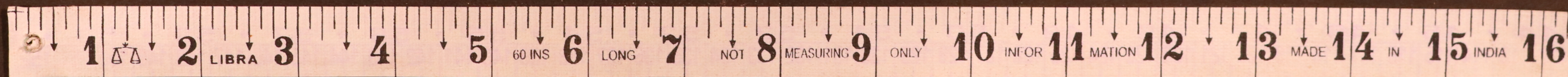

नन्वेकस्याः प्रकृतेः अनेकप्रत्ययानामव्यवहितपरत्वेव दुर्लभं किमु न जानातां नियमेन निवृत्तिरित्यत
 आह सामान्येति ननु लुगादिस्य लेयश्चानुत्पत्तिरेव लुगादिनाम्नीयते तथाति नियमेनाप्यनुत्पत्ति
 रेव स्त्रीयते इति प्रायमलौपि गौरवाभावादङ्घ्रित्याह अन्यत्रेति उच्यतादावित्यर्थः ४० इदानीम्

सामान्यशास्त्रीणो न्यत्रिस्तु सत्यमिति सूत्रस्य कैयटोक्तरीत्या प्रधानानुरोधेन गुण
भेदकल्पनानावश्यकृतिः कल्पनया कार्याः प्रत्ययानि वृत्तौ च तात्काल्यितप्रकृतेर
पि निवृत्तिकल्पेति गोरवमित्यन्यत्र विसरः ४० परानित्यं बलवत् कृताकृतप्रसं
गित्वा तत्राह माभावकस्याभावकल्पनापेक्षया ह्यहमाभावकस्यैवाभावकल्पनमु
चिनमिति नित्यस्य बलवत्त्वे जीर्णं तदाह ४१ कृताकृतप्रसंगितिनित्यमनद्विपरी
तमनित्यम् अतएव तदतीत्यादौ परादपि गुणान्नित्यत्वात् प्राप्रत्ययादिर्भवति ४२

परायेतयातित्यस्य बलवत्तमाह परादिति अत्रवीजमाह तत्राल्लप्तेति ध॥ किंयुतर्नित्यमित्याका
 लाया परिभाषांतरमवतारयति तदाहेति कृताकृतेति लक्षदर्शनमेवप्रमाणं लक्ष्येनैदर्शयन् त
 इदाहरणं सूचयति अतयेवेति ॥ ॥ ध२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

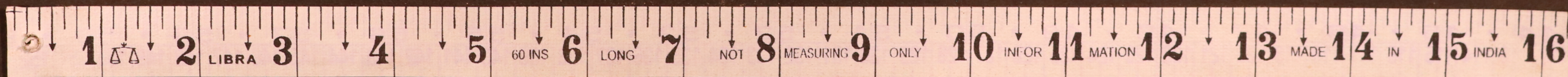
卅

त ऊच्यतेमिवचनमित्याकांक्षायामाह इदमिति ॥

नाकारस्य वातो गुणो न्य के देशे न पशुदिवद्भावेन पिदपितो रेकादेशा स्यापितत्वात् अनेन हि द्वावेगु
णादेशेन स्यान्न दर्शं प्रतिषेधो वक्तव्य इति न दाशयः तथा चात्रोदाहरणेऽतो गुणो न्यस्य यद्वा क्रि सं
बंधितया अत्र व्यक्ति संबंधितया गुणात् पूर्वप्रवृत्तिस्तद्वा क्रि संबंधितयेव गुणात्तरमपि प्रवृत्तेः सत्वात्
दृशकृताकृतप्रसंगितं स्पष्टमेव न चैतन्निति सिद्धो तो पादहरणमिति वाच्यम् सिद्धो नेपि भगवता
नित्यत्वाच्चेकादेशा मभ्युपेत्येव कादेशा स्य पूर्वविधौ स्याति वद्भावेन व्यवधानमाश्रित्य न तस्याख्याता

तत्र हि न्यविशिन इत्यत्र विकरणो कृतेन देत स्यादग्र कृतेन सिंस्तथा त्रमात्रस्येति अत्र
नित्य इत्युक्तम् यतस्तत्पन्यायेनाह शास्त्रेण रात्र्यामुवतः शास्त्रेण रेचप्राप्नुवतश्चाति
त्यत्वम् ॥ ॥

पंचभूतं शब्दं तदादिनिपरिभाषांतरमवतारयति यतन्नलेत्यति यद्व्यक्तीति तल्पप्रायेतेत्यर्थः शब्दोत्तरादि
 तस्यादाहरणोत्तरदतीत्यादि तत्र गुणोक्ततेनोचिति शास्त्रे शास्त्रे शास्त्रे शास्त्रे शास्त्रे शास्त्रे शास्त्रे शास्त्रे शास्त्रे शास्त्रे
 दिव्यनयावाधन्यन्यदेतदेतत् शब्दोत्तरइत्यस्य च करिष्यतीत्यादाद्युदाहरणो बोध्यम् तत्र लादेशोक्ततेत्या
 दीनां शब्दोत्तरे प्राप्तेनानित्यत्वाभावात्परत्वातिवादयः ॥ ॥ ॥ ॥

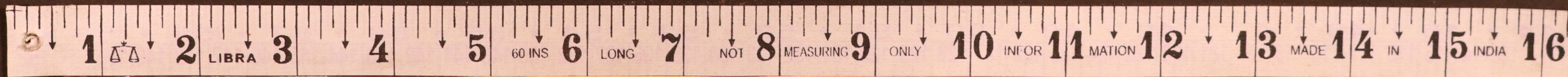

पतन्मूलकमेवपरिभाषायांतरमवतारयति पतन्मूलकमिति ऊत्रत्येकेनोक्तेत्याकांक्षायासाह
 प्रतिदेशाति नत्रहि सूत्रेप्रग्याख्यानेन दोषोद्भावेनेह ऊर्ध्वः ऊर्मः ऊर्थादिभ्यकारलोपेकृतेसार्वधा
 नकेपरेउकारइत्युत्तेनप्राप्नोतीत्युक्तम् भाजद्व्याव्यावसरेतिन्यत्प्राप्तुर्वसुकारलोपः पश्चाद्गुणः कृ
 तेहिउकारलोपेपश्चाद्गुणानभावेननोलक्षणोत्तरेणवप्राप्तुवाविधिरित्यतिगुणस्यातित्यत्

पतन्मूलकमेवाह लक्षणोत्तरेणप्राप्तुवनविधिरित्यः प्रतिदेशविषयेऽयमसिद्धिव
 त्त्रेकैयटेनोक्ता धप यदानशास्त्रविनिरेकेणविषेयकार्ययोरेवतित्यत्प्रादिविचारेय
 दापिव्यक्तिविशेषाप्रयणाभावस्तदाह क्वचित्कृताकृतप्रसंगित्वमात्रेण अपिनि
 त्यताकृतेहितोमेतित्यत्वेनाभिमतस्यप्रसंगित्वमात्रेणित्यत्त्वव्यवहारेप्रयोजकेनन
 बाधकाबाधितफलोपहितप्रसंगस्तथेतिभावः ॥

मिन्मुक्तैकैयटेन सतिवसिद्धवदितिस्र
 त्रेतिन्यत्प्राद्विषयकारलोपेनस्यासिद्धत्वेनकृतेनतत्सार्वधातकेतिउपप्रियोत्कृतः सार्वधात
 कइतिविधीयमानउकारः सत्सत्येवेतिनदाशयः नननदनीत्यादौशब्दोत्तरप्राप्ताशप्रत्ययादे
 रित्यत्वाभावाद्गुणान्पूर्वप्रवृत्तिः स्यादित्यतः पूर्वपरिभाषास्यप्रवशिष्टकृताकृतप्रसंगीत्ये
 स्पुप्रमंचभूतोक्ताविदित्यादिपरिभाषांतरमवतारयति यदाविति कृताकृतप्रसंगित्वमानस्य

नित्यत्वव्यवहारेप्रयोक्तव्यमिति कृतमिति

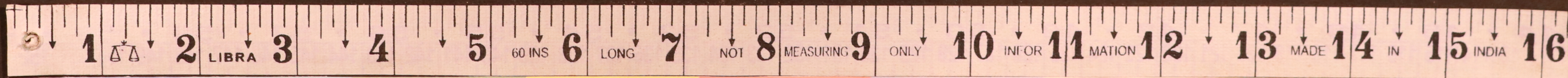

कृतकृतप्रसंगश्चोभयविधिः क्वचिद्विधकवाधितवेसम्यक्फलोपहितवरूपः क्वचिद्विधकवाधितफ
 लोपहितवरूपः एतदुभयमपि लक्षणानुरोदादाश्रियतेनत्रप्रथमूलकमिदं वदते यस्यलक्षणानुरो
 तीत्याह नदाहेति द्वितीयमूलकेतद्वितीयं यस्यलक्षणानुरोतीत्याह क्वचिदिति अत्रतदुपपन्नं भवेत्
 कव्यवहारमुदाहरणं सप्रमीस्वमार्गं पुंसकादिति सूत्रस्य के यदोपिप्रमाणमित्याह सप्रममिति
 सप्रमाध्यायस्यप्रथमेयादस्वमार्गं पुंसकादिति सूत्रे इत्यर्थः स्वमार्गकल्पदादिभ्यश्चेति वक्तव्यमिहा
 पियथास्यातद्वास्तव्यमिति किंपुनः कारणानसिद्धाति कृतत्वेनलुकमवेत् इदमिहमेप्रदा

नदाहयस्यवलत्याणानुरोतानिमित्तं विहन्यतेतदतिन्यम् क्वचिन्नुवायकावायेनफ
 लोपहितप्रसंगयवगृह्यतेनदाह यस्यलक्षणानुरोतानिमित्तं विहन्यतेतदतिन्य
 म सप्रमेकैयदेन ॥ ॥ ॥

ये अत्रक्रियतांलुगितिकिमत्रकर्तव्यम् परत्वादस्य नित्या
 लुककृतत्वेप्राप्त्यकत्वेपि अनित्यो लुकनहि कृतत्वे अत्रेप्राप्तेति अतोमित्यम् भावेनभविताव्यंनस्मात्
 दादिभ्यश्चेतिवक्तव्यम् मितिभाष्यम् नत्रानित्यो लुगिति प्रतीकमुपादाययस्यतत्त्वलक्षणानुरोतानिमित्तं
 विहन्यतेतदतिन्यमित्येतत्तुर्पत्तिकमित्युक्तानत्रवालिसमीपवोरिति प्रथमदृष्टानुपातः अनेनरेयदात्त
 षम्यायग्राश्रीयतेलक्षणानुरप्रवृत्तिनिमित्तमयमंहरत् लक्षणवचलवद्भवति इतरस्तुतदुपसंख्यतनिमि
 त्तलक्षणानुरोपमादितप्रवृत्तिविद्यातेडवलमेवेत्यत्रचद्वितीयदृष्टानमुपादायतदानास्त्ववलत्याणानुरोती

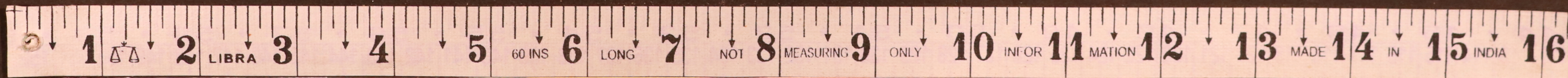
लुकैकैयदेन ॥
 १६

नैव प्रमाणं चलत्तानुरोधपदेत्याह सर्वमिति ५० यत्नमूलकमेवमैववचनानुरं स्वरभिन्नस्यवेत्या
 हः स्वः प्रथमः सति तत्र हि उक्तं करणं मर्कदेशार्थमिति वार्तिकं अक्रोयमाणं शकारे अलोन्त्यस्यवि
 यमोभवेति त्वं शस्यप्रसज्येत ति यातस्तप्राप्नोति स्वः कर्त्ता तासेपरं लसार्वधातकमनुदात्रं भवती
 त्वेषस्वरः प्राप्नोतीति वप्रयोजनमपयायतमप्राप्तिष्ट निदेशः ५० यदा आग्रने कालाशित्सर्वस्येति सर्वादे
 षो भविष्यतीति प्रत्याख्यायते यदा तर्ह्ययमेत्यस्य स्थाने भवति न दाति इग्रहणं न ग्रहणं न प्राप्नोति ति
 यत्न इयष्टं भर्कं लोकव्यवहारद्वयमनुदाहृते वालिसुग्रीवयोर्वैय्यमानयोः भगवत्तावा
 लिति हतेपिसुग्रीवस्य वालिनः प्रावत्येन व्यवहरेति भगवत्सहायैः पांडवैर्जमेन व्येपि
 प्रावत्येन व्यवहरेति चेति सर्वमिदं लस्यानुरोधात्प्रवस्थितम् ५० लठः प्रथमस्य डारौ
 रसरिति सूत्रे भाष्ये स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरिति त्पश्यति यद्युते ॥ ॥ ॥

नग्रहणमेकदेशाविहृतस्या नत्यत्वादित्युक्ता सरः कषमितिष्टेस्वरविप्रतिषेधासिद्धेडारौरसः क्रिय
 तामनुदात्रत्वमिति किमत्र कर्तव्येपरत्वादनुदात्रत्वेनित्याडारौरसः कृतप्यनुदात्रेवेप्राप्नुवेत्यकृतेपि
 अनुदात्रत्वमपिनित्येकृतेपि डारौरसस्तप्राप्नोत्येषुपि अनुदात्रत्वमन्यस्यकृतेषु डारौरस्तप्राप्नोति अन्यस्या
 कृतेषु शास्त्रेतरस्य च प्राप्नुवन्विधिरितित्याभवति डारौरसाः प्यतित्याः अन्यथास्वरस्यकृते अनुदा
 त्रत्वं प्राप्नुवेति प्रत्यथा स्वरस्याकृते अनुदात्रत्वे प्राप्नुवेति स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवेतो अतित्या भवेती
 त्युक्तम् अनेतरं च उभयोरतित्यायोः परत्वादनुदात्रत्वमिति समाधानम् ॥ ॥

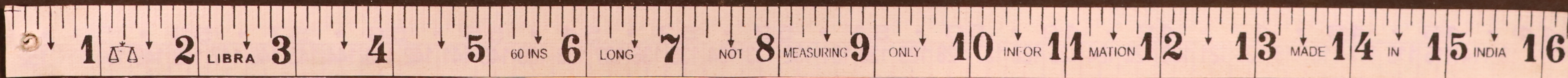

ननु यत्रैह हस्वात्संबुद्धेरित्याद्यपेक्षया हं सस्य गुणः संबुद्धादित्यादीनां परस्मैतिप्यत्वे चोभयं संभवति ननु किं
 बलवत्त्वोपपदादनाय परस्मैतिप्यत्वे वा उभयं वेत्यत आह यत्र सिद्धिः अतः पदेति तयो र्यथेच्छ
 मलोप्यत्वादेवेत्यर्थः ननु तत्रेति लोपोष्वाव्योर्बलीत्यादावित्यर्थः ननु हि केन उभे रग्रन्थे किं लोपः
 क्रियतामलोप इति किमत्र कर्तव्यं परस्मैतिप्यत्वात् किं लोपोऽपि नित्यादित्युक्तम् नित्यादित्यादिषु विप्रतिषेधभासे

यत्र ते कस्येक कार्ये स्य परस्मैतिप्यत्वे च तत्रेच्छया न्यतर उभयं वा तस्य बलवत्त्वेति या
 मकमलोप्यम् अतः पक्षे तत्र तत्र परस्मैतिप्यत्वाच्चेति भाष्ये उच्यते वस्तुतस्तत्र
 परस्मादित्युक्तिरेकदेशितः स्पष्टे चेदं विप्रतिषेध सूत्रे कैयटे ॥ ॥

भवेत्तविप्रतिषेध शास्त्राव्यापारस्तत्र तत्र भाष्ये तेकदेशित इति ननु द्विरोध इत्याह वस्तुतस्तत्र अत्रैव
 विप्रतिषेध सूत्रस्य कैयटस्येति साह स्पष्टे चेदमिति ननु हि अत्रैव गौरीव वलीयो भवतीति भा
 ष्य व्याख्या वसरकायमित्यर्थः कृत्यः करणार्हे कार्ये तु ल्यबलवत्त्वं करणाहमिति नित्यात्तर्गा पदादान
 रैव द्विरोधस्य सूत्रस्याव्यापार इत्युक्तम् तथा च नित्यादिषु विप्रतिषेध सूत्रस्याव्यापारे वदत्तकैयटस्य सूत्रे यत्र वा

रसुक्तिरुक्तेति स्पष्टमेवोक्तम् गत् ॥

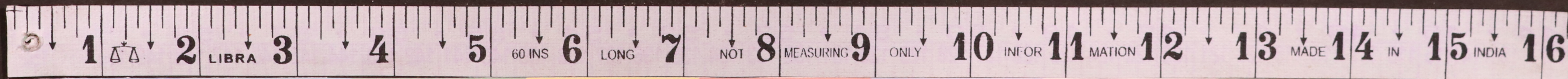

ननुपरानित्यस्यलेखसंभवरूपवायकसद्भावात्तस्यासत्वेपिनित्यत्वात्तरंगत्वोभयसंभवेनयथेच्छात्तत्वाः स्या
दित्यत आह लोचडीति लोचडीति सूत्रस्यभाष्यासारेणप्रथमतयागेमाताभावात्तन्नित्यत्वात्तत्वात्तत्वाच्च
तत्त्वमितितदाशयः भाष्येति लोचडीति सूत्रेभाष्येऽन्यर्थः नत्रहिमाभवानटिटदित्यत्रद्विवचनेक्रियतां
ह्रस्वमितिकिमत्रकर्तव्यं परत्वाद्द्वस्त्वंनित्यत्वात् द्विवचनमित्युक्तम् नत्रसत्यप्येतरेगत्वेनित्यत्वादि
त्युक्त्याप्रथमतयागेमाताभावान्प्रथमत्येवोद्देशात्तद्वितमिति धनितं तत्फलितमाह पवमिति २

लोचडीतिह्रस्वापेक्षयानित्यत्वात्तरंगत्वमुक्तहित्यस्यप्रथमतः प्रवृत्तौनित्यत्वादेवभाष्ये
उक्तम् पवमिति नित्यत्वात्तरंगत्वयोर्वलवत्वमपियोगपद्यासंभवपववोध्यम् धद नित्यादेतरंगो
वलीयोत्तरंगेवहिरंगस्यासिद्धत्वादत आह असिद्धेवहिरंगे अंतर्मध्येवहिरंगशास्त्रीय
निमित्तसमदायमर्थेनर्भूतान्येगातितिमित्रानियस्यतदेतरंगम् ॥ ॥ ॥

नित्यत्वात्तरंगत्वोभयसंभवेअंतरंगस्यवलवत्वाभावऽन्यर्थः धद इदानींनित्यापेक्षयोत्तरंगस्यवलीयस्त्वेवो
पयित्वमसिद्धेवहिरंगमेतरंगेऽतिपरिभाषामवतारयति नित्यादिति आन्याभिमताल्यापेक्षमेतरंगत्वव
ह्रापेक्षवहिरंगत्वरूपार्थयोः अंतरंगवहिरंगपदार्थयोः नशादमर्यादयालभ्यत्वमिति धनितयित्वात्
मर्यादाभ्यान्तरंगवहिरंगपदार्थमाह अंतर्मध्येति ॥ ॥ ॥

पवनदीपनिमित्तसमुदायाद्वहिर्भूतात्मकेवहिरंगम् पतञ्जलवसानयोरिति सूत्रे अस्मि-
द्वन्तरे च भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् अत्रोपशब्देन शब्दरूपेति नित्येति गृह्यते शाब्दशास्त्रे
न स्पष्टा धान्यात् तेनार्थनिमित्तकस्य न बहिरंगत्वेम् अनपवन्तिति स्थितिनिषेधः
रितार्थः अन्यथा स्तीतनिमित्तकस्येत्यायातरे गत्वानयात्रयादेशेन दसंगति स्पष्ट-
व अनपवन्तयादेशेन स्पष्टप्रतिषेध इति स्याति वन्तस्य भाष्यवार्तिकेति सङ्गच्छते ॥

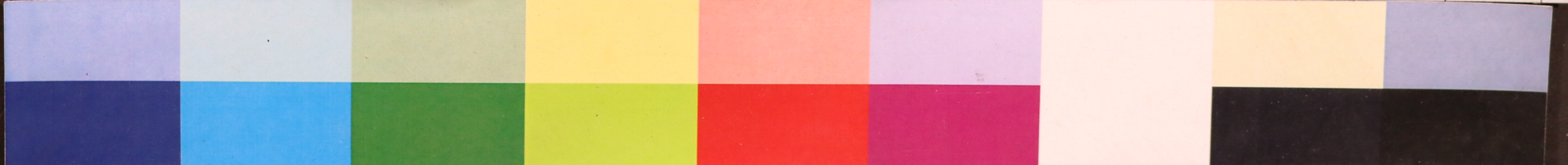
रंगत्वात्ताश्रयणोत्तानिस्थितितिषेधोत्तनायकः तस्य त्रिषाहार्थसमवेतसंख्यासमर्थकश्रामित्रयादेशाश्रयार्थः क
स्यनेत्रयइत्यस्यमायवमतसिद्धस्यगोणेप्रतिसृणामित्यादावात्मनदर्थसमवेतसंख्याधायकत्वाभावादप्रवृत्त्यानि
षयस्यधारितार्थत्वात् किंचवहिरंगायैहयाश्रितरंगस्यपूर्वप्रवृत्तिस्तेनवलीयस्तेपितत्प्रवृत्त्यमरवहिरंगप्रवृत्तौवा
यकाभावात् तस्यासर्वसंमतत्वाच्चकृतेपित्रयादेशेषुनः स्यानिवज्ञावेनतिसादेशात्तत्रप्राज्ञदीर्घवाराण्यनतिस्यतितिषेध

स्य चरितार्थत्वादपि संभव इति ज्ञापकमिच्छाहः ॥

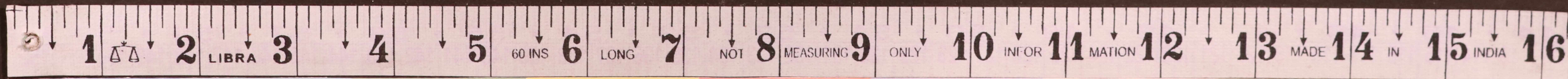
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16

LIBRA 60 INS LONG NOT MEASURING ONLY MADE IN INDIA

११ नीलोत्प्लवङ्गतरु इत्यत्र तत्प्रयोजनमुपपाद्यतैव युक्तो विप्रतिषेधः विप्रतिषेधे परस्मिन् व्यने पूर्वस्य वङ्गव्रीहिः परान्या
 निशापिनिका इत्याशङ्किते इष्टवाची परशब्दे विप्रतिषेधे परे यदिष्टं तद्वाच्यतीति समाधाय ग्रन्थे तरे पदमप्युक्तः
 अत्र प्रतिषेधः अन्तरंगान्तिशापिनिकः अन्तरंगान्तिशापिनिकः कश्चेत्तस्मात्तद्विनाशनिः सामर्थ्याच्च सर्वे तेनेति समाधाय पदग्रन्थे तरे
 नराशङ्किते अन्तिशापिनिकोपितो तरेगः कश्चेत्तस्मात्तद्विनाशनिः सामर्थ्याच्च सर्वे तेनेति समाधाय पदग्रन्थे तरे
 मेव मध्यतरंगः कश्चेत्तस्मात्तद्विनाशनिः सामर्थ्याच्च सर्वे तेनेति समाधाय पदग्रन्थे तरे
 तद्वहिरंगत्वमाश्रयणीयमेव अन्त्यथान्तरङ्गविरोधः स्यादिति वाच्यम् अस्य भाष्यस्य पूर्वस्य स्युक्तिर्वेनासायक
 त्वात् पतदन्तरमेव मपि नातरंगः कश्चेत्तस्मात्तद्विनाशनिः सामर्थ्याच्च सर्वे तेनेति समाधाय पदग्रन्थे तरे
 मपीत्यनेनैव अर्थकृतवहिरंगत्वेनास्तीत्येव ध्यानतत्वाच्च अर्थकृतशब्दरेल अर्थनिमित्तकवहिरंगत्वाभावाच्च
 नितडाकिः प्रथमवमेति सूत्रेणोत्तरे अर्थकृतवहिरंगत्वाभावाच्च नितडाकिः प्रथमवमेति सूत्रेणोत्तरे
 इशस्तथाकिरत्वेवणीया अर्थकृतवहिरंगत्वाभावाच्च नितडाकिः प्रथमवमेति सूत्रेणोत्तरे
 तेन वहिरंगत्वात् नामीति दीर्घाया सायकमिति तदाशय इत्यपि तातैः संज्ञाकृतवहिरंगत्वस्यापि स्वीका
 रणनामीत्यस्योपसंज्ञानिमित्तत्वेन वहिरंगत्वाविशेषात् नामीति दीर्घविधायके अच इत्युपस्थित्या तस्या
 च कार्यत्वेन नाजानेतर्यतिषेधाच्चेति दिक् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यतेनेति श्रंगशब्देन स्वरूपनिमित्तस्याप्रयणादर्थसंशोभयस्वरूपनिमित्तस्यानाप्रयणेनेत्यर्थः तेन वलि
 लोपेकर्त्रेव्यवहिरंगपरिभाषायाः अनित्यत्वात्प्रत्यक्षरितिकल्पनमनुचितमेवेति भावः यत्तदप्येव
 देभविष्यति तस्य तदुर्जन इति न्यायेन हेतुतरमाह यथादेशादेशरिति यथाधियति इत्यादौ प्रक्रियाक्रमे
 ण पुगेन स्यति गुणस्य पूर्वोपस्थितनिमित्तकस्वरूपोत्तरंगत्वेपि तदनादृत्य प्रयोगो वा रणक्रमेण पूर्वोप
 स्थितिकस्वरूपोत्तरंगत्वमादाय अचिन्त्यता त्वितीय इति न्यायप्रकृतेरपि इत्यादेशादेः संचाकृतवहिरंगत्वेपि त
 दनादृत्यापरतिमित्तकस्वरूपोत्तरंगत्वमादौ ये वेदुःसिद्धौ तदतिव्यक्तकल्पनमप्यनुचितमिति भावः ननु
 यतेन गौथैः पुत्रैरनित्यादौ इत्यादीदीर्घसंज्ञासोपसंज्ञेन वहिरंगत्वमप्यसिद्धत्वाद्दलिलोपा
 नस्यादिति परास्ताम् यथादेशादेरपरतिमित्तकत्वेनोत्तरंगत्वाच्च ननु मेतदविधिस्तदेतस्य
 निसृजेभाष्ये इको यणचि न्यादावपि तदेतद्विधेः स्यात्तत्रोत्तरंगत्वाद्यणो गुणा बाधकत्वं
 सिध्यते न तत्र सिध्येत् इणशब्दमाश्रित्य यडादेशेन शब्दमाश्रित्य गुणा इत्युत्तरंगत्वाद्गु
 णयवस्यादित्युक्तं मन्त्रकैयटः सिद्धेर्वाङ्मलकोदोषाणां दिक्तेन प्रत्यये गुणा वलोपि दौ प्र
 दीर्घाकिन इति सूत्रे अकिन इति किमर्थं येषाम्पते इत्यादिप्रयोजनमुपपाद्य अकिन इति शक्यमकर्तृकस्मा
 न भवति येषाम्पते रस्यते नुकि कृते अनुर्जनत्वादित्याशंक्य अकिन इति ह्यणमन्त्रादिदेन स्यात्तल्लोप्यति ह्य
 र्थमिति समाहितम् दीर्घस्युत्पादपरिभाषायस्यानादवाभ्यासस्य विशेषणत्वं जनाभ्यासस्य दीर्घविधानेन
 अलोप्यस्येत्यस्यावः स्यादिति शंका येषु स्याशमः यच्च आभ्यासाविशिष्येत्तत्र दा अकिन इति प्रतिषेधोऽ
 नर्थक्यवस्यात् अतस्तत्सामर्थ्यादभ्यासनाच्चाविशेषणो अभ्यासस्यावयवोभ्युक्तव इत्यर्थस्यानवस्थाभा

क्र
 ति

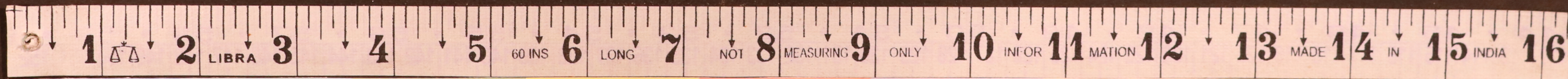

स्तानीपेनविधिसुदंतसेनिसन्नभाष्यकैपटविरोधंनन्वित्यादिनाशंक्यपरिहरति नेत्यादिना तत्रत्यभाष्यानुपूर्वीतया।
 कमपवशकोपणवीत्यत्रतदंतविध्याशंकायांसत्यपितदंतविधौअलंत्त्यपरिभाषमादोषपरिहृत्यरावोयावश्यनेकालादेशेषु।
 पुनदोषाशंकायांप्रकृतिनस्तदंतविधिवत् आदेशानापितदंतविधिस्वीकारेणादोषपरिहृत्यपदिचिवंकविहैरूप्यंतत्रचदोषः
 स्याद्वैदः ब्रह्मोदनः अपिचांतरंगहिरंगेनप्रकल्पेयाताम् तत्रकोदोषः स्योनः स्योनाअंतरंगलक्षणस्ययणादेशस्यवहिरं।

गुणोसंगसंवंधिनीमिस्राक्षणलघ्वीमुपधामार्द्धधातुकंचाश्रयति उदन्तवकारांतमंगमनुनासिका।
 दिंचप्रत्यपमितस्यापेक्षत्वादंतरंगस्तत्रकृतेयणा गुणोप्राप्तुनश्ति एवंचसंज्ञापेक्षस्यापिवहिरं
 गत्वंस्यष्टमेवोक्तमितिचेन्न तदंतविधावपिषड्पदार्था पेक्षत्वरूपवहिरंगत्वस्यगुणसत्वेनत
 त्रदोषकथनपरभाष्यासंगतः

गलक्षणगुणोवाधकःप्रसज्येतऊनशहमाश्रित्यपुणदेशःनशब्दार्थाश्रितगुणदेशश्चि अत्रत्यकैपटस्तुसोनश्चिप्र
 तीकमुपादापसूक्तपव केचिदर्थनःकविच्छब्दोदृष्टयः तत्रतोवत् गुणस्यकैयटोक्तवहिरंगत्वमाहामभाष्यासंग
 तिमापादयति तदंतविधावपीति अंतरंगलक्षणस्यपुणदेशस्यवहिरंगत्वमाहामभाष्यासंग
 परंभाष्यम् पदिहिकैयटोक्तविधमागुणस्यवहिरंगत्वमाहामभाष्यासंगतिमापादयति तदंतविधावपीति
 लनेस्तस्ययणादेशवाधकत्वा सभवात्तद्वाच्यमसंगतंस्यादितिभावः ॥ ॥ ॥

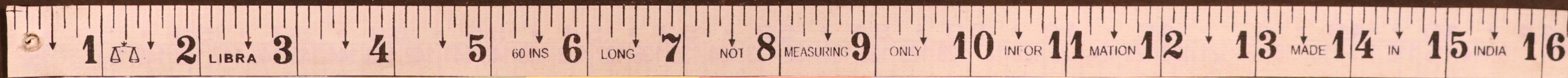

ननु प्रकृतसूत्रे भाष्ये अंतरंगे चेत्प्रयोजने पेदिका पांगुरा दूतं तं रंगं तादित्यनुक्तावपि न सेतादृशः परिभाषा।
र्थो भवतीति कल्पमित्युक्तम् उदाहरणानुदाहरणमात्रस्य अर्थसाधकत्वं तदसाधकत्वाभावात् उपलक्षणतयापि
त उपपत्तेश्च अत एव सूत्रोक्तत्वं ज्ञावगरोभ्यानुम् पूर्वविप्रतिषेधेनेति तत्त्वज्ञावविषयकविप्रतिषेधस्य प्रियकोष्ट
ने अरण्यायेति भाष्योदाहरणमात्रान्न वैकल्पिकत्वं ज्ञावमात्रविषयकत्वमित्यत आह प्राथम्यादिति तदे

प्राथम्यात्तदेव वाच्यमुचितं मम त्वंतरंगपरिभाषया तद्वारणाभावान्नोक्तम् किं
च सिद्धांते नित्यत्वागुणात् पूर्वमूढमुणस्तु रुदियणा वाधितत्वादित्यः अनशब्दमा
श्रित्येत्यादि भाष्येण च परिभाषापामंगशब्देन सप्तम्याद्यंतपोपात्रं शब्दस्वरूपे निमि
त्रमेव गृह्यते इति स्पष्टमेवोक्तम्

तरान्तदसंभवादिति भावः एवं तर्हि प्रकृतपरिभाषायास्तादृशाः र्थेऽनंगीकृते कथं भाष्यसंलग्नं भवेत् ऊच्यते
रंगत्वाभावे परत्वाद्गुणादेशो भाष्यमनुपपन्नं भवेदतस्तदन्यथानुपपत्त्येव तदर्थो गीकर्तव्य इत्यत आह किंचे
ति ॥

य. रि. शे.
टी.

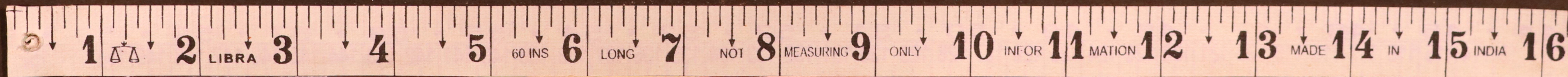
१२

येनविधिस्तदंतसेतिसूत्रेस्योनश्चस्यव्याख्यावसरे उपसंहारेपदिचकोपराचीत्यत्रतदादिनदंतविधिस्तान्तदापणादेशस्तान्तरंगत्वा
भावात्परत्वागुणः स्यादित्युक्तंकेयटन तदुक्तंचगुणस्तान्तरंगत्वप्रतिपादकोनशहमाश्रित्येत्यादिभाष्यविरोधेनखंडुपनि यत्तिस्मादिना
पदानुनत्रत्यपरत्वादित्यसपरशहस्योक्तपृष्टवाचकत्वेनपरत्वादुक्तपृष्टाहाधकत्वादितिपावन श्रुत्यर्थीव्याख्यापतेतदानभाष्यविरोधःप
रेतनद्याव्यानंक्तिष्टम् पद्यपिपदिनूनशहमाश्रित्येत्यादिभाष्येरागुणस्तान्तरंगत्वप्रति पादकेनअन्तरंगत्वेनहेतुनानस्ययणादे।

पत्रकेपटेनतदंतविधीपक्षेपरत्वाङ्गुणः प्राप्नोतीत्युक्तम् तन्नूनशहमाश्रित्येत्या
दिभाष्यासंगत्याचिंत्यम् ॥ ॥

शवाधकत्वमभ्युपेतं भाष्यकृताके पटेनतुपथांतरंगत्वेनहेतुनापरत्वापेक्षमावलवत्वेनतस्यात्वहाधकत्वम् तथापरत्वस्या
पिपूर्वीयस्थितिकत्वेनहेतुत्वसंभवात् परत्वाङ्गुणः स्यादित्युक्तम् इतिविभाव्यतेतदाकेयटोक्तिरपिसंगच्छते इतिनतद्भाष्य
विरोधः तथापिनित्यांतरंगापवादेशुविप्रतिषेधसूत्राव्यापारात्परत्वादित्युक्तेरपुनैवः ॥ ॥

१२

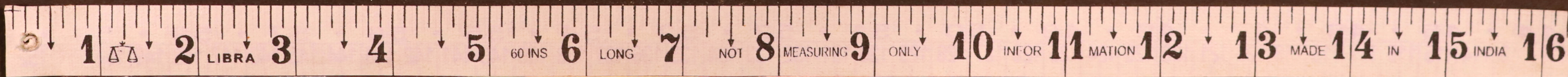

गौथेरः श्मारीवहिरंगपरिभाषया श्पादेशस्यासिद्धत्वालोपो-र्वलीनिलोपोनस्यादित्यात्तेपेवस्तिलोपेअंतरंगपरिभाषानप्रवर्त
नश्निसमाहितकैश्चित्। नदत्स्योनश्मारावपितलोपविषयतायाः सत्त्वादेतस्यपरिभाषायाग्रहणाकैयटोक्किञ्चित्तेवेतिक्स्वि
दुक्तलोपोव्योर्वलीनिसूत्रस्यभाष्यविरोधेनतत्त्वमितुमादा वलिलोपश्चित्स्वतुतस्तुगौथेरः श्पादौलोपोव्योर्वलीन्यस्यांतरंगत्वा
पादोनाचवहिरंगत्वंतस्मिन्नंतरंगेवलिलोपेप्रक्तेरायादीनीमसिद्धत्वंप्राप्तंनानंतरंगेवलिलोपेकर्तव्येवहिरंगपरिभाषानप्रवर्त
श्निसमाहितकैश्चित्दीत्याप्रकृतेनसंभवति अत्रऊट्गुणयोरेतरंगत्वावलिलोपेकर्तव्येवहिरंगपरिभाषानप्रवर्तनश्निस
माहितकैश्चित्दीत्याप्रकृतेनसंभवति अत्रऊट्गुणयोरेतरंगवहिरंगभावपयोरुक्तन्निमित्तकलोपयोर्वीतरंगवहिरंगभा

वलिलोपेअंतरंगपरिभाषानप्रवर्तनश्नित्वनमुक्तम् तत्सूत्रस्यभाष्येएववशादिषलोपातिप्रसंगभाषां
कोपदेशसामर्थ्यान्न नचह्यतीत्यादौचारितार्थम् वहिरंगतपासंप्रसारणस्यासिद्धत्वेनपूर्वमेवतत्प्र
वर्ततेरितिभाष्योक्तेः

वानुपपादनात् तस्माद्गौथेरः श्पादावुक्तसमाधानस्यात्रैषमेनकैयटोक्तेश्चित्त्वत्तत्सामनसापुत्रावपितमशक्यत्वात् त
स्यवलिलोपेनिसूत्रभाष्यविरोधेनतत्त्वमितुमनुचितंस्यात् तस्मात्स्योनश्मारावपितलोपविषयतायाः सत्त्वादेतस्यपरिभाषायाग्रहणाकैयटो
सिद्धत्वादलोपप्रसक्तौगौथेरः श्पादौलोपोव्योर्वलीन्यस्यांतरंगत्वावलिलोपेप्रक्तेरायादीनीमसिद्धत्वंप्राप्तंनानंतरंगेवलिलोपेकर्तव्येवहिरंगपरिभाषानप्रवर्त
श्निसमाहितकैश्चित्दीत्याप्रकृतेनसंभवति अत्रऊट्गुणयोरेतरंगत्वावलिलोपेकर्तव्येवहिरंगपरिभाषानप्रवर्तनश्निस
माहितकैश्चित्दीत्याप्रकृतेनसंभवति अत्रऊट्गुणयोरेतरंगवहिरंगभावपयोरुक्तन्निमित्तकलोपयोर्वीतरंगवहिरंगभा

प. रि. शे.
टी.

१३

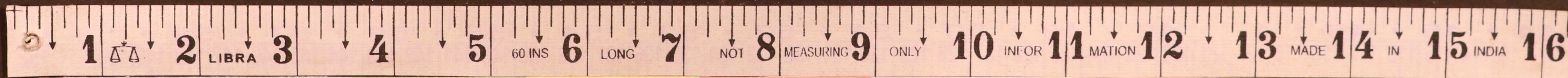
103

ननु नलोपः सुप्सरेति सूत्रे अथ संज्ञाविधौ किमुदाहरणमिति पृष्टे पंचसूत्रेति प्रयोजनमुपपाद्यनाकृतायां षट्संज्ञायां जशसो
लक नवाकृते लुकिपदसंज्ञापदसंज्ञायां नलोपः प्राप्नोति ते देतदात्तपूर्वात्सिद्धं भवतीति निराकृत्य इदं ताहि प्रयोजनं पंचभिः सप्तभिरि
ति षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः कल्युपोत्तममित्येष्वस्यो यथा स्यादिति प्रयोजनान्तरं मुपपाद्यतत्रिराकुर्वता भाष्यकृतास्ते वथारण्यसंज्ञा।
ग्रहणमनर्थकमित्युक्तम् तद्याख्यावसरे अत्रान्येत्वाहुः स्त्रीसमानाधिकरणपक्षस्त्रीसूत्रेनाश्रितः अपितु प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षः

यत्तु नलोपस्य षट्संज्ञापामसिद्धत्वात् पंचेत्यत्र न षडिति निषेध इति तद्विपर्ययम् नलोपस्य हि षट्
त्वसापेक्षत्वेन वहिरंगत्वं वाच्यम् तच्च न संज्ञाकृतवहिरंगस्यानाश्रयणान्न पंचेत्यत्र नि
षेधस्तस्मिन् प्रत्याश्रितेति न तत्रेति व्याख्यानसामर्थ्येन भूतपूर्व षट्त्वमादायेति बोध्यम् ॥

प्रत्ययार्थविशेषणपक्षो वेति पंचादोर्त्वेनामलिंगत्वात् स्त्रीप्रत्ययस्य प्राप्तिर्नास्तीति नार्थसन्निधेयेनेत्युक्ता अथापि तत्प्राप्तिः स्यात्तथापि नलो
पस्य वहिरंगत्वादेतरंगेदापि असिद्धत्वात् प्राप्तिरप्राप्तिः सत्यामपि दाप्यान्ना वंतरंगायां षट्संज्ञायां नलोपस्यासिद्धत्वात्सिद्धं यवन
त्यतिषेध इति कैयटोक्तमपि पूर्वोक्तचिन्तनद्विपर्ययमित्याह यत्किन्वादिना कथं तर्हि पंचेत्यत्र दाश्रनिषेध इत्यत आह पंचेत्यत्र निषे
धस्ति ॥

१३
१३

अतएवेति नलोपेकृते संज्ञाकृतवहिरंगस्यानाश्रमणादेवेत्यर्थः नन्वत्रपदस्य भ्यामादिनिमित्तकत्वेन तन्निमित्तकनलोप
त्वात् शब्दकृतवहिरंगत्वमेवात्र संप्रतिपन्नमिति कृतितुग्रहणस्य वेयर्थमेवापत्तिरिति तत्रादपरंपरयेति नमानमिति अत्रेति
शेषः अन्यथा यथाश्रुतेपतन्परिभाषाज्ञापकपरभाष्यविरोधः स्यात् तत्र वादः कृदितिसंप्रसारणा स्याच्च निमित्तकत्वे परंपरपैव
वहिरंगत्वाश्रयणात् ननु पदप्रतिषिद्धं नापि विहिततदंगोकार्यमेवेति न्याये परंपरया शब्दनिमित्तकवहिरंगत्वमप्याश्रय ।

अतएव कृतितुग्रहणं चरितार्थम् वृत्तदभ्यामित्यादौ पदत्वनिमित्तकत्वेपि नलोपस्य वहिरंग
त्वाभावात् भ्यामः पदसंज्ञानिमित्तत्वेपि नलोपस्य तन्निमित्तकत्वाभावात् परंपरयानिमित्तत्वमा
दाय वहिरंगत्वाश्रमणानुमानम् ध्वनितं चेदं नलोपः सुस्वरेति सूत्रे भाष्ये इति तत्रैव ॥ ॐ ॥

लोपम् कृतितुग्रहणं च प्रयोगोत्पातमेव भाष्ये इत्यत्राह ध्वनितं चेदमिति । तत्र हितुग्विधौ किमुदाहरणं वृत्तदभ्या वृत्तदभि न
लोपकृते द्रस्वस्यपि कृतितुक् प्राप्नोति असिद्धत्वाच्च प्राप्नोतीति तद्विधावित्यस्य प्रयोजनमुपपाद्यतु विधौ चोक्तं किमु
क्तं सन्निपातलक्षणो विधिरिति तन्निमित्तं न हि याजस्येति तत्प्रयोजनं निराकुर्वता परंपरयानिमित्तत्वमादाय वहिरंगत्वं तासी
ति ध्वनितम् यदि तस्या त्रैनेव तत्प्रयोजनं निराकरणे सन्निपाते तु क्त्वात् तन्निराकरणमनर्थकं स्यात् भाष्ये तु विधौ चोक्तं
मित्यत्र कृते जत इति सूत्रे इति शेषः प्ररणीयः ॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥

प. रि. शे.
टी.

१०६

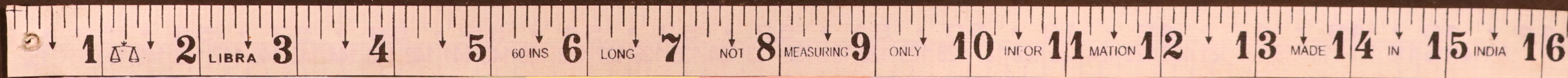
104

भाष्यप्रदोपोयोतेनिरूपेतं अस्माभिरिति शेषः तत्र हि सन्निपातपरिभाषायास्तु गमावः प्रयोजनत्वेनोक्त इति भाष्यकारस्तथैव वाच्ये स
न्निपातेनिकैयटः तत्र तथैवेति प्रतीकमुपादाय वहिरंगपरिभाषाया अनादरेण सन्निपातपरिभाषाप्रयोगेनैवार्थः भाष्यकृतानुसंज्ञानि
मित्यनवहिरंगत्वं विभक्तिस्तु सज्ञानिमित्तं नलोपस्य परंपर्यानिमित्तत्वमादाय वहिरंगत्वाप्रयोगेनिति वस्तुतस्तु कमेजंत इति
सूत्रे भाष्ये सन्निपातेति परिभाषा प्रयोजनान्वात्मानावसरे ग्रामणीकुलमित्यादौ तु गभावप्रयोजनमुपपाद्येतेतदस्ति प्रयोजनं वहिरं
गं ह्रस्वमंतरंगस्तु क असिद्धं वहिरंगमंतरंग इतेतत्प्रयोजनं वहिरंगपरिभाषाया पूर्वनिराकृते अनंतरं च नलोपे वृहभिः भूरा
हभिरित्यत्र नलोपे कृते ह्रस्वपिति कृति तु भवतीति तु क प्राप्नोति सन्निपातलक्षणे विधिरिति मित्ततद्विधातस्य तिनदोषो भवि
तीति पुनस्तस्याप्रयोजनान्तरमुपपाद्यतेतदपि नास्ति प्रयोजनं असिद्धो नलोपस्तस्यासिद्धत्वात् न भविष्यतीति असिद्धत्वेन तन्निरा

भाष्यप्रदो पोयोतेनिरूपितम्

कुर्वता भाष्यकृता असिद्धत्वं च पूर्वप्रक्तां तवहिरंगपरिभाषायेव वा भिमंतं नलोपः सुप्तेति तत्रैव तत्रत्यविधिप्रयोजनस्य निराक
रिष्यमाणत्वात् तत्र सन्निपातपरिभाषाया तस्य प्रयोजननिराकरणं तु असिद्धांतावलंबिनिराकरणीयमित्येव तत्र भाष्यकृता तात्
र्थम् न तत्र सन्निपातपरिभाषायामेवाग्रहः सिद्धांतावलंबनतु नियकरणं वहिरंगपरिभाषायेवेति बोध्यम् अतएवेतदस्वरसं
मनसि निधायेव कमेजंत इति सूत्रे असिद्धो नलोप इति प्रतीकमुपादाय नलोपः सुप्तेत्यसिद्धमित्युक्ता वहिरंगमिति चेत्ताहकै
यटः तस्मात्तेन ह्रस्ववस्तेन परंपर्यानिमित्तत्वमादाय वहिरंगत्वं नास्तीति कल्पमित्युक्तम्

१-६

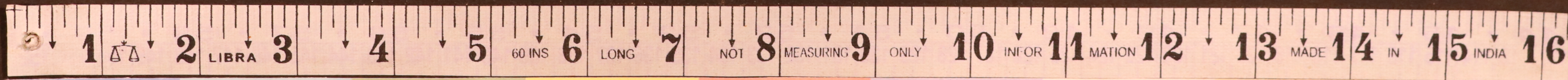

इदानीं पदार्थं निरूप्य वाक्यार्थं निरूपयति अंतरंगं इति नन्वेवं लोपो व्योर्वलीति सूत्रे ब्रश्चादिषु चातिप्रसंगो भवती
तिहापि प्राप्नोति ब्रश्चिनो ब्रीहपः ब्रणः इति याशंक्य उपदेशा सामर्थ्याद् ब्रश्चादिलोपो न भविष्यतीति समाधाय प्रत्य
यदुपदेशे प्रयोजनं संप्रसारणं हलादिशेषेषु कृतेषु वकारस्य अवगां यथा स्यात् इकणः इकणावाभ् इश्चनीति
वारि ताभ्यां पादनेन तत्सामर्थ्या विवृटनाशं कृत्वा न वा वहिरंगलक्षणत्वादिति समाहितं भाष्यकृता तच्च विरथे

अंतरंगे कर्तव्ये जातं तत्काल प्राप्तिकं च वहिरंगमसिद्धमित्यर्थः ब्रश्चादिषु पदसं
स्कारपक्षे समानकालत्वं मेव द्वयोरिति बोध्यम् एतेन अंतरं वहिरंगादलीप इति
परिभाषांतरमित्यपास्तम्

त जातस्य तत्काल प्राप्तिकस्य च वहिरंगस्य भावान् उपदेशावस्थापामेव तस्य सङ्गान्तस्योभयपक्षत्वा संभवादित्यन्
आह ब्रश्चादिष्विति पूर्वोक्तवाक्यार्थे पपादनैर्नैतदुक्तं भवति अनयैवार्थद्वयस्यापि कोडीकाराच्चकैपदाद्यभिमत
अंतरंगं वहिरंगादलीप इति वचनांतरकल्पनमफलमिति तदेवाह एतेनेति ॥ ॥

प. रि. शे.
दी.

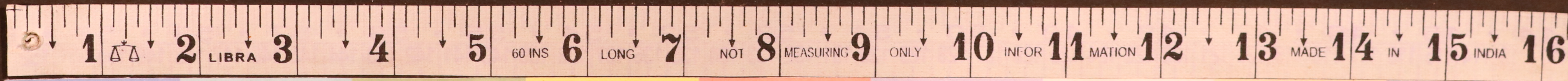
१०५

ननु नानपापरिभाषया अर्थद्वयस्य कोटीकारः संभावपितुं शक्यः अपितवहिरंगस्य नुसारं तं रंगे कर्तव्ये जानं वहिरंगमसिद्धं नै
ह मित्येकपदार्थ इत्यतो विप्रतिषेधसूत्रस्य परिभाषांतरप्रत्याख्यानं हेतुं तत्र त्वेनाह यनामिति विप्रतिषेधसूत्रे हि अंतरंगं चांमरंगव।
लीयो भवतीति परिभाषांतरस्य प्रयोजनानुपयाय यतामस्याः परिभाषाः प्रयोजनानि पदार्थमेषा परिभाषा कर्तव्या यदि संति प्रयो।
जनानीत्येषा परिभाषा क्रियते ननु चेपमपि कर्तव्या असिद्धं वहिरंगलक्षणं तं रंगरति किं प्रयोजनं पचावेदं पचमिदं असिद्धं
स्याह हिरंगलक्षणस्य गुणस्य अंतरंगमेवं मा भूदिति युक्ता उभे तर्हि परिभाषे कर्तव्ये इति वादिना एष्टे सिद्धांतिनेत्याह अनपेव

येनामाश्रित्य विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये तस्याः प्रत्याख्यानं च ॥

सिद्धमिति युक्तम् पश्चात्तद्व्याख्यायर्थपुरुषोपप्रातरुत्थायान्यप्रतिशरीरकार्पाणि तानि तावत्करोति ततः सहृदांततः संवंधि
नामिति अचः परस्मिन्निति सूत्रस्य लोकट्टंतिनां तुरंगस्य वलीयस्त्वसमर्थनपुरं भाष्यं तुं वाह उदिति सूत्रस्योदग्रहणतापितवहिरं
गपरिभाषा सिद्धांतरंगवलीयस्त्वसमर्थनपुरं नार्थवचनसमर्थनपरमिति नेतद्विरोध इति तदाशयः ॥ ॥ ॥

१०५

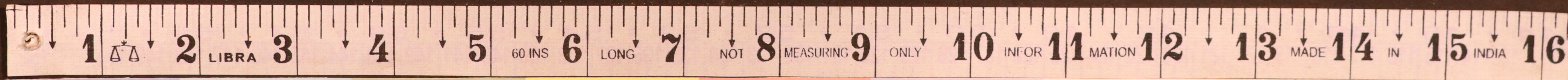

एतत्परिभाषाप्रवृत्तौलिंगमाह अंतरंगेतिनेचेत्यादिवत्तमाणाग्रंथेनकैयटाद्वर्वाचीनसिद्धांतखंडनायतदिरुद्धं
 द्वातमाह ३पंचेतिनन्विपुनसपादसमाध्यापीस्यातत्तत्रभावीलधिपराहतत्वात् पतःतदसाविषाद्याअसिद्धत्वात्तत्रनप्र
 वर्ततश्मतःस्वसिद्धांतसरत्तणापतस्याःसपादसमाध्यापीस्यत्वंसंपादयितुं तत्रज्ञापकमाह अस्यांचेति एवंवाहऊ
 दितिसूत्रस्यसपादसमाध्यापीस्यत्वात्तस्यऊदग्रहणज्ञापितत्वेनेतस्याअपिसयादसमाध्यापीस्यत्वंसिथति न

अंतरंगशास्त्रीयत्वमस्यालिंगम् ३पंचविषायांनप्रवर्तनेत्रिषायाअसिद्धत्वात् अस्यांचवाहऊदिति ।
 सूत्रस्यमूढग्रहणंज्ञापकमित्येषासपादसत्ताध्यापीस्या अन्यथासंप्रसारणमात्रविधानेनलक्ष्य
 धगुणोद्बद्धिरेवीतिवृद्धौविधौह इत्यादिसिद्धौतद्देयर्थंस्पष्टमेव सस्यांतस्यावहिरंगस्यसंप्रसारणस्या
 सिद्धत्वाल्लक्ष्यधगुणोनस्यात् नचप्रगतेतिस्त्रेनेतिसिकोविशेषणं अतएवभिनतात्मादौन
 गुणः ॥ ॥

देवदर्शयति श्लेषेति इहानीविषदोवाचकत्वंदर्शयति अत्रप्येति ननुप्रगतेतिस्त्रेःकोऽगुणोतिपरिभाषोपस्थितः
 इकः वस्तुतःकार्पित्वेनत्राध्यामानद्वि शेषणत्वमेवनिमित्तस्यसंभवति तथासतिगुणस्याज्ञानतर्ककार्यत्वस्यस
 त्वात्प्रकृतेनाज्ञानंतर्क्येतिपरिभाषयानिषेधेज्ञापिते पिस्वांशेचारितार्थाभावश्चाशयेनाशङ्किने नचेति ॥
 ॥ ॥ ॥ ॥

परि.शे.

106

परिहरति प्रत्ययस्येति प्रकृतिनिमित्तभूतस्येत्यर्थः नचैवंपुगंतेत्यस्यपुगंतलयूपधंगस्यसार्वधाधुकाईथातुकपरकस्यगुणादे।
शोभवतिसत्त्विकस्यर्थसंभवेभिनतीत्यादौगुणोद्वारिः नत्रनिविलपूर्वोक्तार्थस्यसमन्वयात् इकोनिमित्तविशेषणत्वेनसार्वधातु
काईथातुकपरर-स्यइकोगुणादेशोभवतिसंचेत पुगंतलयूपधंगस्यावपवस्यर्थेयेननामवधानमितिप्रायेनसंयतीत्यावुपथा
संपादकवर्णमात्रव्यवधानेतत्प्रवृत्तावपिभिनतीत्यादौतदधिकव्यवधानेप्रवृत्तौमानाभावान्नहोष इत्यतःहेत्वंतरमाह पुगंतेसा

पंचनाजानंतर्प्यइतिनिषेधात्कथंपरिभाष्यप्रवृत्तिरितिबोध्यम् प्रात्ययस्यांगांशउत्थिता।
कालत्वेनतत्रैवान्वयात् पुगंतेत्यादिकर्मधारयाश्चयणेनप्रत्ययपरंगांवपयलधूपथा
इयेकोगुणइतिइकोगुणद्वितीतिसूत्रेभाष्यसंमतेर्यभिनतीत्यावदोषाच्च अकारांतेचो
पसर्गेःनकारांतेचोपसर्गेवहेवाश्विविचोअनभिधानान्नस्तपव ॥ ॥

दीति ननुप्रत्यायाकारांतउपसर्गेविविश्याद्यनकारांतेचोपसर्गेवहेवाश्विविचोःसतोःसत्प्रतिश्रेहोक्त्वाहइत्यादिसिद्धिः असा
नितुलस्मिपुगंतेतिगुणोप्रोहःबोह इत्यनिष्टंसात् तस्मादिष्टसंपादनेनानिष्टवारणे नचउद्व्युरितार्थत्वेनतस्यज्ञापकस्या
हंभवः स्यादित्याशंकांपरिहत्तमाह अकारांतेचेतिज्ञापकपरभाष्यप्राभा
एषदितिरिभावः ॥ ॥

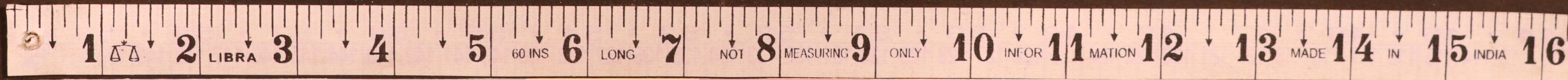
१०६

ननु तदनभिधानेपि वार्हेत्यादीनां तदभावात्तदर्थमूढग्रहणं मावश्यकमैवेत्याह वार्हेह इति नन्वेवमर्थसंगतिरित्यत
 आह। पातृनामिति। नन्वेवमपिशौहेत्यादीनामप्येवमेवसिद्धिः कुतोनेत्यत आह। शौहेत्यादीनामेति नन्वेत्येयत्तदस्य इति उक्तमावा
 हृद्देरप्राप्तावपि अत्र प्रादहेति वृद्धिर्देवीरेवेत्याह अस्मैति ननु त्रिपाद्यामियं प्रवर्तते इत्युक्तम् तत्क्रिययोद्देशपक्षे कार्यकालपक्षे वा नायः
 तत्र तत्प्रवृत्त्यभावस्य सर्वसंमतत्वात् नहितीयः तत्र तत्तत्कार्यविधायकैः त्रिपादिष्यैः स्ववृत्तिर्लिंगचिह्नितपरिभाषाणामाक्षेपवशात्
 सां त्रिपाद्यामपिरभ्युपगमात् अतएव उ. मोहस्वादचीत्यादौ त्रिपादिष्यि परत्वात् तस्मात्तत्तत्प्रवृत्त्यनेन उभयनिर्देशोऽप्येवमिति निर्देशो
 वलीपानिति सूत्रस्य भाष्योक्तव्यवस्थासंगच्छते तस्मात्तत्र तत्प्रवृत्त्यभावोऽयथोद्देशपक्षे वा अत्र पण्यः कार्यकालपक्षे तु तत्र तत्प्रवृ
 त्तवार्हेह इत्यादितु ऊहतेः किंपि बोध्यम् भूतनामने कार्यत्वान्नार्थसंगतिः शौहेत्याद्यसाधेव वृद्देरमाप्तेः
 अस्याहस्यानर्थक्यान् प्रादहो होत्यस्यापि प्रवृत्तिः नवकार्यकालपक्षे त्रिपाद्यांतत्प्रवृत्तिर्देवारतिवाच्यं
 पूर्वप्रतिपरस्यासिद्धत्वादनंतरंगाभावेन पूर्वस्य तन्निर्दिष्टवहिरंगत्वाभावात् तस्यासिद्धत्वप्रतिपादनासं

निरस्येवेति कैयटसिद्धान्तनवेत्यादिना शंका किं कार्यकालपक्षे परिभाषाविशेषस्य त्रिपाद्यां प्रवृत्तिरुपपद्यते उत तत्सामान्य
 स नायः तस्याभ्युपगमपराहतत्वात् नहितीयः श्लाशयेन परिहरति पूर्वप्रतीतिं तथा च सामान्यान्तःपातित्वादनंतरंगपरिभा
 षा त्रिपाद्यां प्रवर्तते इति वाच्यम् तस्यासिद्धत्वं प्रतिपाद्यते न किं पूर्वस्मिन्नंतरंगे त्रिपादीष्ये कर्तव्ये परंपदहिरंगतस्य प्रतिपा
 द्यते उत परस्मिन् त्रिपादिष्येति रंगे कर्तव्ये पूर्वस्य तत्प्राप्त्यापीत्यत्र त्रिपादिष्ये वा तस्यायः तत्र पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रेणो वे
 ष्टसिद्धावेतत्परिभाषामहतेर्वफलान् नहितीयः तत्रापि पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रेण पूर्ववहिरंगदृष्ट्या परांतरंगस्यासिद्धत्वेन त
 त्निर्दिष्टवहिरंगत्वाभावेन तया तस्यासिद्धत्वप्रतिपादस्यासंभवात् ॥ ॥ ॥ ॥

प.शे.

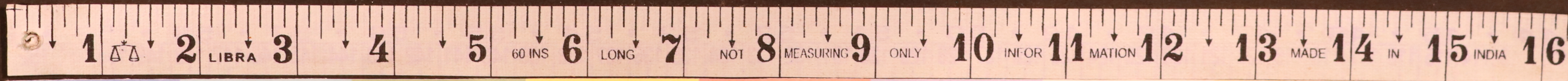
१०७

नचेवंश्वत्रासिद्धमेत्येतत्पृष्ठेः प्रागेवैतत्परिभाषयापरंप्रतिश्वत्रासिद्धत्वप्रतिपादनेनतन्निर्दिष्टपितृश्वत्राभावात्पूर्वत्रे।
त्यनेनासिद्धत्वप्रतिपादनमप्रकृतमित्याशंकते नचेति परिभाषयापरंप्रतिश्वत्रासिद्धत्वप्रतिपादनेनतन्निर्दिष्टपितृश्वत्रा
त्वाभावात्पूर्वत्रेत्यस्यैवसंबन्धः नपूर्वत्रेत्यनेनपूर्वप्रतिपरस्यांतरंगस्यासिद्धत्वप्रतिपादनेनतन्निर्दिष्टवहिरंगत्वाभावा
दंतरंगपरिभाषयास्तत्रविनिगमनाविविरहः प्राप्तेचतस्मिन्भयोरप्रतिपत्तिरितिपरिहरति एवंतर्हीति ननुयथा
सत्प्रतिपत्तेस्त्वलेपरस्परप्रतिवध्यप्रतिबंधकाभावादुभयहेतुकानुमितिर्नभवति तथापितथात्वादुभयोरप्रतिपत्तिरितिवा।

नचानपाश्वत्रासिद्धत्वादभावेनतंप्रतिपरासिद्धत्वंपूर्वत्रेत्यनेनवक्तुमशक्यमितिवाच्यम् एवंहिवि
निगमनाविरहादुभयोरथमव्यापत्तेः किंचपूर्वत्रेत्यस्यप्रत्यक्षत्वेनतेनानुमानिकाश्रयावाधएवोचि
तः अतःकार्यकालपक्षेपित्रिपाद्यामस्या अनुपस्थितिरेव ॥ ॥

अथ तत्रयुक्तम् सत्प्रतिपत्तेः उभयोर्हेतौस्त्वल्पत्वत्वेनपरस्परंतय्यासत्वादुभयोहेतुकानुमित्यभावेपिप्रकृतेअनु
मानिकांतरंगपरिभाषापेक्षयाप्रत्यक्षसिद्ध पूर्वत्रेत्यस्यत्वत्वेनोभयोस्त्वल्पत्वत्वेनतथापादनस्यदुर्घटत्वादि
त्यतश्चापत्यापरिहरन्नाह किंचेति उपसंरति अतश्च ॥ ॥ ॥

१०७

ननु खरवसानकौपोरिमिसूत्रेभाष्येविसर्जनीयोनुतरपदे। विसर्जनीयः अनुतरपदश्चिह्नं इहमासुत्रार्कटः नार्थः।
 सश्चिवचनकर्तव्यानामापायतनहिवक्तव्यविसर्जनीयोनुतरपदश्चिह्नं नवावहिरंगलक्षणान् वहिरंगोरेफः अंतरंगोविस
 र्जनीयः असिद्धंवहिरंगं तस्योत्पत्त्याविषयमर्थं तस्य परिभाषासंचारस्य स्पष्टमुक्तात्वेन प्रत्यक्षसिद्धस्यापि शास्त्रस्य बलवत्
 वचनं विरहसहकृतलक्ष्यसिद्ध्यावकत्वेन बलवत्त्वादानुमानिकाद्यंतरे परिभाषायावधिसंभितं भाष्यकृतम् अन्य
 थाविषयां परिभाषासंचारपरं भाष्यमुक्तं स्यात्तस्मादित्यादि विरोधाविषयमस्या अनुपस्थितिरेव युक्तमिति चेन्नै
 वम् पूर्वपक्षिणां तथोक्तत्वेन तस्य तथा भिमतत्वेपिसिद्धांतिना अनुमानिकायेतपा प्रत्यक्षसिद्धस्याशास्त्रस्य बलवत्त्वेन तेन

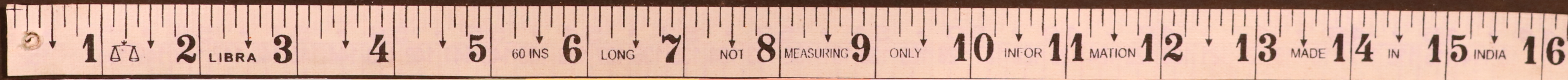
अतएव कार्यकालपक्षमेवोक्तस्योक्तयुक्तिसुक्ताजोयुक्तोपपरिहारो नवावहिरंगलक्षणत्वादिनी
 युक्तम्

स्यावाधे कार्यकालपक्षमेवोपक्रम्यकुतो न खल्वेतत् द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोः पूर्वत्रासिद्धमिति अ
 सिद्धंवहिरंगं तस्योत्पत्त्याविषयमर्थं तस्य परिभाषासंचारस्य स्पष्टमुक्तात्वेन प्रत्यक्षसिद्धस्यापि शास्त्रस्य बलवत्
 वचनं विरहसहकृतलक्ष्यसिद्ध्यावकत्वेन बलवत्त्वादानुमानिकाद्यंतरे परिभाषायावधिसंभितं भाष्यकृतम् अन्य
 थाविषयां परिभाषासंचारपरं भाष्यमुक्तं स्यात्तस्मादित्यादि विरोधाविषयमस्या अनुपस्थितिरेव युक्तमिति चेन्नै
 वम् पूर्वपक्षिणां तथोक्तत्वेन तस्य तथा भिमतत्वेपिसिद्धांतिना अनुमानिकायेतपा प्रत्यक्षसिद्धस्याशास्त्रस्य बलवत्त्वेन तेन

दनुपस्थितिरेवेत्यर्थः

॥

॥

प.शे.

१०८

१०८

वचनमिति विसर्जनीयोनतरपदेश्याकारकमित्यर्थः वचनार्थस्तु उतरपदेशनियोरेफोनिष्यन्नः तन्निमित्तकस्य विस
र्जनीयोनभवतीति तेनदास्याः पुत्रादौभवत्येव नसत्रसकारेफउतरपदनिमित्तकः किंतर्हिपदत्वनिमित्तकः नार्कटः
उत्पादौमुतहि तन्निमित्तत्वेपिरेफस्यउतरपदनिमित्तत्वादकारस्यादित्वस्योतरपदंनिमित्तमस्येव स्पष्टश्चापमर्थस्तत्रै
कपदे नपदोतसूत्रस्यतदोष इतिलत्तार्थवचनारंभोप्यत्रप्रमाणमिमाह अतएवेति पक्षद्वयेपित्रिपाद्यामेतदसंचा
रादेवेत्यर्थः स्यादेतत् शिष्टाकोपेविरुद्धमितिचेन्नाशास्त्रपरिमाणत्वादित्यधिकरणीयप्रमाणवलात् प्रमेय

विसर्जनीयसूत्रेभाष्येसिद्धांतिना त्रिपादिस्थंतरगेकर्तव्येयंपरिहारोनयुक्त इतितदर्थः किंतुव
चनमेवारथव्यमिति तदाशयः अतएवनिगायते उत्पादौलत्तार्थतस्यदोष इतिवचनमेवारथव्यमन्य
थांतरंगत्वात् णिलोपात्पूर्ववैकल्पिकलत्वेनैहैपम्यस्यष्टमेवायेपिलत्पानुरोदानुमानिकायंत
रंगपरिभाषयाप्रत्यक्षसिद्ध पूर्वत्रेत्यस्यबाधंवदंतितेपिलक्षणत्तभिर्नादरणीय इतिदिक् ॥ ॥

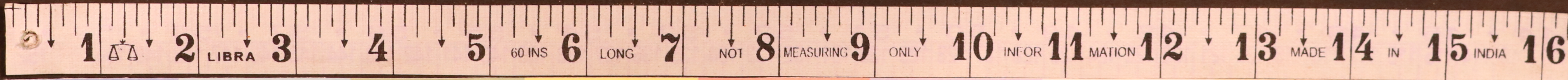
वलावलस्यत्यायस्त्वमित्यायेनस्सतिसर्जनीय आनुमानिकपरिभाषापेक्षयाश्रुति सतौपमत्यत्पसिद्धपूर्वत्रासि
द्धमितिशास्त्रस्यवलवत्त्वेपि यथावेदंरुत्तावेदिकरोतीतिश्रुत्यपेक्षयावलवत्त्वमेयआचंमानादिपदार्थाश्रितत्वेनशा
चांतेनकर्तव्यमित्यादिस्सतेर्वलीपस्त्वतथावलवत्त्वमेयलत्ताश्रितत्वेनप्रत्यक्षसिद्धशास्त्रापेक्षयाआनुमानिकाश्रि
परिभाषायावलीपस्त्वमितिलक्षणुरोथाकार्यकालपक्षेपरिभाषायास्त्रिपाद्यामवृत्तिमाश्रयंतिमेकेचित्केपदादयस्त

=

यपीति ॥

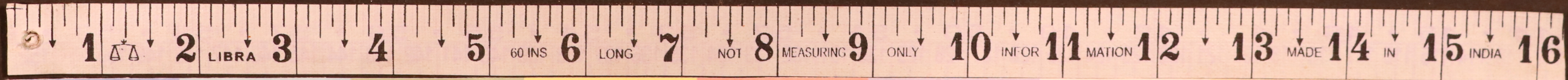
विरकुर्वन्नाह

१०८

वस्तुनस्तु कुतो न खल्वेतदित्यादि उत्तरभाष्यान्तरोधेन नार्कुदृश्यादौ विसर्गवारणाय वार्तिककारेणारव्यविसर्जनीयोनुरपदेशेति
 वार्तिकप्रत्यारम्भानपरं न भावावहिरंगलक्षणत्वादित्यादिभ्यपवमेवासिद्धाभवतीत्यन्तेनैकदेशीतिकल्पितं युक्तम् अपितु कुतो न ख
 ल्वेतदित्यायुक्तातदुक्तकथननेमुप्यत्वादेतस्यैवैकदेशीयुक्तित्वं प्रतीयते अथवासमासेन ज्ञेयत्वेकोत्यवितिसूचस्यप्रत्ययैक्यं य
 हणक्तग्रहणः विषयभाष्यवदत्रापि कार्यकालपक्षेत्वरवसानपेरिति सूत्रेकवाक्यतया पूर्वत्रासिद्धमित्येतदपेक्षया परत्वा
 द्विप्रतिषेधे परमिति व्यवस्था नच पूर्वत्रासिद्धेनास्ति विद्वन्निषेधे इति वाच्यम् पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन खल्वेतदपूर्वापेक्षया पर
 त्वासिद्धत्वप्रतिपादनेपि स्वापेक्षया परस्य पूर्वापेक्षया स्वस्यासिद्धत्वमतिपादने आत्माश्रयात् मानाभावाच्चातल्यास्यप्रयत्नसा
 वणमित्यादौ तु लोकसिद्धस्वयटकपदार्थबोधमात्रेण वाकार्यबुद्धौ न स्थापेत्ता नेह नानास्ति किंचनेत्यत्र च सर्वमित्यात्वा प्रति
 पादनान्यथानुपपत्त्या स्वात्ममिथ्यात्वप्रतिपादने विनदोषः अन्यथा स्वातिरिक्तत्वेन श्रुतिः संकोचे च प्रमाणभावः नैवं तथा
 विधान्यथानुपपत्तिरत्रास्ति किंच श्रुत्यनुग्राहकटस्य तेन हेतुना मिथ्यात्वं साधयतो दृष्टत्वा विशेषात् श्रुतेरपि मिथ्यात्वे वा
 धका भवान्न किंच दत्र वतव्यमस्ति इमामेव परत्वाद्यवस्थां मनसि निधाय कुतो न खल्वेतदित्युक्ता अतः किमिति पृष्टे
 अतः युक्तः परिहारो न वावहिरंगलक्षणत्वादित्युक्तम् अतश्च परत्वादित्यर्थः अयुक्तेरिति पददृष्टेदस्तु प्रमाणभावव्या
 हतः प्रत्यक्षशास्त्रस्य आनुमानिकवचनेन न न्याय्य इति न युक्तम् नहि प्रत्यक्षसिद्धस्मशाने वाधे स्तुतवचनेनै
 वापपत्तौ औदुंबरीन्यायेन तत्परित्यज्य वचनान्तरकल्पनमपि व्याप्य शिष्यकोपे विरुद्धमिति न्यायेनानुमानिकवचन
 स्पवत्ववत्सहकारितया औदुंबरीन्यायानवतारान् प्रत्यक्षसिद्धस्याप्यनुमानिकेन वचनेन वाधस्य न्याय्यत्वात् स्पष्टम्
 यन्त्यायः प्रथमाध्यायस्य तृतीये पादे पूर्वमीमांसायाम् तत्र हि आचानेन कर्तव्यत्वादिसंस्तुता आचमनादयः पदा
 र्थाः वेदं कृत्वा विदं करोतित्यादिश्रुत्युक्तक्रमादिभिर्वीथ्यन्तेन वेति विचारे प्रसक्ते प्रमाणवलावलविचारे क्रियमाणे

प.शे.

१०५

१०९

श्रुतिरूपस्य प्रमाणस्य निरपेक्षत्वेन सापेक्षस्य पेक्षया बलवत्त्वेन श्रुत्युक्तक्रमादिभिः स्मृत्युक्ताश्चावमानादेपोवा
थत एवेति प्रामे प्रमाणवलात्प्रमेयबलस्याप्यसात्प्रमेयचलावलविचारे स्मृत्युक्ताश्चावमानादीनां प्रमेयानां स्वयंपदा
र्थभूतत्वात् पदार्थधर्मभूतश्रुत्युक्तक्रमाद्यपेक्षया बलवत्त्वेन सापेक्षया अपि स्मृतेर्वलवत्प्रमेयभूतपदार्थाश्रितत्वेन व
लवत्वात् निरेपक्षया अपि श्रुतेः श्रुदुर्बलपदार्थधर्मक्रमाद्याश्रितत्वेन दुर्बलत्वान्न तदुक्ताश्चावमानादीनां श्रुत्युक्तक्रमादि
भिर्वाधः अपितस्मृत्युक्ताश्चावमानादिभिरेव तदुक्तक्रमादीनां वाधश्च न सिद्धोतः शिष्टकोपेक्षित्वधिकरणपूर्वपक्षसू
त्रम् तदर्थस्तु शिष्टायाः श्रुतेः अकोपे विरोधे अविरुद्धं स्मृत्युक्ताश्चावमानादिकं कर्तव्यमिति चेन्न शास्त्रपरिमाण
त्वात्कमस्य शास्त्रपरिच्छिन्नत्वात् तथा सति शास्त्रपरिच्छिन्नं हि क्रमं आचमनादयो वाधेरन्निनयावन् एवं च प्रकृतेऽपि
अपूर्ववचनविरहसहकृतबलत्वाश्रितत्वेनानुमानिकस्यापि वचनस्य पूर्ववचनसहवृत्तदुर्बलत्वत्वाश्रितप्रत्यक्ष
सिद्धशास्त्रापेक्षया बलवत्त्वं बोध्यम् एवं तिसंयोगान्तसूत्रस्य बहिरंगलक्षणानि वार्तिकम् तद्वाच्यवसंगच्छते
रदाभ्यानिष्टेति सूत्रे बृद्धिनिमित्तात्प्रतिषेध इति वार्तिकस्य कार्तिः इत्यादि सिद्ध्यर्थं नवावहिरंगलक्षणानि वार्तिकभा
ष्यम् मादुपथायाश्चेति सूत्रेऽन्तमनोपत्त्यनार्मन्तस्य बलवत्त्वावृत्त्यर्थं नार्मन्तेः प्रतिषेध इति वार्तिकप्रत्याख्यानायना
र्मन्तेऽप्युक्तं नवावहिरंगलक्षणानि वार्तिकभाष्यम् अट्कुप्वाडेति सूत्रेऽकारणार्थं नार्मन्तेऽस्मन्कारणत्वात्तार्थं च भ्रा
दिषु न्तमन्तशब्दपाठोक्तपक्षस्तु अन्तरं नार्मन्तिरित्यत्र विध्यर्थे तत्पाठस्य चारितार्थाशङ्कायां बहिरंगावृद्धिः
अन्तरंगत्वम् असिद्धं बहिरंगमन्तरंगेऽस्तु तन्माध्यमं च अन्यथा एतद्वाच्यवन्तदप्युक्तं सादित्यर्थं लपलवितेन ।

१०५

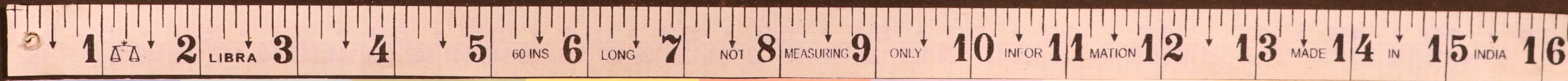

दपंचेत्यारम्भदिगित्येतेन ग्रंथेन कैयटाशुक्तिखंडयनं सुसिद्धं न मुक्तोदात्तौ प्रकृतपरिभाषायाः ज्ञातं तत्कालप्राप्तिकं चेत्पर्यङ्गं प्र
 कृतं तत्रार्थस्य स्तापकस्य नुसारं सिद्धावपि द्वितीयार्थस्य निमलत्वेन अप्रामाणिकत्वमित्याशंकावारणाह अतएवेति त
 त्वलप्राप्तिकं चेति द्वितीयार्थागीकारो देवस्यार्थश्च तत्राह ग्रहणसामर्थ्यादेव तत्कालप्राप्तिकं चेति द्वितीयार्थो वृषमाश्रयः अन्य
 याथातूपसर्गसंबन्धकार्यत्वेन गुरास्यांतरंगत्वेऽपि प्रकृतपरिभाषायाः अप्रवृत्त्या खट्वाश्रु इत्यादौ परात्त्वदीर्घगुणे च खट्वाश्रु इत्या
 दीनां सिद्धावाह ग्रहणवर्थस्यादिति भावः नत्वाह ग्रहणवर्थस्यादिति भावः नत्वाह ग्रहणं स्पष्टतार्थ्यं स्तापकत्वमप्रामाणिकं कु
 त्वाप्यट्टात्वादित्यत आह संप्रसारणाच्चेति धर्मिकल्पनापेक्षया धर्मिकल्पेनाज्वायस्तान्न द्वाष्ववचनांतरस्तापकप

अतएवोमाडोश्चेत्यत्राह ग्रहणं चरितार्थं नृत्वा खट्वाश्रुत्वेन परमपिसवर्णदीर्घवाधित्वांतरंगत्वा
 हुणोक्तनेवृद्धिप्राप्तौ परत्रपार्थसाधनबोधकप्रत्ययोऽनंतरंगवर्थात्तोरूपसर्गयोगपश्चात् खट्वाश्रु
 दस्य समदायेन योगाहुणस्यांतरंगत्वमिति संप्रसारणाच्चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ॥

रमितितदीशयः तदुत्तरस्वारस्यानुवचनांतरं स्तापकरमेव तदित्यपरे अप्रतेशामाशयः संप्रसारणाच्चेति सूत्रेभ्य
 ष्वे आदिः परत्रपवचनेन स्तापकमंतरंगवलीयस्तस्य एतज्ज्ञापयन्नाचार्येति रंगवलीयो भगवतीत्युक्तम् न सैतद्वा
 ष्यान्तरस्यानर्थतापकत्वाप्रतीति अपितु वचनांतरमेव स्तापितमिति प्रतीयते अतएव किमेतस्य स्तापनैप्रयोजन
 मिति पृष्टे अग्निं अत्रवायू अत्र इत्यादौ अग्निग्नौ अत्रेति वाक्यसंस्कारपक्षे यणावादेशो ॥ ॥

प.शे.

११

॥१॥

वाधित्वांतरंगत्वात्पूर्वसर्वणीदोर्घश्रुतादीनिग्रयोजनास्युपपाद्यतानिविप्रतिषेधेन निराकृत्य अनंतरं श्रुतं हि।
प्रयोजनं च तत्र अत्र लता अत्र सर्वश्रोतिवहिरंगलक्षणं च वर्णविकारः अतो रोरस्ततादस्तुतस्तुक्तम् पूर्वसर्वणीभवत्वं
तरंगतरंगत्वात् न वावश्यमेवं प्रचीजनं आद्ययोगे वहनिप्रयोजनानि संति यादर्थं मेषापरिभाषाकर्तव्यास्तुक्तिः संगच्छते अन्य
था न ज्ञापितस्य परिभाषात्वेन व्यवहारस्यासंगत्यापत्तेः नापि बाह्यरिति सूत्रज्ञापिते वा नेन ज्ञाप्यते ज्ञापकांतरवैयर्थ्यापत्तेः तस्मा
त्संप्रसारणाच्चेति सूत्रभाष्यस्य प्रकृतार्थज्ञापकत्वात् संभवात् संप्रसारणाच्चेति सूत्रभाष्ये स्पष्टमिति सूक्तिरयुक्ताः तद्भाष्यस्य प्रक
तार्थज्ञापकत्वात् संभवानुकूलत्वादिनिष्पादेन न ननु विप्रतिषेधस्य उभेतर्हि कर्तव्येनेत्याह अनपेक्षसिद्धामिहापि स्थाने।
ति असिद्धत्वाद्दहिरंगलक्षणस्य अंतरंगेयणादेशो भवतीति वचनांतरप्रत्याख्यानपभाष्यातुरोयेन संप्रसारणाच्चेति सूत्र
संभाष्येन वचनांतरपरतया व्याख्येयम् अपितु क्लृप्तवचनपरतपैव अन्यथा अंतरंगवलीयस्त्वमना इत्यवहिरंगासि
द्धत्वेनैव वार्तिकोक्तप्रयोजनानां निर्वाहकरणं भाष्यकृतामनुपपन्नं स्यात् न चैवं ज्ञापकांतरोपवर्णनवैयर्थ्यमिति वा
च्यम् ऊह्यहणज्ञापितवचनस्य तत्र सत्तापकस्य नुसारेणानवहिरंगस्य लेपवत्प्रवर्तत इति भ्रमनिवारणाय।
ज्ञापकांतरोपवर्णनस्य सार्थिकादिनिवेन्न बहुप्रमाणविरोधाद्भेतर्हि कर्तव्ये इति विप्रतिषेधस्य स्यांतरंगवलीयस्त्वनि
राकरणपरभाष्यकारवचनस्य वार्तिककारोपन्यस्तानंतरंगवलीयस्त्वेन सकलप्रयोजननिर्वाहाभावाद्ध विधानज्ञापितस्यो
पन्यस्तपरिभाषा आवश्या अपणीयत्वोपन्यासतया वार्तिककारोक्तस्योनादिसकलप्रयोजननिर्वाहयोग्यताशालित्वमा
त्रपरमिति सत्यर्थत्वेन नेतव्यत्वात् न च प्रथमश्रुतविप्रतिषेधस्य सूत्रभाष्यवेदोवापददर्शनादित्यधिकरणोक्तप्रसंज्ञा
तविरोधि न्यायेन वरमस्य ॥

११

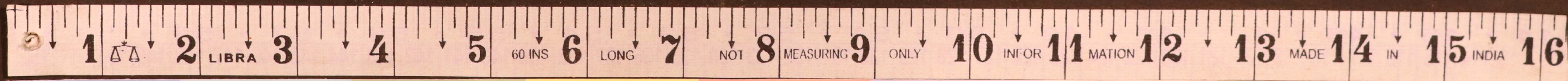

श्रुतसंप्रसारणाच्चेति सूत्रस्याभाषापेक्षया प्रवलत्वान्नातदनुरोधेन तदवयवानेत्सुक्तमिति वाच्यम् बहुप्रमाण
 विरोधान् प्रथमश्रुतस्यापि तस्य चरमश्रुतानुसारेणान्यथानेतुं युक्तत्वात् असंज्ञातविरोधिनापस्तनप्रकृ
 तानुगुणः न स वज्रगादिपदानां सन्निहितं प्रथमोपस्थितवेदपदार्थाविरोधेनैकवाक्यत्वप्रतीतिरदेकवाक्य
 त्वप्रतीतिरनेन प्रकरणव्यवधानात् तथा सति यथा तत्रैतेन न्यायेन एकवाक्यत्वभंगापत्त्या थोलं च न त
 था त्रैतेन न्यायेन न स्वार्थोलं च न संभवति प्रवात्रानेकप्रकरणव्यवहितयो रकार्यत्वेनैकवाक्यता संभवति अ
 र्थैकत्वादेकवाक्यमिति न्यायात् अतएव व्याप्तिपदिकादिति सूत्रे भाष्ये कथं पुनरिहोच्यमानाः स्वादयः एकत्वा
 दिष्वर्पेषु शक्या वित्तुं इत्यादिपि एकवाक्यत्वात् एकवाक्यं तच्चैदं चेति परिहृत्य अनंतरं च यद्येकं वाक्यं तच्च
 दंच किमर्थं नानादेशस्य क्रियते इत्यादिथैकोशलमात्रमेतदाचार्यो दर्शयति यदेकं वाक्यं नानादेशस्य करोति
 ति परिहृतं भाष्यकृता तस्याचानेन भाष्येण अनेकप्रकरणव्यवहितानामत्वकर्मणि द्वितीयेत्यादीनां स्वादिवि
 धायकवाक्येनैकवाक्यता समर्थनं संगच्छते भाष्यकृतमिति वाच्यम् एवमपि उभेतर्हि कर्तव्येनेत्याहेत्यादी
 प्रथमश्रुतवाक्यस्यावश्यमेषापरिभाषा कर्तव्येति चरमश्रुतस्य च षोडशो ग्रहणाग्रहणकन् भावाभावप्रतिपा
 दकत्वेन सर्वथैव विरोधादेकवाक्यतयाः असंभवादिरित्यसंविस्तेरेण विस्तरस्तत्र दृष्टव्यः प्रकृतमनुस

॥

॥

॥

प.शे.

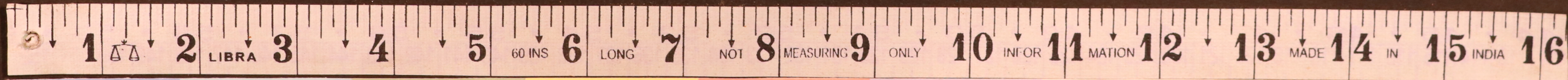
१११

ननु अत्र स्थितस्य पहीत्यस्य अनुकरणे शिव इत्यानेन संबंधेन दृढकस्य षष्ठी समासे संबोधनप्रयोगे वा शिवप
हीत्यादौ प्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्यंतवद्भावेनाङ्.त्वमादाय ओंमाओश्चेति परस्परार्थमाङ्.ग्रहणं चरितार्थम् न
त्रयात्पसर्गनिमित्तककार्यमाभावेनांतरंगपरिभाषाया असंचारादित्यत आह पहीत्यनुकरणस्येति पही
त्येवं यत्पत्येकमनुकरणंतस्येत्यर्थः नचैवं हि इत्यस्मानुकरणं व्यर्थम् तिउंतावयवस्यपश्येतस्य इदमनुकरणमि

पहीत्यनुकरणस्य शिवादिशब्दसंबंधेन नास्य प्रवृत्तिः तापकपरसंप्रसारणाच्चेति सूत्रस्य भाष्यप्रा
माण्यपनानित्यं प्रकृतिवदनुकरणमिति निदेशमादाय लब्धाङ्.त्वे एतदप्रवृत्तेः ॥ ॥

निबोधनापतस्य सार्प्यक्यात् अत्र केचित् पहीतिसमुदितमनुकरणमित्यादा आङ्.त्वस्य तत्रैकदेशनिष्ठ
त्वेपिसमुदायानिष्ठत्वेन प्रकृत्यथर्मत्वात् परस्परस्याङ्.मात्राकार्यत्वाच्चात्रानिदेशस्यैवासंभवः तथा सति।
ति पहीत्यनुकरणस्येत्यादिग्रंथस्तु प्राचामनुरोधेनेति बोध्यम् इत्याहुः अनुकार्यफलाभावेनाङ्.त्वस्य तत्रा
निदेष्टुमशक्यत्वेनासंगतोयंग्रंथ इत्यपि केचित् स्यादेतत् ॥ ॥ ॥

१११

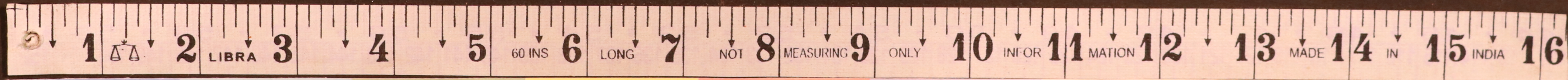

नन्वेवमपिनकालप्राप्तिकंचेत्यर्थे आड. ग्रहणासत्तापकत्वं न संभवति सद्रकात्पूर्वशतिसूत्रस्य भाष्यविरोधात्
तत्र हि पदद्वयाश्रितत्वेन सुदोवहिरंगत्वमादाय तस्यासि-त्वात्संचस्करतुसंचस्करित्यत्र गुणो न स्यात्समव
स्तदित्यत्र च दीर्घो लघोरिति दीर्घः स्यादतस्तन्निवृत्त्यर्थं उपदेशिवद्भावश्च वक्तव्यः श्रुत्या यायगुणार्थे न तावत्रा-
र्थः वक्ष्यते तत्सं

पतुर्पूर्वधातुरूपसर्गेण युज्यते ततः साधनेन उपसर्गेण तत्संज्ञकशब्देन साधनेन कारकेण तत्प्रयुक्त
कार्येण अतएव तन्मूपने श्रुत्या दोसकर्मकत्वात्कर्मणि लुका-सिद्धिरिति तत्र क्रियायाः साध्यत्वेन बोधा
त्साध्यस्य च साधनाकांक्षतया तत्संबन्धोत्तर-वनिस्तितक्रियाबोधेन साधनकार्यं प्रवृत्त्युत्तरमेव कि
यायोगनिमित्तोपस-संज्ञकस्य संबन्धोचित्यात् अतएव सद्रकात्पूर्वशतिसूत्रे पूर्वधातुरूपसर्गे-
ण युज्यते श्रुत्या मैतत्सारमा पूर्वधातुः साधनेन युज्यते पश्चा उपसर्गेण युक्तयुक्ता अस्मैव युक्तत्वमु
क्तम् साधनं हि क्रिया निवर्तयतीत्यादिना उपसर्गोत्पत्त्या तत्र भावेण धातुनैवार्थाभिधानादुक्तेषु क
र्मणिलकारा-सिद्धिः पश्चाच्छ्रोतवोधनाय योतकोपसर्गसंबन्धः ॥ ॥

योगादेर्गुणविधानेन संयोगोपधग्रहणं क-र्थे चंडि. दीर्घप्रतिषेधार्थेनापि नार्थः वदमितीपं भगवतः कृत्रिभा
॥ संज्ञा ॥ ॥ ॥

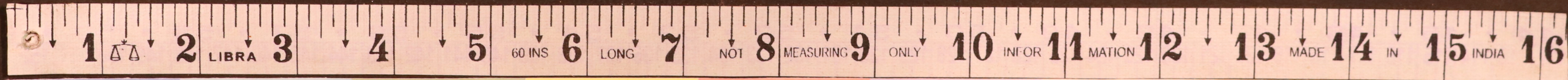

प.शे.

११२

युक्तमिह द्रष्टव्यं किं मंतरंगे किंच हिरंगम् धातूपसर्गयोर्नैकाव्यंतदंतरंगं कुत एतत्सर्वधातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात् ।
साधनेनेतीति उपदेशिवद्भावस्य प्रयोजनद्वयं निराकृतं पूर्वप्रयोजननिराकरणपरं भाष्यवचनसामर्थ्याद् हिरंगं
सिद्धस्य बाधरन्नाशयः उत्तरप्रयोजननिराकरणपरस्य त्वयमाशयः धातूपसर्गसंबंधस्यांतरंगत्वेन अनुत्प-
नैष्वेव-इत्तधातूपसर्गसंबंधे सदा भवितव्यमिति तस्य पदद्वयाश्रितत्वाभावेन हिरंगं त्वं नास्तीति भाष्ये क-
त्रिमासं तैत्तस्य समिद्धं तमित्यर्थः सा च समितिं स्येव न धातुमात्रस्य तथा चैतद्वाप्यानुरोधेन तिङा युज्यते प्राक
धातूपसर्गसंबंधे तत्कालपवागुणादेशः अंतरंगं तिङा यत्प्राप्तौ पदांतरसंबंधे प्रासह्यद्विवारणार्थत्वेनाड. १
ग्रहणस्य चारितार्थ्यात्र तत्कालप्राप्तिकमित्यर्थस्याधकत्वम् तत्र पूर्वोक्तविधयान्तकालप्राप्तेरसंभवात् अतए
व सकर्मकत्वात् कर्मणिलकारोपि सिध्यति अन्यथा साधनोत्तरमुपसर्गसंबंधे उपसर्गसंबंधात्पूर्वसकर्मकत्वा-
भावात्वात् कर्मणिलकारस्यासिद्धिरित्याशयकं केपां चिद्भ्रमं यत्तित्यादिना नूपसमनंतरोक्तभाष्योत्तरे
नेतत्सारसित्यादिसिद्धांतभाष्येण दूषयति तन्नेति कथं तर्हि कर्मणिलकारसिद्धिरित्यत आह उपसर्ग
योत्येति एवं तर्हि उपसर्गसंबंधो निरर्थक इत्यत आह पश्चादिति प्रयुक्तं स्यादवोधेपि श्रोतुर्योतकोपस
र्गसंबंधमंतरगतथावोधाभावादिति तदाशयः ॥ ॥

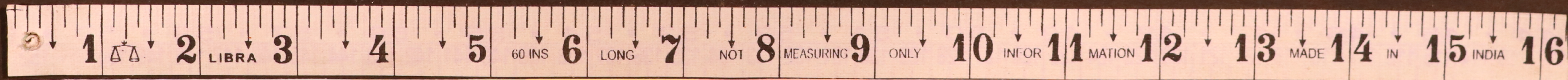
११२

नन्वेवं कथातोरुपसर्गसंबंधात् सर्वसाधनप्रत्ययेलिटिनिवायादेशोदित्वादौ च कृते संचस्कारसंचस्करतुरित्वा।
 दौतथैवलडादौ निवायादेशजगमेच समस्करोत् समस्कार्थीदित्यत्र च सुउर्थकात् पूर्वः अउभ्यासववापेपी
 निस्रपाटे तथा कर्तव्यम् तथा सत्रपाटे त्वार्तिकं कर्तव्यम् पूर्वधातूपसर्गसंबंधे त इत्येतन्न वक्तव्यं भवती
 तिलायवम् तथा च नेतत्सारमित्यादिभाष्यस्य गौरवग्रन्थत्वेन सिद्धांतत्वाभावात् कथं तदुच्येत तत्रेत्यादि
 खंडनं संभवतीत्यत आह एवं चेति उपसर्गयोत्पत्तिर्भावेण यातु नैव तदर्थं भिद्यमाने वेत्यर्थः तथा सति
 पूर्वोपस्थितं अंतर्भूतार्थकं निमित्तकत्वेन सदोऽंतरंगत्वम् वास्तुसाधनप्रयुक्तकार्यप्रत्ययनिकित्तकत्वेन
 एवं चांतरंगतरार्थकोपसर्गनिमित्तः सदसंस्कृतिरित्यवस्थायां हित्वादिनः पूर्वप्रवर्तनेन नोदित्वादि
 हित्वादेव हि रंगत्वम् तथा चोपसर्गयोत्पत्तिरंतरभावेण विशिष्टं धात्वर्थबुद्धौ कृत्वा तत्र साधनसंबंधनसंबंधप्र
 युक्तकार्यप्रत्यये योगेन साध्यत्वावगतौ श्रोतृबोधाया क्रियायोगनिमित्तोपसर्गसंज्ञकशब्दमोकेवलोपसर्गनि
 मित्तककार्यायेत्यासाधनसंबंधनिमित्तककार्यमंतरंगभावम् सदुत्तरं तत्रापि तया पूर्वोपस्थितसाधनसंबंधाये
 तयापि पूर्वोपस्थितिकत्वेन अंतरंगतरोयोधात्वर्थान्तर्भूतोर्थः सौर्थो यस्य एतादृशो मो उपसर्गस्तन्निमित्तकत्वादंत
 रंगतरः तस्मात्संस्कृति इत्यवस्थायां हित्वादिनः प्रागेव तत्प्रवृत्तौ सदृकात् पूर्वश्रुतिन वक्तव्यमिति भावः एतेन संज्ञकश
 ब्देव्यवस्थिते एव सद्वृत्तौ तिकैपदौक्तं न युक्तमिति ध्वनितम् साधनप्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमुपसर्गसंबंधेभावात्
 तंतरंगतरार्थकोपसर्गनिमित्तकसजगमस्य तदवस्थायामन्यपत्तेः वस्तुनस्तु कैयटस्य त्वयमाशयः कात्पूर्व

सादिप्रसाखानायपर्वेधातुत्वरुपसर्गसंज्ञक

प-शे.

११३

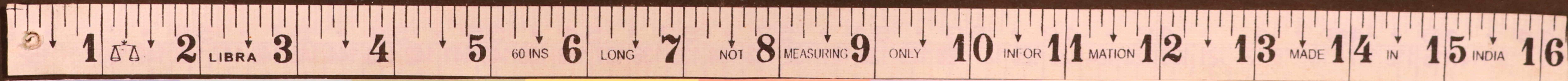
113

पश्चात्साधनेनेनिसिद्धांतितं सट् कात्पूर्व शनिसूत्रेभाष्ये तस्यापमाशयः विशिष्टक्रियैवार्थलाभायसाधनेनसंबन्धतेनत्वं
वशिष्टाविशिष्टत्वं च तस्या उपसर्गाथमंतर्भावोवत्तन्नोपसर्गरूपविशेषणसंबन्धमंतरेणसवंभवतीत्यत्रः पूर्व-
तनविशेषणेनपुन्यतइति अनंतरंचेतरेणोक्तदेशिनानैतत्सारंप्रवृत्तातः साधनेनपुन्यतेपश्चात्उपसर्गेण साथ
नंहिक्रियांनिवर्तयतितामुपसर्गोविशिनष्टि अभिनिर्वृतस्यचार्थस्यउपसर्गेणविशेषः शक्यावक्तुमित्युक्तेस
त्यमेवेतत् यस्तसौधात्पसर्गयोरभिसंबन्धः तमभ्यंतरं कृत्वाधातुः साधनेनपुन्यतेः वश्यंचेतदेयं वित्तेपयोहिम
न्यतेप्रवृत्तातः साधनेनपुन्यतेपश्चात्उपसर्गेणेतिआस्पतेगुरुणोक्तकर्मकः उपास्पतेगुरुरितिकेनकर्मकः स्पा-
दिति सिद्धांतिना पूर्वोक्तार्थव्यनेनैव एवं च कृत्वा सट् सर्वतोतरंगतरकोभवतिकात्पूर्वग्रहणप्रत्याख्यातं अ-
त्रभाष्येवित्तेयमितियोहिमन्यतेनेनित्योपम सर्वतश्चस्यधातुसंज्ञायाअपि एवंचेतद्वाप्यात्साधानसंब-
धात्पूर्वमुपसर्गसंबन्धलाभेनसाधनप्रत्ययोत्यतेः पूर्वसंक्रयचस्यायामेवसट्पश्चाद्वातसंज्ञायांसाधनादा-
ति अध्ययनंप्रत्ययइत्यादिसिध्यर्थकचित्तुपसर्गसंधनिमित्तककार्योत्पूर्वमपिसाधनसंबन्धनिमित्तकका-
र्यप्रवृत्तिरंगीक्रियते एोरध्ययनेवृत्तंप्रत्ययइत्यादिनिर्देशात् तापकादितितदाशयइत्यन्ये ॥ ॥

॥

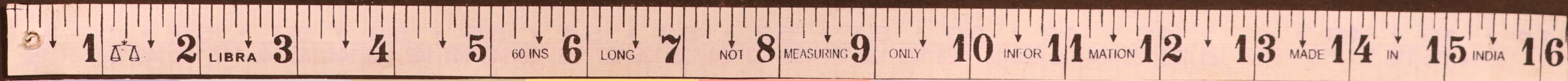
॥

113

वस्तुनस्तु कुतो न खल्वेतदित्यादि उत्तरभाष्या नुरोधेन नार्कटश्यादौ विसर्गवारणामवार्तिककारेण रयविसर्जनीयो नत्र
 पदेशति वात्रिकप्रत्याख्यानपरं नवावहिरंगलक्षणत्वादित्यारभ्य परमेष्ठो सिद्धाभवतीत्यनेनेकोरेशीतिकल्पितं युक्तम् अ
 पित्तकुतो न खल्वेतदित्याद्युक्तानुक्तं कथनेन नमुम्यत्वादेतस्मैवेकरे सृष्टित्वं प्रतीयते अथावासमासेन न प्रवीक्ष्यते इति
 सूत्रस्य प्रत्यग्रहकृद्गुणविषयभाष्यवदत्रापि कार्यकालपक्षे खरवसाप्ययोरितिसूत्रेकवाक्यतया पूर्वत्रासिद्धमित्येन
 रपेक्षया परत्वादिप्रतिषेधे परमिति व्यवस्था नच पूर्वत्रासिद्धेनास्ति विप्रतिषेध इति वाच्यम् पूर्वत्रासिद्धमित्येन न सेन
 रपूर्वापेक्षया खेतरे परस्यासिद्धस्वप्रतिपादनेपि सापेक्षया परस्य पूर्वापेक्षया ससिद्धत्वप्रतिपादने आत्माश्रयात् मानाभा
 वाच्च तस्यास्य प्रयत्नसवर्गमित्यादात्तलोकसिद्धस्य दृक्पदार्थबोधमात्रेण वाक्यार्थबुद्धौ न स्वापेक्षा नेह नानास्तिकिं
 चनेत्यत्र च सर्वमिष्यात्वप्रतिपादनेनान्यथानुपपत्त्या स्वात्ममिष्यात्वप्रतिपादनेपि दोषः अन्यथा सातिरिक्तत्वेन श्रुतिः सं
 कोचनीयस्यात् संकोचे च प्रमाणभावः नैवं तथा विधान्यथानुपपत्तिरत्रास्ति किंच श्रुत्यत्र ग्राहकदृश्यत्वाविशेषात् ।
 श्रुतेरपि मिथ्यात्वे वाधकाभावात् किंचिदत्र वक्तव्यमस्ति इमामेव परत्वाद्यवस्थामनसिनिधाय कुतो न खल्वेतदित्याद्यु
 क्ता अतः किमिति पृष्टे अतः प्रकृतिपरिहारो नवावहिरंगलक्षणत्वादित्युक्तम् अतस्तस्य परत्वादित्यर्थः अयुक्तः ।
 निपदछेदस्तु प्रमाणभावव्याहृतः प्रत्यक्षशास्त्रस्य आनुमानिकवचनेन न्याय्य इति न युक्तम् नहि प्रत्यक्षसिद्धशास्त्रे
 ण वाधे कृत्तवचने नैवोपपत्तौ श्रोतुं वरीत्यायेन तत्परित्यक्तवचनान्तरकल्पनमपिन्याय्यम् शिष्टाकौपेविरुद्धमिति
 न्यायेनानुमानिकवचनस्य बलवत्सहकारितया श्रोतुं वरीत्यायानवतरात् प्रत्यक्षसिद्धस्य अनुमानिकेन वचनवाध।
 स्यात्प्राप्यत्वा स्पष्टश्चायं न्यायः प्रथमाध्ययस्य तृतीये पादे पूर्वमीमासायाम् तत्र हि अर्वातेन कर्तव्यव्यवस्थेति स्पष्टं
 क्त्वा अचमनादयः पदार्थाः वेदं कत्वा वेदिकरोतोत्यादिश्रुत्युक्तत्रमादिभिर्वीथ्येतेन वेदिविचारे प्रसक्ते प्रमाणाव।

पयो.

११४

॥५॥

लावलविचारेक्रियामाणेश्रुतिरूपस्यनिरपेक्षत्वेन सपेक्षस्यपेक्षयावलनत्वेनश्रुत्युक्तक्रमादिभिःस्यस्युक्ताअचमनारयोवाध्यं।
तत्वेतिश्रुते प्रमाणवलावलात्प्रमेयवलावलस्यन्यायस्याप्रमेयवलावलविचरिस्स्युक्ता अचमनादीनांप्रमेयानास्तयंपदार्थभू-
तत्वात्तपदार्थधर्मभूतश्रुत्युक्तक्रमाद्यपेक्षयावलनत्वेनसापेक्षयाअपिस्सतेर्वलवत्प्रमेयभूतपदार्थाश्रितत्वेनवलवत्तानि
रपेक्षयाअपिश्रुतेष्वद्वलपदार्थधर्मक्रमायाश्रितत्वेनदुर्वलतात्रतत्वेनदुक्ताचमनादीनांश्रुत्युक्तक्रमादिभिर्वाधाअपितस्मात्
क्तावमानादिनिमित्तेवतदुक्तक्रमादीनांवाधश्रुतिसिद्धांतः शिष्टाकोपश्रुतित्वधिकरणपूर्वपक्षसूत्रम् तदर्थस्तुशिष्टायाःश्रुतेः
अकोपेदधिरोधेअविरुद्धस्यस्युक्ताचमनादिकंकर्तव्यमितिचेन्न शास्त्रपरिमाणत्वात्क्रमस्यशास्त्रपरिच्छिन्नत्वात् तथाशास्त्रप-
रिच्छिन्नंहिक्रमंआचमनादयोवाधेरनितियावम् एवंचप्रकृतेपिअपिअपूर्ववचनविरहसहकृतवलकल्लव्याश्रितत्वेनानु-
मनिकस्यापिवचनस्यापिपूर्ववचनसहकृतदुर्वलत्वाश्रितप्रत्यक्षसिद्धशास्त्रापेक्षयावलवत्वंबोध्यम् एवंसतिसंयोगा-
तसूत्रस्यवहिरंगलक्षणद्विवाचिकंतद्वाच्यंसंगच्छते रदाभ्यानिष्टेनिसूत्रेद्विनिमित्तात्प्रतिषेधश्रुतिवार्तिकस्यका-
र्त्तिः श्रुत्यादिसिध्यर्थेनवावहिरंगलक्षणत्वादितिभाष्यम् मादृपथायाश्चेति सूत्रेन्मतोदयत्वंनामंतस्तत्रवत्वाव्यावृत्त्य-
र्थेनामतेः प्रतिषेधश्रुतिवार्तिकप्रत्याख्यानानामतेट्श्रुतंनवावहिरंगलक्षणत्वादितिभाष्यम् अट्कुच्चादि.निसूत्रे
ऋकारात्परस्यनकारस्याज्ञार्थेत्त आदिषुट्ममनशब्दपाठोक्तपक्ष इत्युक्ताअनंतरेनानमनिरित्यत्रविध्यर्थेतत्पाठस्यचा-
रितार्थाशंकायांवहिरंगाद्विः अनंतरंगणत्वंअसिद्धंवहिरंगमंतरंगेदत्युत्तरभाष्यंच अतथापतद्वाच्यचतुष्टय।
॥ मय्युक्तंस्यादित्यर्थःलंपल्लवितेन ॥ ॥

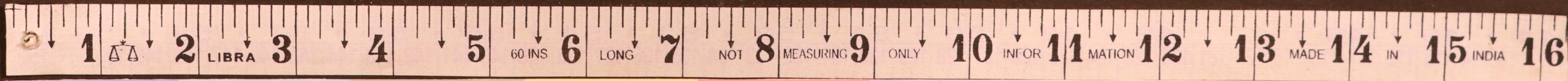
११४

उक्तार्थमेव दर्शयितुमाह अतएवेति अन्यथा पूर्वधातुपसर्गसंबन्धे पुनः पूर्वमेवांतरंगत्वात्तन्निमित्तकणत्वेप
दगमेति परिभाषया भाष्यकृता समाधानमनुपपन्नं स्यादिति भावः ननु एतत्सर्वत्रैपादिकत्वात्तस्य सत्यं प्यंतरंग
त्वे परिभाषाया अप्रवृत्त्यातः पूर्वमेव युगागमे भाष्यस्य सामंजस्याच्च विरोधः एकदेशि मताभिप्रायेणातथो
क्तेरदोषात् उदात्तं भाष्यसंमतिवत्सुत्रसमतिमपि सूचयितुमाह अतएवेति विपक्षे वाधकमुपव्यस्यति अ।
न्यथेति नन्वेव साधननिमित्तककार्यस्यैवांतरंगत्वे उपसर्गनिमित्तकार्यस्यांतरंगत्वं कापि न स्यादतस्तदेव व्य

अतएव प्राणिदापयतीत्यादौ गत्वं यदा गमेति न्यायेन समाहितं भाष्ये अतएव प्रत्येति प्रत्ययश्रुत्या
दिसिद्धिः अन्यथांतरंगत्वात्सवर्णीदीर्घरूपासिद्धिः यदुपसर्गनिमित्तकं कार्यमुपसर्गार्थाश्रितं
विशिष्टोपसर्गनिमित्तत्वादंतरंगम् यन्न न तथा तत्र पूर्वागतसाधननिमित्तकमेवांतरंगम् ॥ ॥

वक्ष्यापितुमाह यदिति नन्वेवं सत्युपसर्गनिमित्तकार्यमात्रस्यांतरंगत्वं नास्तीति क्रमः अपितु केवलश
द्वत्त उपसर्गनिमित्तकस्य तन्नेतीति तथा च यच्चोपसर्गतदर्थे तदुभयनिमित्तकं तद्विशिष्टोपसर्गनिमित्तकत्वा
त्साधननिमित्तककार्यापेक्षया प्यंतरंगं यथा सुडादि यच्च केवलशद्वत्त उपसर्गनिमित्तकं न तदंतरंगम् यथा
एत्वादि अपितु तत्र साधननिमित्तकमेवांतरंगमिति विवेचनीयमिति भावः । ॐ

नघातुलोपेति सूत्रस्य भाष्ये संमतिमाह अतएवेति विशिष्टोपसर्गनिमित्तकत्वस्यासत्कार्यसाधननिमित्तकार्यस्यैवांतरंगत्वादे
वेत्यर्थः अन्यथाप्रेङ् इत्यत्र गणो वहिरंगश्रुतिर्युक्ता स्यात् तत्र शब्दतः उपसर्गस्य निमित्तत्वेन तत्तासंभवादिनिभावः एवंवापूर्वोक्ता
तिरिक्तस्थले उपसर्गसंबंधायेत्यापूर्वेसाधनसंबंधेसाधननिमित्तकार्यमेवांतरंगमुपसर्गसंबंधस्तुसाधनसंबंधोत्तरमेवेति नियम
इति सिद्धं भवति विपक्षे उपपदमिति डि. तिसूत्रस्य भाष्योक्तवाधकमुपन्यसति किंवेति तत्र हि एवंतर्हि सिद्धे सति यदिति डि. ति प्रतिषेधं
शान्तिज्ञापयन्त्याचार्यः सप्तपेतिनिवृत्तं सप्तपेतिज्ञापनानंतरं किंमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं गतिकोरकोपपदानां कृद्भिः समासवच
नं प्राक् सवृत्त्येति परिभाषानकर्तव्या भवतीत्युक्तमद्येतज्ज्ञाप्यते केनेदं नो समासो भविष्यतीतिष्टेष्टे समर्थेनेत्युत्तरितेयं यव

अतएव नधापि निसूत्रेप्रेङ् इत्यत्र गणो वहिरंग इति भाष्ये उक्तम् किंच पूर्वमुपसर्गयोगेयात् पसर्ग
योः समासे एकसूर्यायापक्तिरित्युपपदमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ॥

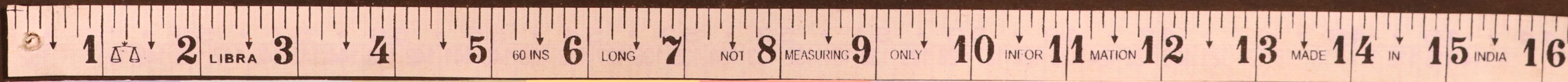
धातूपसर्गयोरपि समासः प्राप्नोति पूर्वधातुरूपसर्गेण युज्यते अनंतरं साधनेन श्लाशंकनैतदस्ति पूर्वधातुः साधनेन युज्यप
श्चादुपसर्गेणोक्तम् यद्यपि भाष्ये समासः प्राप्नोतित्येवोक्तम् न तेकसूर्यादितथापि यद्येवमिति प्रतीकमुपादाय ततश्चैकसूर्या
दिप्रसंगशक्तिकै यदोक्तमेव तदोध्यम् स्तुतस्तु पूर्वधातुः साधनेनेति काविकं ज्ञापकमूलमेव अन्यथा सट्कात् पूर्वस्य निसू
त्रस्य पूर्वोक्तभाष्येण विरोधः तत्राप्यसाधनं हि क्रियां निर्वर्तयतीत्याप्युक्तिस्तु पूर्वोक्ताशयमज्ञानतएकादेशेन इति त्वत्र वो
ध्यमित्यन्ये ॥ ॥

ननु पूर्वधातुः साधनेनेत्यत्र साधनशब्दः कारकवाचकः तथाच कारकवाचकप्रत्ययस्यैव पूर्वधातुनासं
 वधश्चित्तस्मात्प्रतीतेर्भाववाचकप्रत्ययसंबंधात् पूर्वउपसर्गस्य धातुसंबन्धेऽप्यमनमित्यादिनसिध्येतेत्यतः
 आह भावार्थप्रत्ययस्येति अत्र साधनेनेत्यपलक्षणमिति तदाशयः किमत्र प्रमाणा मित्याकांक्षायां सूत्र
 स्य अध्यनेति निर्देशप्रमाणा मिति बोधयितुमाह अतएवेति ननु एवमपि निर्देशस्य सजातीयापेक्षत्वे।

भावार्थप्रत्ययस्यापि पूर्वमेवोत्पत्तिरतएव गोरप्ययने ह्यत्र मिति निर्देशः संगच्छते उदंचसामा
 न्यापेक्षतापकं भावति जेपि पूर्वमुत्पत्तिः अन्यथा तत्र समासापत्तिस्तिडि. त्वतिडि. तिनिषेधात्
 दोषः पदिभावपिड्युपसर्गयोगोस्तीत्यलं वहुना ॥ ॥

तेन भावकृदंतेनया दोषवारणेपि भावतिडं. तेउपेय्यते इत्यादौ तथा दोषस्तदवस्य एवेत्यत आह उदंचेति ।
 विपक्षे वा धकंदर्शयन् तदुपयोगमाह अन्यथेति ननु सत्यपि तिडि. समासः कुतो न्येत्यत आह तिडि. त्विति
 वस्तुतस्तु तस्य विशेषापेक्षतापकत्वेपि न दोष इति धनयितुमाह पदीति पदीत्यनेन भावतिड्युपसर्गयो
 गपवनास्तीति धनितेपि दोषाभावोपि धनितपेवेति बोध्यम् ॥ ॥ ॥

शेख-

११६

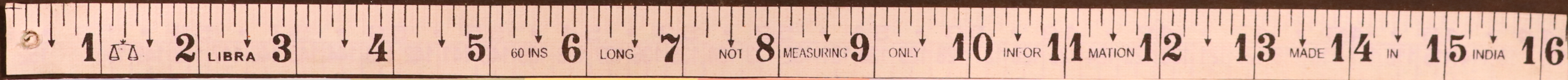
॥६

इदानीं विशेषायेत्तं वहिरंगं सामान्यायेत्तं मंतरंगमिति प्राचीनोक्तपास्मिपिकांतरंगवहिरंगदार्थ्यं वंडयितुं तन्मतमनुवद।
ति पत्न्यादिना विशेषायेत्तं वहिरंगमित्यस्यायं भावः विशेषो हि व्याप्यधर्मस्तस्य व्यापकधर्मनांतर्पकत्वेन तद्धर्मोप।
स्थितौ तदुपस्थितेः अधिकनिमित्तायेत्तत्वात्तत्त्वम् यथारुधादिभ्यः सार्वधातुकेऽस्य सधातुविहितप्रत्ययसंज्ञकनिडा
दैः सार्वधातुकसंज्ञाविधानाद्व्याप्यसार्वधातुकत्वरूपधर्मोपस्थिता प्रत्ययत्वरूपव्यापकधर्मस्याप्युपस्थिते एवश्यक।

यत्तु विशेषायेत्तात्सामान्यायेत्तं मंतरंगं विशेषायेत्ते विशेषधर्मस्याधिकस्य निमित्तत्वात् यथारुधा
दिभ्यः सार्वधातुकत्वरूपत्ररुदादित्वं सार्वधातुकत्वं च तत्र सार्वधातुकत्वज्ञानापप्रकृतयोत्तत्वा
नं प्रत्ययत्वज्ञानं चावशाकमिति पासडंतरंगः एतेन पदनुदात्तडि. ति इति सूत्रे कैपटेनोक्तं लमा
त्रायेत्तयांतरंगास्तिवादय इति लकारविशेषायेत्तत्वाद् वहिरंगाः स्यादय इति तत्परास्तम् विशेषे
षायेत्तत्वेपितस्य सामान्यधर्मनिमित्तकत्वाभावेन तत्त्वस्य डरूपपादत्वात् ॥

त्वादुदादित्वरूपविशेषोपस्थित्या तज्ज्ञानापधातुत्वरूपसामान्यधर्मस्योपस्थितेरप्यावश्यकत्वाच्च पासडपेक्षया।
अधिकधर्मनिमित्तत्वेन वहिरंगं एतावतावहायेत्तं वहिरंगमिति फलितमिति सामान्यायेत्तं मंतरंगमित्यस्य त्वयं भावः ॥
सामान्यधर्मस्य व्यापकधर्मत्वेन तस्य व्याप्यधिकरणातिरिक्ताधिकरणकत्वस्यापि सत्त्वादुपस्थितौ व्याप्यधर्मोपस्थिते
रनियतत्वेन अन्तर्धर्मनिमित्तकत्वाद्यासुडंतरंगे एतावताऽस्य निमित्तमंतरंगमिति फलितं भवतीति

११६

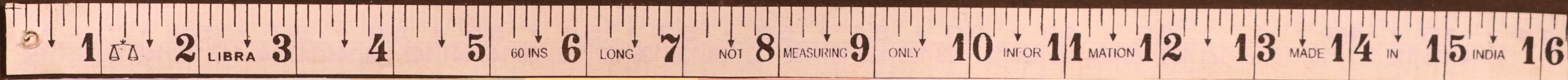

परनिमित्तकत्वेन स्यादीनां बहिः इदं च शब्दमर्यादपातया विधांतरंगवहिरंगालाभात्माकृष्टं न मपि यथा कथंचिदस्य
पेत्य तदिदानीं खड्गपति तत्रेति ननु यानुत्त्वप्रत्ययत्वे तडभयज्ञानमंतरासार्वधातुकत्वेनान्यथानुपपत्त्यासामा

परनिमित्तकत्वेन स्यादीनां बहिरंगत्वाच्चेति तत्र विशेषस्य व्याप्यत्वेन व्याप्यकस्यानुमानेनोपस्थितावपि
तस्य निमित्तकत्वे मानाभावेनाधिकधर्मनिमित्तकत्वानुपपादनान्न भाष्ये एवं विधांतरंगवहिरंगभावः
स्य क्वाप्यनुल्लेखाच्च पतुमनुसूत्रे भाष्ये पंचगावो यस्य संति पंचगुरित्यत्र मत्तु प्रप्राप्नोतीत्याशंका प्र
त्येकमसामर्थ्यत्समुदापादशान्तिकत्वात्समासात्समासेनोक्तत्वादिति सिद्धान्तिर्नेनेतत्सारमित्युक्ते हि
अन्यपार्थे उपपद्यते हि गोस्तद्धितो यथा पांचनापितेरिति पूर्वपक्षोक्तिभाष्ये हि गोर्लगनपत्य इति लु
विधानात्तद्धितो र्थात् हि गोस्तद्धितो भवति पंचगुशब्दश्च द्विगुरिति तदाशयं कैयटः ततो द्वे मातुरः पा
चनापितः पंचसुकपालेषु संस्कृत इत्यादौ सावकाशं हि गोर्वद्ब्रूही हिणा प्रकृते वा य इत्याशयेन नैष
द्विगुः कस्तर्हि वद्ब्रूही हि रिति सिद्धान्तिर्नौक्ते तमवकाशमज्ञानतोऽपवादत्वात् द्विगुः प्राप्नोतीति प्र
र्वपक्षो अन्यपदार्थसुवन्तमात्रस्य विधीयमानो वद्ब्रूही हेः संख्यायास्तद्धितार्थे विधीयमानो द्विगुर्विशे
षविहितत्वाद्वाधकः प्राप्नोतीति कैयटः

न्यधर्मस्य निमित्तत्वसंभवेन मानाभावाभाव इत्युक्तमित्यत आह भाष्ये इति यासुदनुनित्यत्वाद्भवतीति तदाशयः

प. शे.

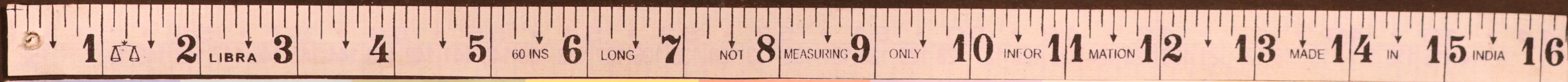
११७

ननु मनुस्मृत्येभाष्ये भाष्यकृतैव तथा विधांतरंगवहिरंगभावस्याश्रयणाद्भाष्ये एवं विधेया मुमुक्तिरयुक्तेत्यत मनुस्मृत्यस्य
भाष्यं यत्किं नान्तरं य एवं विधांतरंगवहिरंगभावे तस्यैकदेशे त्वेन साधकत्वं दृश्यते नैवेति तस्य सिद्धांति युक्तिनाभावे हो
तुमाह एतावताप्यपवादत्वाहानेरिति एवं विधांतरंगत्वेऽपि तदपेक्षया अपवादस्य वलीयसादपवादत्वेन बाधकत्वमन्तर्गते
वेति न तदुपर्यंतं रंगत्ववर्णनं मुक्तमिति भावः सामान्यापेक्षविशेषापेक्षांतरंगगवहिरंगभावसत्त्वेऽपि तदुक्तं कोपणात् ना

ततः सिद्धांत्येकदेशाह अंतरंगत्वाद्ब्रूहीहिः कांतरंगता अन्यपदार्थे वद्ब्रूहीहिः विशिष्टेः
व्यपदार्थे द्विगुः तस्मिंश्चास्पतद्वितेऽस्ति ग्रहणं क्रियते अधिकारस्यार्थापेक्षमन्वर्थनिमि-
त्रको द्विगुर्वहिरंगशक्तिकैमटः नैषा सिद्धांतयुक्तिरेतावताप्यपवादत्वाहानेरव सामान्यापे ।
तयणो विशिष्टसवर्णजपेक्षदीर्घेण बाधदर्शनात् किंचोक्तरीत्या परत्वेनैव बाधसिद्धेः

विश्रक्तः सवर्णे दीर्घश्चादौ अपवादत्वेन बाध्यवाधकभावदर्शनस्य हेतुत्वेनोपपादयति अच सामान्येति ॥
नन्वपवादत्वमयुक्तम् पंचनापितिरित्यादौ सावकाशस्योक्तत्वात् एवमपि परत्वेनैव बाधसिद्धेः अंतरंगपर्यंतं धावनं
वर्धमवेदित्याह ॥ ॥

१७

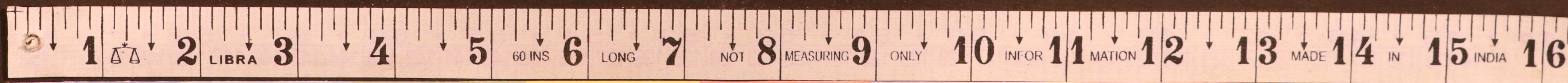

नन्वेवमपि पतद्वाष्पस्य एकदेशपुक्तत्वं परत्वेनैव पूर्वोपस्थितिकेन बाधसिद्धौ चांतरंगत्वपर्यन्तं धावनं किमितीत्येतावन्ते
ववाच्यम् तत्र युक्तं पुरापेक्षया अन्यत्रांतरंगवलवत्वस्य दृष्टत्वेन न दुक्तत्वे पित्तनिद्विरहात् वहिपरत्वांतरंगत्वोभयस्यैक
वलवत्वनियामकत्वेन दृष्टत्वे पूर्वोपस्थितिकत्वात् देववक्तव्यं नास्य त्रवलनत्वेन दृष्टत्वादंतरंगत्वमिति कुलधर्मोक्ति
अतएवैतदभ्युपेत्यैव यदि तस्यैति प्रसंगाः सन्ति तद्विधावस्ति ग्रहणं किंते बहुव्रीहावप्यस्ति ग्रहणं कियते अस्ति

किंवाधिकापेक्षत्वेनैव वहिरंगत्वं न किवलविशेषापेक्षत्वेनेति नैतद्वाष्पारुढं विशेषापेक्षस्य वहिर्
गत्वम् अतएव सर्वतसामान्यापेक्षो बहुव्रीहस्तद्विशेषापेक्षो द्विगुरिति नोक्तं भाष्ये न चार्थकृतं
वहिरंगत्वस्यानाश्रयणादिदमपुक्तम् एकदेशपुक्तित्वेनादोषात् ॥ ॥ ॥

तावथा स्यादनंतरादियुक्तान्माभूदित्युक्तं तस्माद्यत्किंचिदेतदित्यस्त्वेराह किंचेति एवमप्यस्माद्वाष्पादधिका
पेक्षत्वं वहिरंगत्वमित्येवापातिनकेवलं विशेषापेक्षमित्यतद्वाष्पारुढं तद्वृद्धितमस्माभिः प्राक् एतस्मै तद्वाष्पा
रुढत्वमेव साधयति अतएवेति ननु भवदनभिमतार्थकृतवहिरंगत्वाश्रयणादेवैतद्वाष्पमयुक्तमिति तद
स्याशंकानवेत्यादिनाशङ्कपरिहरति एकदेशपुक्तित्वेनेति ॥ ॥ ॥

प.शे.

११८

॥४

अतएवेति भवदभिमतवहिरंगत्वस्याप्रयणदेवेत्यर्थः पुनः साभिमतमेवार्थश्छपति अतएवेति ध्वनितः पादः पदिनि-
सूत्रस्य भाष्यकैयटयोरपि समन्तिमाह पादः पदिनि तत्रहि निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रयोगेनावसरे अरुदितामित्यादौ इति
कृते सेटकस्य तांतं तमादेशः प्राप्नुवंति निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवतीति का इदमिह संप्रधार्य इति क्रियतां तांतेता
मशक्तिमत्रकर्तव्यं परत्वादिडागमश्रुतेः अंतरंगाः तांतेतामश्रुतं भाष्ये अंतरंगा इति प्रतीकमुपादाय प्राग्ग्रादेशोभ्योया।
त्वधिकारात्तामादयो अंतरंगा इति कैयटः तथाहि इदं भाष्यं प्राग्ग्रादेशोभ्योधात्वधिकार इति पक्षमादाय प्रवृत्तमन्यथानिर्दिश्य

अतएवास्तिग्रहणं नोपाय्यर्थं किंतु अस्ति शब्दान्तवर्धमिति त्वदभिमतं वहिरंगत्वमपद्धिगोर्नास्ती
निप्रतिपाद्यसिद्धांतिनामत्वर्थे द्विगोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति वचनेनैव तत्सिद्धमित्युक्तम् अतएव तदो-
सः सावनंत्ययोरिति सूत्रे नंत्ययोरिति चरितार्थे अन्यथा प्रत्ययसामान्यापेक्षत्वेनांतरंगत्वादंत्यस्यात्वे
ते द्वेयर्थे स्पष्टमिव पादः पदिनि सूत्रे भाष्यकैयटयोरप्येतदंतरंगत्वाभावापवसूचित इति सुधियो

क्रियावयव

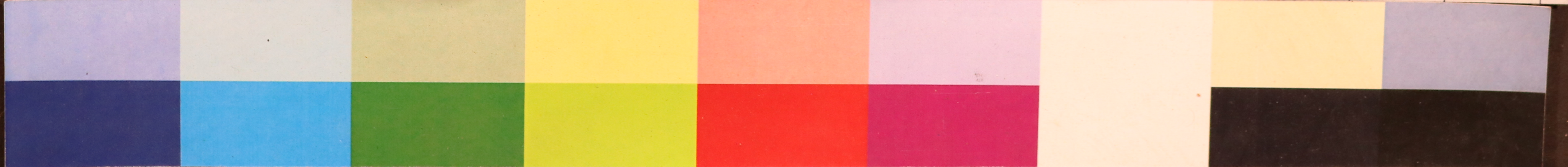
मानस्येत्युक्तेपि धातोरित्यवश्यं पादानादिशेषवधारणेन नतामादय एव न स्युः तथा चरुदादिभ्यः सार्वधातुके इत्यस्य तामादि
निमित्तसमुदायवहिरं तत्तुदादिनिमित्तकत्वेन वहिरंगत्वात्तामादय एव भवन्तीति सूचनात्सामान्यापेक्षमंतरंगविशेषायेतव
हिरंगमिति नास्त्विति सूचितम् कैयटेन च प्राग्ग्रादेशोभ्य इत्युक्तौ वसूचितम् अथाग्रादेशादीनांतदधिकारत्वेऽप्युक्तांतरंगत्वा
संभवात्तदुक्तिरयुक्तास्पादन् वस्तुतस्तु पादः पदिनि सूत्रे कैयटेऽप्येतदंतरंगत्वाभावसूचित इति वक्तव्यम् नहिविचार्यमाणे
तथाविधो अंतरंगत्वाभावसूचने भाष्यप्रमाणं भवितुमर्हति भाष्यस्योभयापिसामंजस्यात् अत्रेदं बोध्यम् इत्थं हि मतसूच

विभाष्यम्

११८

川

प-शे-

۲۱۵

119

ननु प्रकृतपरिभाषायां जातं तत्कालप्राप्तिकं वेत्यर्थं इयमगीकृतं तत्र तापकद्वयं च प्रथमार्थे वाङ्मयं रुढिनिस्सूत्रस्य मूळग्रहणाद्वितीये रोमाडोश्चेति सूत्रस्याङ्ग्रहणं तत्र प्रथमतः तापकवलेन यथा जतस्येत्यस्य लाभस्यैव द्वितीयतापकवलेन प्रक्रियाक्रमेण पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वस्यापिलाभः तथा सति असुखं वदित्यत्र च डि. जिमितवे उवडि. सार्चधातुकनिमित्तकत्वचूपाधगुणोचप्राप्तेः प्रक्रियाक्रमेण पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वांतरंगत्वाद्गुणपवस्यात् पद्यथा यत्तापकेन जातस्येत्यर्थः स्वपूर्वविहिततत्वात् अल्पनिमित्तयोरपिलाभाः किंचाल्पनिमित्तस्यांतरंगनिमित्तकस्यार्थसिद्धंतदित्यस्यापिलाभः तथापि गुणोपेत्या उवडो

नन्वेवमसुखवदित्यत्रालक्ष्यपदगुणदुवडोत्पत्तिमि तत्वाभावादुवडुनस्यादिति चेन्न तत्रांतःकार्य
त्वश्रपांतरंगत्वात् अंतःकार्यत्वपूर्वापस्थितनिमित्तकत्वश्रपमंगशब्द
म्यनिमित्तपरत्वात् इदमंतरंगत्वंलोकन्यायसिद्धिमिति ॥

स्य निमित्तत्वाय भावश्चाशयेनाशङ्कते नन्वेवमिति अतः कार्यत्वत्पांतरंगत्वमादाय परिहरति नेति किंपुनरंतः कार्यत्व
मित्याकांक्षायांतद्वत्तमाह अतः कार्यत्वचेति अत्र पूर्वोपस्थितिकत्वं च प्रयोगीयोच्चारणक्रमेणैव प्रक्रिया पूर्वोपस्थितिक
त्वस्यैव धर्मिग्राहकमानलभ्यत्वात् त्रास्येति भावः कथमेतत्सिद्धमित्यत आह ३८मिति ॥ ॥

۲۲۵

अचः परस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये इति पट्वाष्ट्ये तत्र तेन स्थानि वक्ता वस्य प्रयोजन निराकरणेति शेषः नन्विदमंतरंगत्वं जातवहिरंगस्य लेयुगप।
त्प्राप्तिसंभवे वा श्यतः लोक्यायेन तथा विधस्य लोभादाधनिराकरिष्यमाणः द्वितीयमंगीकरोति तदपीति वाहः सूत्रे कैयटे इति तत्र हि पर्व

मनुष्येयं प्रातस्तथायस्वशरीरकार्यं गणिकरोति ततः सहदांततः संवन्धिनामपि जानि व्यक्ति लिङ्गं
व्याकारकाणां बोधक्रमः शास्त्रकृत्कल्पितस्ततः क्रमेणैव तद्व्ययकशब्दादुर्भावः कल्पित इति तत्क्रमे
णैव कार्यणीति पठ्येत्यादौ अंतरंगत्वात् पूर्वप्रवृत्तिनिपातकमेव यथापठ्ये
त्यादिना चः परस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् तदपि युगपत्प्राप्तौ पूर्वप्रवृत्तिनिपातकमेव यथापठ्ये
त्यत्र यदस्य विभक्त्या न्वारब्धाने तज्जातस्य वहिरंगस्य तादृशे तरेणैव तानि नियामकम् प्रागुक्तलो।
कन्यायेन तथैव लाभादिति वाहः सूत्रे कैयटे स्पष्टम् ॥ ॥

तर्हि सिद्धे यद्वाहः ऊढं शास्त्रितज्ञापयत्वाचार्यः भवत्येषा परिभाषा असिद्धे वहिरंगलक्षणा इति भाष्यम् तत्रैतस्य व्याख्या वसरेन नुनैतज्ज्ञाप।
कसाध्यम् लोकतः सिद्धत्वात् प्रत्यंगवती हिलोकः इत्याशङ्कनेन दलियुगपदंतरंगवहिरंगयोप्राप्तिस्तत्रैव लौकिकन्यायाश्रयणात् भवन्त
रंगः इह तु वहिरंगनिमित्तमंतरंगमितिलोकन्यायानवतार इति स्पष्टमुक्तम् ॥ ॥ ॥ ॥

प.शे.

१२०

120

अतएवेति जातवहिरंगस्यलेपतदमवृत्तेरेवेत्यर्थः ननुचपट्वेत्पाबुदाहरणेपदस्यविभज्यान्वाख्याने तथाविधांतरंगस्यपूर्वप्रवृत्तिनि
पामकःलेपिक्रमेणान्वाख्यानेकागतिरित्यतआह क्रमेणान्वाख्यानेत्विति दौत्तितायुक्तंखंडपितुंतन्मजंयत्वेवमित्यानाअनृचप्रकृत्यः
काजितिस्त्रस्यभाष्यानुकूलत्वेनखंडपति तच्चित्तमिति प्रकृत्यैकाजितिस्त्रेहितम्योजनखंडनावसरेतस्यश्रेयान् श्रेष्ठइत्यादिप्र
योजनमुपपायपकाजुच्चारणसामर्थ्यात्तन्निगृह्यत्वात्तन्तरंविन्मतोल्लगर्थप्रकृतिभावोक्तयः स्ववितरः स्वजियान् स्ववितमःस्व
जिष्टःसुखतरःसुवीपान् सुवीपान् सुखतमःसुविष्टइतिप्रनःप्रयोजनमुपपाय ननुचविन्मतोल्लुक् टिलोपंवाधिष्यते कथमन्य
स्योच्यमानमन्यस्यवाधकंस्यादितिव्यक्तिपक्षाश्रयणेनाशंकिते इदंतावदयं दृष्टव्यः यदितर्हि विन्मतोल्लुक् नोच्येतर्कमिहस्यादिति

अतएववाद्योरित्यादौवलिलोपोयणःस्यानिवत्त्वेनवारितो अचःपरस्मिन्नित्यत्रःभाष्यकृता क्रमेणान्वा
ख्यानेतत्क्रोदाहरणेपूर्वमवृत्तिनियामकत्वमप्यंतरंगत्वं वहिरंगस्यासिद्धत्वमपिनिमित्ताभावादप्राप्ति
रूपं बोध्यम् यत्वेवंरीत्यापूर्वस्यानिकमप्यंतरंगमिति चित्तं स्वजिष्टइत्यादौविन्मतोल्लुकिटिलोपापवा
दः ॥ ॥

टिलोपरत्याह । टिलोपश्चेन्नाप्राप्तेटिलोपविन्मतोल्लुगारभ्यतेसवाधकोभविष्यतीति जातिपक्षाश्रयणेनसमाहितंभाष्यकृता एवंचैववि
धांतरंगत्वाश्रयणे पतत्समाधानपरंभाष्यमयुक्तंस्पाल्लुकोपरस्थानिकत्वेनपूर्वस्यानिकटिलोपायेलेयावहिरंगत्वेनासिद्धत्वादेवतद्वार
णतदेवाह स्वजिष्टइत्यादिना अत्रविन्मतुवतंस्ययष्टिलोपसाल्लुग्वाधुतांतस्मिन्नकृतेयष्टिलोपःप्राप्तीतितंकथंवाधतेनहितस्मिन्प्राप्ते
लुगारभ्यतिकथमन्यस्येतिशंकाभाष्यस्याशयः यद्यपिपिबपभेदेनटिलोपोभिन्नः तथाप्यनपेक्षितविषयभेदंटिलोपशास्येननामाप्ति
न्यायेसनलुगावाध्यतोतेनस्वजीयानित्यस्मिन्नंगेसांप्रतिकीभाविनीचटिलोपप्राप्तिः यविष्टादौसावकाशालगावाधिष्यते इति ना
प्राप्तेसमाधानग्रंथस्याशयः स्पष्टश्चायमाशयोदृष्टव्यस्तत्रैवकैयटे ॥ ॥ ॥

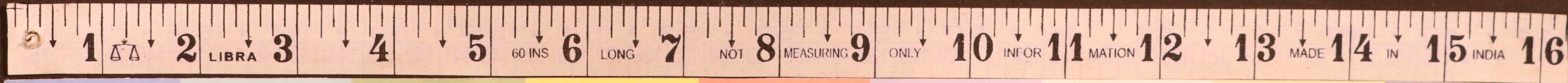
१२०

ननु पूर्वोक्तविधांतरंगयोगांतस्यलोपश्चिसूत्रेयणः प्रतिवेधोवाच्यः नवाकलोलोपाद्वहिरंगलक्षणत्वाद्देतिवार्ति
कत्रियस्यैकवाक्यतापैकविदाश्रितमपिनसर्वत्रेतिनमक्तैकाजितिसूत्रस्यभाष्य-रोधगंधोपिश्चरुचेर्हेत्वंतर

विन्मनोर्लक प्रवृत्त्याजानिपत्ताश्रयणेनवारणप्रयासस्यप्रकृत्यैकाजितिसूत्रप्रयोजनखंडनावसरे
भाष्यकृतज्ञतस्यनैष्कल्यापत्तेः तदुक्तरीत्याविन्मनोर्लकोवहिरंगासिद्धत्वेनानायासतस्तद्वारणात्
भाष्येऽहशरीत्यावहिरंगासिद्धत्वस्यकाप्यनाश्रयणाच्चपरिभाषायामंगशब्दनिमित्तपरत्वाच्च ॥

माह भाष्येति भाष्यतस्माद्विधस्यमुखतोनाश्रयेपिश्रवः परस्मिन्नितिसूत्रेलोकसिद्धमंतरंगत्वंस्तीकुर्व
तातदंतःपातित्वेनेदमपिस्त्वितमेवेत्यतः पुनर्हेत्वंतरमाह परिभाषायामिति ॥

मंतरंग

प.शे.

१२१

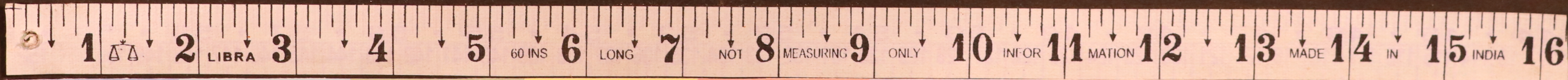
121

ननुसिद्धं वहिरंगमित्यत्रानुतरपदाधिकारश्चपि वक्तव्यं स्यात् अन्यथापरंतपश्चादावनयापरिभाषयामुमोसिद्धत्वादनुस्वारो
न स्यात् द्विषंतपश्चत्रचसंयोगांतलोपोन स्यात् अतएवश्रीमात्मानंमन्यतेब्राह्मणकुलं श्रीमन्यमित्यत्रस्वमोर्नपुंसका।
दितिलुक्लसन्नभवतीत्याशंकिनेनाप्राप्तेलुक्मागमआरभ्यतेसपथेवसुपोधातुप्रातिप्रादिकयोरित्येतलकंवाधतेप-
वंस्वमोर्नपुंसकादित्येतमपिलकंवाधेत इत्येकदेशेनासमाधायानंतरंपवमपिस्वमोर्नपुंसकादित्येतनवाधते किंकार
णंयेननाप्राप्तिस्त्ववाधनंभवतिनचाप्राप्तेसुपोधातुप्रातिपदिकयोरित्येतस्मिन्नेतदारभ्यते स्वयोर्नपुंसकादित्येतस्मि।

इयंचोतरपदाधिकारस्यवहिरंगस्यनासिद्धलवोधिकेतीचपकाचोमिति सूत्रेभाष्येपूर्वपक्ष्यक्तिरि
निसानादर्तव्या

पुनः प्राप्तेवाप्राप्तेचेतिसिद्धांतिनातत्रलुकंयवस्यानंतरंच अथवामध्येपवादाः पूर्वां विधीनवाधंतेत्येवममागमःसुपो
धातु प्रातिपदिकयोरित्येतवाधतेस्वमोर्नपुंसकादित्येतनवाधते इतिप्रकारांतरेण तदवोक्त्यापवंतर्हि असिद्धं वहिरंगमंत
रंगेइत्यसिद्धत्वाहसिरंगलक्षणस्यामोअंतरंगलक्षणस्यामोअंतरंगलक्षणोलुपमविष्मतीत्याशंक्यनेषापरिभाषेहोतर
पदाधिकारे शक्याविस्तानमितीचपकाचोम् प्रत्यपवच्चेतिसूत्रोक्तभाष्योक्तिः संगच्छते अन्यथासायुक्तास्यादित्यतआह
इयंचेति ॥ ॥

१२१

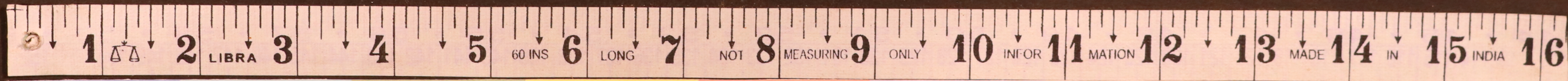

३

कथं तर्हि परंतपश्यादीनासिद्धिरित्यतः तेषामन्यथासिद्धिप्रदर्शयन् तस्य तदुक्तित्वं साधयति परंतपश्यादाविति ननु प्रपञ्चः चिच्छ
षः ललुचुषश्यादावनपापरिभाषया संप्रसारणस्य वहिरंगत्वेनासिद्धत्वादाहोपदीनि न स्युरित्यत आह आभीर्येतरंगशक्तिग्राभिः
येषु आलोपरिष्वंतरंगेषु कर्तव्येषु आभीयायसिद्धवहिरंगमिति परिभाषया असिद्धवदित्यसिद्धत्वात्तत्वेन तेषु प्रवर्तत इति भा
वः न चासिद्धवहिरंगमिति परिभाषया आलोपादीनां च समानाश्रयत्वाभावादसिद्धवदिति न प्रवर्तत इति वाच्यम् संप्रसारणेन

परंतपश्यादावनुसारेनासिद्धत्वं मुमस्विपाद्यंतदप्रवृत्तेः नवमतेपियथोदेशपक्षाप्रयणेनान्यथा
सिद्धोदाहरणदानेन तस्य तदुक्तित्वमावश्यकमित्याहुः आभीर्येतरंगे आभीयस्य नानेनासिद्धत्वम
सिद्धत्वादित्यसिद्धवत्सूत्रेभाष्ये स्पष्टं ॥ ॥

ते संजाया अयेण आलोपादीनि प्रवर्तते कर्तव्येषु च तेषु संप्रसारणस्य सिद्धत्वापत्तद्विषये वहिरंगपरिभाषापि प्रवर्तत इति तेषां समाना
श्रयत्वेन तस्य वृत्तेर्दुर्वीरत्वात् उक्तेर्ये समंतिमाह असिद्धवदिति तत्र हि प्रपञ्चश्यादावाभीयासिद्धत्वाद् वहिरंगासिद्धत्वाच्चालोपादीनि न स्युर
तः वसोः संप्रसारणमन्विधेगे सिद्धं द्वीभाविना वक्तव्यमित्याहुः तत्राद्यमंशं समानाश्रयत्वेन खंडपित्वा द्वितीयमंशं वहिरंगमतरंगमि
ति च प्रतिज्ञं द्वीभाविना वेतावर्थी कथं सत्यतरंगे वहिरंगेतरंगनचात्रांतरंगवहिरंगयोर्युगपत्समवस्थानमस्ति नानभिनिर्द्दिष्टे ॥

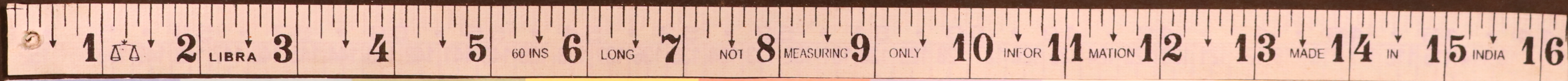
प.शे.

१२२

122

वहिरंगे अंतरंगं प्राप्नोति नानभिनिर्वृते वहितरंगं अंतरंगं प्राप्नोति तत्र निमित्तमेव वहिरंगं अंतरंगं स्पेति द्वितीयां शाखं डनेन स्प
ष्टीकृतम् परिभाषाया वाह उदितिसूत्रस्य त्वेनाभीपत्वात् आभीयायां तस्यां कर्तव्यायां समाना अये वहिरंगं संप्रसारणस्य
भीपत्वेनासिद्धत्वमिति निमित्ताभावादप्रवृत्तिरिति भाष्याशयः कैयटपस्तुस्यो न इत्यत्र यण् गुणयोरिव पपुष इत्यत्र युगप
त्याप्तेरभावान्नास्ति परिभाषोपस्थानमिति मति दंडीभाविनाविति भाष्यव्याख्यायानंतरं पचावेदमित्यादौ पूर्वतत्परिभा
षानुपस्थाने आशङ्किते एवं तर्हि अन्यथा व्याख्यायते असिद्धं वहिरंगं अंतरंगं तेषां परिभाषा वाह उदित्यत्र तापितेत्या
भात् शास्त्रीया अथवा विप्रतिषेधे परोमित्यत्रोपसंख्यातापिसंज्ञापरिभाषाणां कार्यकालत्वात् वसोः संप्रसारणदे
शत्वादाभाच्छास्त्रीया आभाच्छास्त्रीयेषु आलोपादिषु कर्तव्येषु सिद्धेति न प्रवर्तते तदप्रवृत्तौ चालोपादीनि भवं
तीति वाक्यार्थ इत्याह अस्मिन्पक्षे भाष्ये योजनात् सत्यंतरंगे श्यस्य बुद्ध्यापेक्षतेत्यर्थः तत्र निमित्तमेवेति परिभा
षाया असिद्धत्वादप्रवृत्तावित्यर्थः ॥ ॥ ॥

122

ननु अचिरापीत् अजिरायीत् इत्यत्रांतरंगत्वाद्गुणेऽप्यपदेशे चयांतरंगत्वाद्द्विनिषेधः स्यादतस्तद्व्याख्यानार्थं न सिच्यंतरंगत्वमस्तीत्यपि व
चनांतरंगत्वमस्य दित्यत आह एवंसिचीति भाष्यस्यष्टमिति तत्र हि उतरार्थमेव तर्हि सिजर्थे वृद्धिप्रणोक्तं न सिचिवृद्धिरविशेषणोच्य
ते साकुंतिमाभूत् न्यनुवीत् न्यधुवीत् इति वृद्धिग्रहणस्य प्रयोजनमुपपाद्य अनंतरं नैतदस्ति प्रयोजनं अंतरंगत्वादत्रोवडादेशोक्तः।
तेन न्यत्वाद्द्विर्नमविष्यतीति पूर्वपक्षिणा तस्मिन्निराकृते अनंतरं च सिद्धांतिना पदितर्हि सिच्यंतरंगं भवति अकार्षीत् अहार्षीत् ।

एवंसिचिवृद्धेर्पेन नाप्राप्तिन्यायेनांतरंगवाधकत्वमूलकं न सिच्यंतरंगमस्तीति श्कोगुणेति सूत्रे
भाष्यस्यष्टम् ॥ ॥

गुणेकृतेरपरत्वे च अनन्यत्वाद्द्विर्नप्राप्नोति इति तस्मिन् दूषणे उद्भाविते इतरेण माभूदेवं हलंतस्येव न्येवं भविष्यतीति परिहृते
पुनः सिद्धांतिना इह तर्हि न्यस्तारीत् न्यदारीत् गुणेऽपरत्वे चानन्यत्वाद्द्विर्नप्राप्नोति हलंतलक्षणयाश्चरेदीति प्रतिषेधः
निदूषणे उद्भाविते इतरेण माभूदेवं त्रान्तस्येव न्येवं भविष्यतीति परिहृते पुनः सिद्धांतिना इह तर्हि अलावीत् अपावीत् गुणेकृ
ते अवादेशे चानन्यत्वाद्द्विर्नप्राप्नोति हलंतलक्षणयाश्चनेदी ॐ

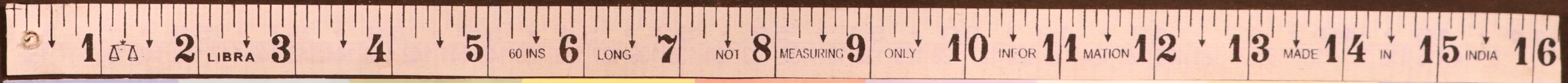
प. शे.

१२३

१२३

ति प्रतिषेधः इति दूषणो उद्भावितेऽतरेणामभूदेवं त्वांप्रत्येवं भविष्यति त्वांतस्येत्युच्यते न चेदं त्वांतत्वांतस्येत्यत्र वका
रोपि निर्दिश्यते किं वकारो न श्रूयते त्वमनिर्दिष्टो वकार इति परिहृते अनंतरं च मा भवानवीत् भामवान्मवीत् ३
त्यत्र प्रश्नेष सति सिद्धांतिना दूषणो उद्भावितेऽतरेण अविव्योर्नेति वत्यामितद्वक्तव्यं न वक्तव्यं निश्चिभ्यां निमातव्यो
इति परिहृते एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्तीपयति न सिच्यंतरंगं भवतीति पदपमतो हलादेरिति अकारग्रहणं करी।
ति परिकल्प्य कृत्वा अकारग्रहणस्यैतत्तमयोजनं इह मा भूत् अकोषीत् अमोषीत् यदि सिच्यंतरंगं स्यादकारग्रहण
मनर्थकं स्याद्गुणोक्तते अलचुत्वाद्बद्धिर्न भविष्यति यत्तर्हि णिञ्चोः प्रतिषेधं शास्त्रिणेन नेहांतरंगमस्तीति सिद्धांति।
ना अनंतरं तत्स्यष्टमेव ज्ञापकमूलकं व्यवस्थापितम् कैपटेन तत्रैव न सिचीति प्रतीकमुपादाय न्यायादप्येतत्सि
ध्यति येन नाप्राप्तिन्यायेनांतरंगस्य कृद्वाधनादिति पेन नाप्राप्तिन्यायमूलकत्वं मपितस्य व्यवस्थापितमिति सुधियो
विभायंतु भाष्ये णिश्चिभ्यां निमातव्यं तस्य णिश्चिग्रहणमकृत्वा अमिवि मवी प्रतिषेधार्थं कर्तव्यावित्यर्थः ॥

१२३

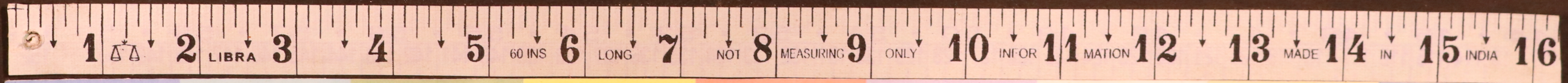

अंतरंगपरिभाषाया अक्षयुरित्यावतिव्याप्तिवारणार्थतन्निषेधभूतानां जानन्तर्येति परिभाषामवतारयति नन्वेवमित्यादिना
निषेधस्य निषेधाकांक्षायां तदुपस्थितौ तदैकवक्यतया तत्पठ्यानातिव्याप्तिरिति तदाशयः एतत्परिभाषायां तापकाकां
क्षायां तापकमाह अत्रेति तदुपपादयति अन्यथेत्यादिना ननु पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वं नवहिरंगत्वे हेतुः तत्र।

नन्वेवमक्षयुरित्यादौ वहिरंगस्योदोसिद्धत्वादनंतरंगोपपन्नस्यादत आह नाजानन्तर्ये वहिष्टप्रकृतिः।
अत्र पत्वतकोरसिद्धिरिति सूत्रस्य तु ग्रहणं तापकम् अन्यथा अधीत्यप्रेत्येत्यादौ समासोत्तरं ल्यप्रवृत्त्या
पूर्वसमासे जाते तत्र संहितायानित्यत्वात् ल्यबुत्पत्तिपर्यंतमपि असंहितया वस्थानासंभवेनैकादेशे।
त्यपि तु गपेक्षया पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयापेक्षैकादेशस्य वहिरंगतया सिद्धत्वेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव।
पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयापेक्षं वहिरंगमिति प्रेक्षेत्यादौ गुणो वहिरंग इति ग्रंथेन न धातुलोप इति सूत्रसं
योगात् सलोप इति सूत्रे च ॥

प्रमाणभावात् नापि तापकभूतस्य नसारेण तस्या लाभ इत्यतस्तस्य तत्त्वं न धातुलोप इति संयोगात् तस्येति सूत्रस्य भाष्यद्वयानुरो।
धेनसाधयितुमाह पदद्वयसंबन्धीति ॥ ॥

प.शे.

१२४

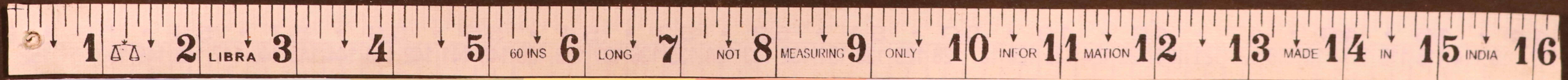
१२४

भाष्ये स्पष्टमिति तत्र हि आये किं पुनरार्थधातु कयहणं लोपविशेषणं आर्द्धधातुकनिमित्ते लोपे सति ये गुणा वृद्धिप्राप्तु
तस्तेन भवत इति आहोस्विङ्गुणा वृद्धी विशेषणमार्द्धधातुकयहणं धातुलोपे सति अर्द्धधातुकनिमित्ते ये गुणा वृद्धी प्राप्ता
मुत्तस्तेन भवत इति पक्षद्वयमुज्जाव्ययदिलोपविशेषणं प्रेद उपेद अत्रापि प्राप्नोति अथ गुणा वृद्धि विशेषणं क्रोपयति
अत्रापि प्राप्नोतीति पक्षद्वयेपि दूषणोद्भावना नंतरं यथेकसितया स्थिगुणा वृद्धि विशेषणं क्रो स्विङ्गुणा अस्तु लोपविशे
षणमित्यंगीकृते पक्षे तत्र कथं उपेदः प्रेद इति पूर्वोक्तदूषणमाशंक्य वहिरंगो गुणो नंतरंगः प्रतिषेधः असिद्धं वहिरंगं

भाष्ये स्पष्टम्

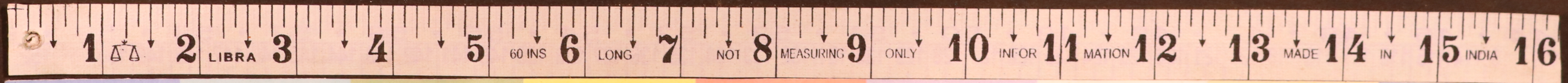
तरंगे इति परिहरिता भाष्यकृता यदा द्वयसंबन्धिवर्णद्वयोपेतत्वं स्पष्टवहिरंगत्वे हेतुं स्पष्टीकृतम् तथैव द्वितीये संयोगे
तस्य लोप इति सूत्रेऽपि यणः प्रतिषेधवार्तिप्रत्याख्याना यवाकार्थमिमादौ वहिरंगलक्षणत्वादेति वार्तिककृता अथवा
वहिरंगो यणदेशः अंतरंगो लोपः असिद्धं वहिरंगं नंतरंगे इति तव्याख्यात्राण्यकृता च तस्य स्पष्टीकृतं बोध्यम् तत्रैव
हिरंग इति प्रतीकमुपादाय यदा पूर्वप्रत्ययः पश्चादुपसर्गयोगस्तदा प्रतिषेधो नंतरंगो गुणो वहिरंगः यदा तु पूर्वमुपस
र्गयोगस्तदा गुणो नंतरंगः

१२४

पश्चात्प्रत्ययोत्यतौनिधेयोवहिरंगः सर्वथावहिरंगस्यासिद्धत्वादिष्टसिद्धिरिति कुतः त्वंद्रीत्यापतद्वाप्यात्रपदद्वयसंवंधिवर्ग
 द्वयापेक्षत्वं हेतुत्वमायाति तदुक्त्यादेनोपस्थितिकृतांतरंगत्ववहिरंगभावस्येवाश्रयणात् एतद्व्यक्तं त्रैभिमतप्रवेधानः सा
 धनेन पुज्यते पश्चादुपसर्गेणेति सुट्कात्पूर्वं इति सूत्रस्य भाष्यसिद्धांतरीत्यापि नेतत् संयोगांतस्य लोप इति सूत्रस्य भाष्यादपि ने
 तदापानि अंतर्भूतसुबुनिमित्तकपदसापेक्षान्तरंगसंयोगांतलोपापेक्षया वहिर्भूत अचनिमित्तकत्वेनेकोयणचीत्यस्य वहिरं-
 गत्वसंभवेन भाष्योपपत्तेः संयोगांतस्य लोप इति सूत्रे अंतरंगत्वादिति प्रतीकमुपादाय एकपदाश्रयत्वादिति कैपटस्य वहिर्भू-
 त उतरपदसंवंध्यच निमित्तकत्वाभावेन अंतरंभूतसुबुनिमित्तकप्रथमपदाश्रयत्वादित्यर्थः तस्मात्पदद्वयसंवंधिवर्गद्वया
 पेक्षस्य वहिरंगत्वे एतज्ज्ञापकपरं भाष्यमेव प्रमाणमिति सुधियो विभावयन्ति त्वलम् विप्रतिषेधसूत्रे असिद्धं वहिरंगल
 क्षणमंतरंगलक्षणं तत्प्राप्तान्तोवक्ष्यामि नाजानंतरे वहिर्भूतं कृत्वा प्रिरिति सातर्षेयापरिभाषाकर्तव्या आचार्यप्रवृत्तिर्तीयप
 तिभवत्येषा परिभाषा यदयं बलवत्कोरसिद्धश्चाहेत्युक्तं भाष्ये एतद्वाप्यादिसर्वसूत्रस्य ज्ञापकतालभ्यते न तस्य तदग्रहण
 स्यैव एतदभिप्रेत्येव यदयमिति प्रतीकमुपादाय कोसिचदधीत्येति वहिरंगस्यैकादेशस्यासिद्धत्वात् त्वत्वं न भविष्यति तु कच
 प्रवर्तिष्यते इति किमसिद्धवचनेनेति ॥

प-शो-

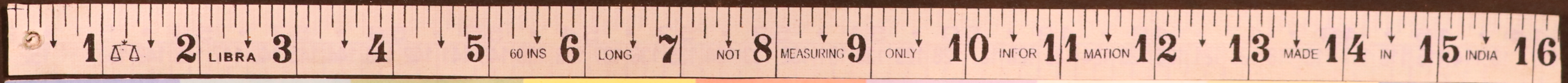
१ २५

इदानीं षत्वांशे तदुक्तिं पत्नित्वादिना नूयत्वं डयति तन्नेति ननु तु ग्रहणमात्रस्य तापकत्वे कथं सामान्यतो यदयं षत्तुको रसिद्धः
त्याहेति भाष्योक्तिः संगच्छेतेति चेन्न षत्तुको रित्यस्य मन्त्रासनिर्दिष्टत्वेन तस्योक्तत्वे दोषात् ननु कोसिचदित्यत्र सिचत् इत्य
स्य पदत्वेन सकारस्य पदादित्वात् तात्पदाचोरिति निषेधेनैव षत्ता प्रवृत्तौ तद्व्यावृत्त्यर्थं प्रकृतसूत्रे षत्तु ग्रहणमेव व्यर्थमित्यत आ
ह एकादेशस्येति एवंतर्हि परादिवद्भावेन कोसिचदित्यस्य पदत्वेनेहः पूर्वसंबन्धित्वाभावात् पदद्वयसंबन्धि वर्णद्वयापेक्षत्वाभा

यत्तु षत्तु ग्रहणमपि तापकमन्यथा कोसिचदित्यादौ पदद्वयसंबन्धि वर्णद्वयापेक्षत्वेन वहिरंगस्यैकादेशस्यासिद्धत्वेन
च षत्ता प्रवृत्तौ किं तेनेति तन्न इहः पूर्वयदसंबन्धित्वेन षत्तुस्यापि पदद्वयसंबन्धि वर्णद्वयापेक्षत्वेनोभयोः समत्वात्
एकादेशस्य परादित्वेन कोसिचदित्यस्य पदत्वेन पदादित्वाभावात् न तात्पदाचोरित्यनेन निषेधः त्रैपादिकेतरंगेका
र्यकालपक्षेपिवहिरंगपरिभाषाया अप्रवृत्तेः पूर्वमुपपादितत्वात् ॥

वेनोभयोः समत्वाभावात् कैयटोक्तां त्रत्तु ग्रहणस्य तापकत्वं युक्तमेव किंच पदद्वयसंबन्धि वर्णद्वयापेक्षत्वेनैव वहिरंगत्वं अ
पितु वहुनिमित्तत्वेनापि तथाच एकादेशस्य वहुनिमित्तत्वेन वहिरंगत्वं षत्तुस्य तदपेक्षया अस्य निमित्तत्वेनांतरंगत्वम् अत
एव सामान्यतो भाष्योक्तिरपि संगच्छते तस्याविशेषविषयतया संकोचे प्रमाणाभावश्च तत्राह त्रैपादिकेतरंगेति ॥

१२५

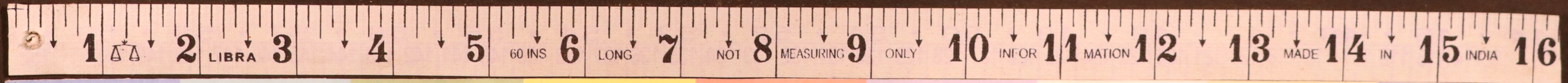

इदानीं सीरदेवाप्रकृतं परिभाषार्थमनंगीकर्तुं स्वाभिमतपर्यवक्तुमाह परिभाषार्थस्ति नि अन्वयानंतर्यनिमित्तरेके इति अनेन परिभाषास्य अजानंतर्यपदे चोन्वयानंतर्यमित्येकवचनात्तेन समासः अजानंतर्यपदस्य तन्निमित्तके लक्षणचेतुभयं सूचितम् ननु परिभाषामंतरंगवहिरंगोभयासाधारण्येन अजानंतर्यश्रुत्तौ कथमंतरंगश्रुक्तिरित्यत आह असिद्धं वहिरंगमंतरंगमिति अनुवृत्तिसूचनादिति विप्रतिषेधे सूत्रे भाष्यकृतेति शेषः स्वीकृतपरिभाषार्थफलमाहा तेनेति एतेन अचोरानंतर्यमजानंतर्यमिति द्विव

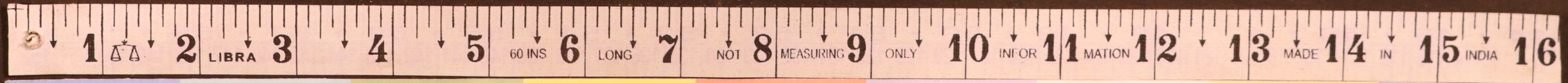
परिभाषार्थस्य अचोरानंतर्यनिमित्तके तरेके कर्तव्ये जातस्य वहिरंगस्य वहिष्टप्रकृतिर्न वहिःपदेन वहिरंगतस्य भावो वहिरंगत्वं तस्य प्रकृतसिद्धत्वं स न प्रकृतिर्न प्राप्तिः असिद्धं वहिरंगमित्युक्ता नाजानंतर्य इति वक्ष्यामि इति भाष्योक्त्या तत्र तस्यांतरंगस्य स्यात्तद्वृत्तिसूचनात् तेन पचावेदमित्यादौ न दोषः अंतरंगस्यावस्थानिककार्यस्यैव स्यान्वयानंतर्यनिमित्तकत्वाभावात् ॥ ॥

चनोत्तेन समासे द्वयस्य साधारणे अजानंतर्यमंतरंगे वहिरंगे उभयं वापत्रास्तितत्र वहिरंगपरिभाषाप्रवृत्तिर्न निवर्ततः सीरदेवादयो परास्तः तथा सति धर्मग्राहकमानविरोधो न धातुलोप इति सूत्रस्य भाष्यविरोधश्चापि स्यात् न धातुलोप इति सूत्रे भाष्ये हि उपेक्ष इत्यत्र धातुलोप इत्यस्यार्द्धधातुकविशेषणत्वेति प्रसंगमापद्यगुणो वहि ॥ ॥

रंगशुक्तम् अंतरंगेनिषेधेकर्तव्येवहिरंगस्यागुणस्यासिद्धत्वात्प्रसंग इति तदाशयः अंतरंगेवहिरंगेवाग्रजानंतर्ये
 श्चार्थेनुप्रकृते अंतरंगस्याजानंतर्याभावेतवहिरंगस्यगुणस्याजानंतर्यसत्वात्प्रजानंतर्य इति निषेधे चि-
 द्वासांभवेनानिप्रसंगतादवस्थानद्विरोधः स्पष्ट एव ननु सिद्धांतौर्थेपि अद्वसोमादिनिसूत्रस्य अभू आसाते अमी आस
 ने इत्यत्रमात्रगुणसंज्ञायां पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वादयावेकादेशप्रतिषेध इति वार्तिकोक्त असिद्धत्ववर्णनं विरुध्येत ।
 अंतरंगसत्त्वादिदृष्ट्यावहिरं अयादीनामसिद्धत्वात्विष्टपूर्वत्वनिर्दिष्टसत्त्वादीनामपत्त्वाभावेन पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याप्रवृ
 त्तेः अंतरंगेवहिरंगेवाजानंतर्ये श्चार्थेनु अंतरंगजानंतर्याभावेपि प्रकृतेवहिरंगजानंतर्यसत्त्वे ननाजानंतर्य इति
 निषेधेनवहिरंगसिद्धत्वासांभवात्पूर्वत्रासिद्धत्वोपवर्णनं वार्तिककृतासंगच्छत इति चेत्तः त्वरवसानयोरितिसूत्रस्यसि
 द्धांतमाध्यानुरीधेननिपादिष्येत्तदंतरंगे असिद्धं वहिरंगमिति परिभाषाया अप्रवृत्त्यातत्रत्यवार्तिकस्य तद्भाष्यस्य च सिद्धां
 तत्वेन विरोधाभावात् ॥ ॥ ॥ ॥

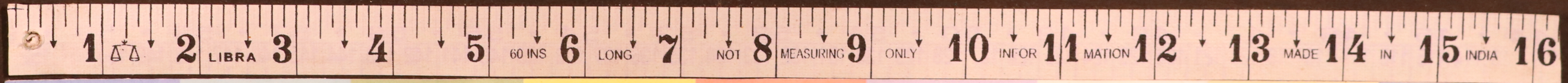

३
 इहानीपूर्वोक्तपरिभाषार्थे जानवहिरंगस्येत्युक्ते कृत्यमाह जानस्येति अयजे इंद्रं धियति इत्यादाविति अन्यथात्रनाजानंत।
 र्येतिवहिरंगपरिभाषानिषेधादयज इंद्रं तत्रापवादत्वादीर्घधीयतीत्यत्र परत्वात्पूर्वप्रगंनेतिगुणोत्तन्नसिध्येत जानस्यवहि
 रंगस्येत्युक्तौतप्रकृतेजानवहिरंगत्वाभावात्राजानंतयेतिपरिभाषायाअब्रह्मत्वावहिरंगासिद्धत्वेनतत्सिद्धिनिप्रत्यूहा अ
 तपवेतिजानस्यवहिरंगस्येत्युक्तादेवेत्यर्थः इण्डीशीनाप्राजुणः सवर्णदीर्घत्वादिति विप्रतिषेधसूत्रस्यभाष्यम् शचउंत।

जानस्यवहिरंगस्येत्युक्ताअयजे इंद्रं धियतीत्यादीवहिरंगस्यदीर्घगुणादेरसिद्धंअतपवउण्ण्डीशीनामा
 जुणः सवर्णदीर्घत्वात् शचउंत तस्यांतरंगलक्षणत्वादिसंगच्छते ॥

स्यांतरंगलक्षणत्वादिति यदितन्निमित्तग्रहणंक्रियते शचउंतेदोषः रिपतिरियति धियतीति प्रादुवत् प्राप्नुवत् ३
 ति तन्निमित्तग्रहणोदोषमुद्भाव्य अत्रनप्राप्नोतीति प्रतिज्ञायहेतुत्वेनोपादानं किति चेति सूत्रस्यभाष्यम् इत्यादीत्यत्रादिश
 द्वेन आरभ्यमाणो नित्यो सौपश्चासौ व्यवस्थापः। युगपत्संभवो नास्ति वहिरंगेण सिध्यतीत्यवः परस्मिन्निति सूत्रस्यभाष्यं
 संगच्छते इति प्रत्येकं संवध्यते इण्ण्डीशीनामिति विप्रतिषेधसूत्रस्यभाष्योदाहरणानित अयज इंद्रं वृत्त इंद्रं य इंद्रं
 इति तत्रैव स्पष्टानि अंतिमोदाहरणं तु यद्व्यामद्येति बोध्यम् ॥ ॥

प.शे.

१२७

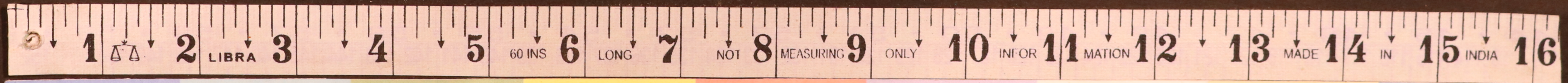
(२७)

तत्रैवमोमाहोश्चेति सत्रस्य आहुः ग्रहणमपि प्रमाणमिति वक्तुमाह अतएवेति पतदर्थस्तु पूर्ववदेवा ३ दानी पूर्वोक्तार्थे जानस्य
वहिरंगस्येत्पुक्तावपि अक्षयुरित्यत्र न जानंतर्था इति निषेधामसत्तेनायमिदं वहिरंगमित्युक्ते ३ सिद्धत्वं स्पष्टं नृहत्वा हलिलोपा
पः स्वाभिमाशंकते न चेमि पूर्वोक्तार्थे एव अपोऽन्यानंतर्था निमित्तकैतरंगे कर्तव्ये इत्यस्यानंतरं कर्तव्ये इति वत् कृते चेत्पाध्या
हृत्य तस्मिन् दंतरंगं प्राप्नोतीति तत्र कर्तव्ये इति शेषः पूरणे न वा ३ पति अच इति ननु वलिलोपे वहिरंगपरिभाषया अनित्यत्वा

अतएव जोमाहोश्चेत्याहुः ग्रहणं चरितार्थं तद्विशिव आरहीति स्थिते परमपि सवर्णदीर्यं वाधित्वा धातूपसर्गकार्य
त्वेनानंतरंगत्वाद्गुणे वृद्धिवाधनार्थम् न चाक्षयुरित्यत्र यणि कृते ऋदो सिद्धत्वा हलिलोपापतिरिति वाच्यं अचोऽन्या
नंतर्था निमित्तकैतरंगे कर्तव्ये कृते च तस्मिन् दंतरंगं प्राप्नोति तत्र कर्तव्येनासिद्धत्वं मिति तदर्थान् असिद्ध
परिभाषाया अनित्यत्वेन तद्वारणे तस्यापि वैपर्थ्यम्

देवतद्व्याप्तिवारणे परिहारार्थे अधिकनिवेशे विफल इत्यत्र आह असिद्धेति तथा च तदतिव्यतिरेकविशेषापेक्षं तापकं सामा
न्यायेत्तं वा नायः वलिलोपे तदतिव्यतिरेकविशेषतापकस्यानुपलब्धेः न द्वितीयः सामान्यायेत्तया तदतिव्यतिरेकत्वत्तु कोरसिद्ध
इति सत्रस्य तु ग्रहणस्य प्रत्ययोतरपदयोश्चेति सूत्रे मर्पयंतानुवृत्तेश्च अभ्यासस्यासवर्णं इत्यादेर्वात्तापकत्वेना जानंतर्था
त्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेः तस्मादुभयथाप्यनित्यत्वेन तद्वारणं युक्तमिति भावः मूले अस्मत्पुल्लक्षणम्

१२७

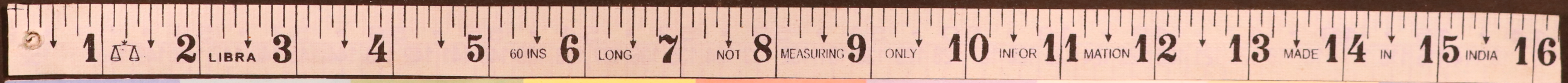

तैनेवेति परिभाषाऽनित्यत्वेनैवेत्यर्थः तत्रेयायनिर्बुद्धयनुमाहा अतएवेति परिभाषासत्त्वादेवेत्यर्थः ननुवृत्रहध्यामित्यादौ
वर्हिर्भूतभ्यानिमित्तकवहिरंगतेत्युक्तिश्चिन्त्या परंपर्यानिमित्तत्वमादायवहिरंगत्वाश्रयणेतुनमानम् धनितं चेदं नलोपः सु-
विनिसूत्रेभाष्येति पूर्वोक्तसिद्धांतविरोधान् बाह्युक्तिसूत्रस्य तापकपरभाष्यानुरोधेन परंपर्यानिमित्तत्वमादायवहिरंगत्वा
श्रयणेतु पूर्वोक्तसिद्धांतसंगतिः स्पष्टवस्यात् नलोपः सुविनिसूत्रस्य भाष्यानुरोधेन परंपर्यानिमित्तत्वमादायवहिरंग

तैनेवसिद्धैः अतएव नलोपः सुविनिसूत्रेकनित्यग्रहणंचरितार्थं अन्यथावृत्रहध्यामित्यादौवर्हिर्भूतभ्यां
निमित्तकपदाश्रयणेनवहिरंगतयानलोपासिद्धत्वेनसिद्धेतद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ममतनुक्तिश्च जानंत
र्यसत्त्वात्तदोषः नचैतद्द्वयस्यपितीति सूत्रस्य भाष्यविरोधः तत्रहि यामाणीकलमित्यत्रेकोद्देशो
इतिहस्वेकते ॥ ॥

ताश्रयणस्यच्छाचित्कत्वकल्पनेतुकाचित्कत्वमित्यस्यतलोपः सुविनिसूत्रस्य भाष्यविषयतयातिरिक्तविषयत्वस्यावश्यंवक्त
व्यत्वेनदोषत्वादवश्यम् तत्कल्पनेप्रमाणभावश्च तद्भाष्यस्यान्यथानुपपत्तेः इतिचेन्न परिभाषांगीकर्तृमतेनतदुक्तेरदोषत्वा
त् पतद्व्यकृतेरसिद्धंवहिरंगमितिपरिभाषानित्यत्वेनैव सर्वनिर्वीहेनाजानंतर्त्य इतिपरिभाषायाअनावश्यकत्वमिति सिद्धां
तात् वक्ष्यतेचैतदनुपपदमेव प्रमत्ति परिभाषांगीकर्तृरित्यर्थः परिभाषासत्त्वेहस्यपितीति सूत्रस्य भाष्यविरोध
माशंते नचैवमिति तत्रत्यंभाष्यमुपपादयति तत्रहीति ॥ ॥ ॥ ॥

प.शे-

१२८

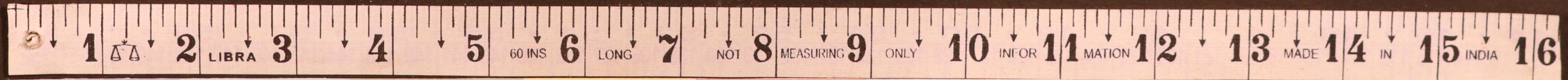
128

विपक्षेभाष्यासंगतिस्पष्टयति नाजानंतर्त्येति एतत्परिभाषाणावश्यकत्वबोधनैव न ह्यप्योपपत्तौ न विरोध इति परिहरति तेने
ति तत्राच परस्मिन्निति सूत्रस्य भाष्यसंवादपति अतएवेति तस्यानावश्यकत्वादेवेत्यर्थं ननु विप्रतिषेधसूत्रे असिद्धं वहिरंगमिति प
रिभाषाया अक्षयुः हिरण्यमुः इत्यत्रानिव्याप्तिमाशंक्य नैष दोषः असिद्धं वहिरंगलक्षणमंतरंगलक्षण इत्युक्ता ततो वक्ष्यामिना
जानंतर्त्येव हिष्टप्रकृतिरिति वदता भाष्यकृता तस्या आवश्यकत्वसूचना कथमनावश्यकत्वपरिभाषाया वक्तव्यमिति तत्राह ।
पुनरत एवेति विप्रतिषेधसूत्रे भाष्यकृतान्तस्या उक्तत्वेपि तत्रोक्तं अन्यत्र कुत्रापि तस्या अनुक्तत्वा दनावश्यकमिति भावः संप्रसार

तु कमा क ह स्व स्य वहिरंगा सिद्धत्वेन समाहितम् नाजानंतर्त्येति सस्य सत्वेन तत्र तदप्राप्तेरसंगतिस्पष्टेवेमिवाच्यं
तेन भाष्येणास्यानावश्यकत्वबोधनात् तत्राप्यनेनांतरंगपरिभाषाया अनित्यत्वबोधनस्यैव व्यापत्वात् अतएवा
चः परस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये पटु इत्या इत्यत्र परयणादेशा स्यात् सिद्धत्वात् पूर्वयणादेशः साधितः अतएवेषा परिभा
षाभाष्ये पुनः कापिनोस्ति विता अतएव ॥ ॥ ॥

एतच्चेति सूत्रभाष्यादपि पतस्याः परिभाषाया अनावश्यकत्वमित्याह अतएवेति एतस्यानावश्यकत्वा देवेत्यर्थः संप्रसारणाच्चे
ति सूत्रे भाष्ये अंतरंगपरिभाषा मुपक्रमाय योगेव ह निप्रयोजनानि संतियदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या प्रतिविधेयदोषे ध्वनि
पाठः अन्नत्रत्याय योगे इत्यस्य विप्रतिषेधसूत्रे इत्यर्थमादाय निवर्द्धं विप्रतिषेधसूत्रे इति तत्र व ह निप्रयोजनानि संतीत्यत्र कस्या
इत्याकांक्षाया मुपस्थितत्वादस्मा इत्याकांक्षा पूर्वकोपस्थितिलब्धमत्र अस्या इति तत्रत्यपदर्थे पदस्य तदर्थे न मादाय अत्र न दर्थ
मित्युक्तम्

128

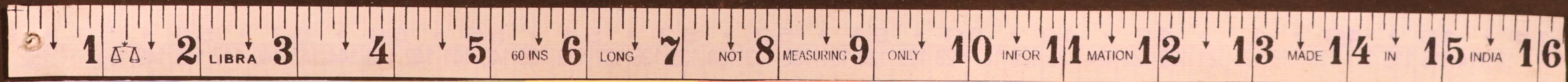

भाष्योक्तप्रतिविधानपदार्थमाह प्रतिबंधनेचेति वस्तुतस्तु अनावश्यकतास्वसमानकक्षस्वातिरिक्तसंपाद्यफलसंपादकते ।
 नाजानंतर्ग्य इति परिभाषायास्तु न तथात्वम् स्वसमानकक्षस्वातिरिक्तसंपादकत्वाभावात् न च वहिरंगपरिभाषा ।
 नित्यत्वमेव तत्फलसंपादकमिति वाच्यम् अस्यानित्यत्वस्याननुगतत्वेन अनुगतनाजानंतर्ग्य इति वचनस्य समानकक्ष-
 त्वाभावात् न च पूर्वोक्तद्वस्वपितासूत्रस्य भाष्यविरोधः तद्भाष्यप्रामाण्यादेव तद्विषये तस्याप्रवृत्तिकल्पनेनापि विरोधाभा-
 वात् अतएवाचार्यप्रवृत्तितापयति भवत्येषा परिभाषा यदयं वचनकोरसिद्ध इत्याह इति परिभाषोपवर्णनं संगच्छते ।

अं

अंतरंगपरिभाषामुपक्रम्य विप्रनिषेधसूत्रे अस्याः बहूनि प्रयोजनानि संनितदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्यामिति
 विधेयं दोषेष्वित्युक्तं संप्रसारणाच्चेति सूत्रे भाष्ये प्रतिपदविधानं च परिभाषाविषये नित्यत्वाप्रयणमेवेति ध-
 नितमित्यलम्

अन्यथा तदनि प्रयोजनत्वज्ञापकोपवर्णनमेव कुर्यात् किंच सामान्यपेक्षज्ञापके न सर्वत्रानित्यत्वे ज्ञापने अंतरंगरपि विधी-
 न् इत्यादि परिभाषाभाष्योक्तानि ज्ञापकान्युच्छिद्येरन् नाजानंतर्ग्य इति वक्ष्यामीत्युक्ता तदनुलोखस्तु नेतस्या अनावश्यकत्वसूच-
 नापपित अत्रैव व्याख्येयमित्यर्थ सूचनापेति न तद्विरोधः प्रतिविधेयं दोषेष्विति संप्रसारणाच्चेति संप्रसारणसूत्रस्य मा-
 ष्यमपि असिद्धपरिभाषाप्रतिपत्तिनिषेधवचनविधानपरम् तस्मान्न परिभाषाया अनावश्यकत्वकल्पयितुं युक्तमिति
 त्ववधेयम्

मा-
टी-

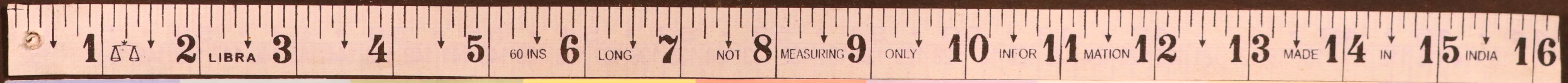
129

अजानंतर्यातरंगविषयश्चतुर्चुरित्पादावसिद्धंवहिरंगमितिपरिभाषायाः परिधांतरेणातिव्याप्तिपरिहृतेदा
नीवहिरंगलुग्वेषयकगोमात्रियश्रुत्यादौतदव्याप्तिपरिहृतं अंतरंगानपिविधीनितिपरिभाषांतरमवतारयति
नन्वेवमिति अत्रताकांतायांभाष्येकक्रमेणैवज्ञापकमाह अत्रेति तदेवोपपादयति त्वत्कृतमित्यादि त्वत्सु
त्रमत्सुत्रश्रुत्यादौतवममावादेशावाधनार्थत्वेनप्रत्ययोतरपदयोश्चेतिसूत्रस्यवारितार्थान्नहैयर्थमितिज्ञाप
कविमटनमाशंकते नन्वित्यादि अत्रमूलेतुभ्यंहितंत्वहितंवापंतदीपंश्रुत्यादि । तवपुत्रस्तत्सुत्रश्रुत्यादावि

ननुतवपुत्रस्तत्कृतमित्यादौलुग्वेषयान्तरङ्ग-त्वादिभक्तिनिमित्तकत्वेमावेकवचनरूपेण
सिद्धेरिदं व्यर्थं संज्ञापकम्

त्यादिशब्देनग्राह्याः तवममादिवाधनार्थमित्यादिशब्देनतुभ्यादिसंग्रहः नन्वेवंगोमात्रियश्रुत्यादौपदहय।
निसितकसमासाश्रितत्वेनवहिरंगलुकंवाधित्वाहलुङ्गादिलोपेनुमादयः स्युरतग्राह ॥ अंतरंगानपिविधी-
त्वहिरंगोलुग्वधते अत्रप्रत्ययोतरपदयोश्चेतिसूत्रंज्ञापकम्

125

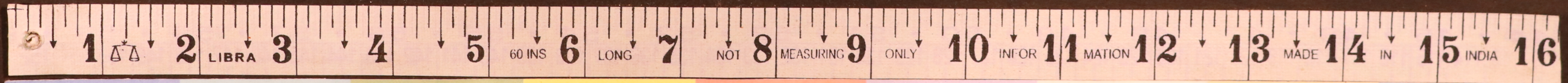

तदुभयपत्रेवभाष्योक्तंमपर्यंतानुवृत्तिनेवतत्रतापिकेत्याह एवंतर्हीति प्रत्ययोत्तरपदश्रेतिसूत्रेपवमेवभाष्योक्ततापकत्र
 मोत्रदृष्टव्यः तत्रहि किमर्थमिदमुच्यते इत्यादिपूर्वोक्तरीत्याशास्त्रवैयर्थ्यमुपपाद्य एवंतर्हिसिद्धेसतिप्रत्ययोत्तरपदयोस्त्वमौ
 शास्त्रितज्ञापयत्याचार्योऽन्तरंगानपिविधीन्वाधित्वावहिरंगोलम्भवतीतिसंपूर्णसूत्रतापकेनपरिभाषांतापयित्वातत्र
 पूर्वोक्तशंका मेवाशंक्यः नंतरंयत्तर्हिमपर्यंतग्रहणमनुवर्तयतीतिमपर्यंतानुवृत्तेर्तापकत्वमुक्तम् अत्रप्रत्ययोत्तरपदयो
 श्रेति सूत्रस्योत्तरपदग्रहणस्यैवतापकत्वंयुक्तंनसंपूर्णसूत्रस्यतद्वर्णयितुम् पुष्पदस्मादादिभ्यःप्रातिकमात्रेभ्यःआ

एवंतर्हिअत्रत्यमपर्यंतानुवृत्तिर्तापिकेतिभाष्यकृतः पुष्पदस्मादादिभ्यःआचारद्विपत्तनसंपूर्णसूत्र
 स्यात्तापकापरभाष्यप्रामाण्यात्

रक्षितपितृदादेशसंपादकतयातत्रत्यग्रहणस्यचरितार्थत्वादिनि प्राचीनोक्तेरनादरणीयतां धनपतिश्चनपितुमाह पु
 ष्पदस्मादादिभ्यःश्रेति ननुयदयंषत्तुकोरसिद्ध इत्याह इतिविप्रतिषेधसूत्रस्यभाष्यस्यतुक् ग्रहणमात्रतापकपरत्व।
 वदत्रापि उत्तरपद मात्र तापकपरत्वकल्पनेनपुष्पदस्मादादिभ्यश्चाचरद्विपोऽनभिधानकल्पने प्रमाणाभावात्प्राचीनो
 क्तेरनादरणीयतासंभवतीत्यतस्मैस्त्वस्मिन्निधानेहेत्वंतरमाह हस्तन्यापइति तत्रहिइमेवहवःआम् शब्दोःकासप्रत्य
 पादाम् मंत्रेतिटिडःसूत्रोस्त आम् किमेतिडः व्यययादाम्बद्वयप्रकर्येडे राम् नयाग्रीभ्यइति कसेदं षष्ठीवहवचनस्यग्रह

प-शे-

टी.

130

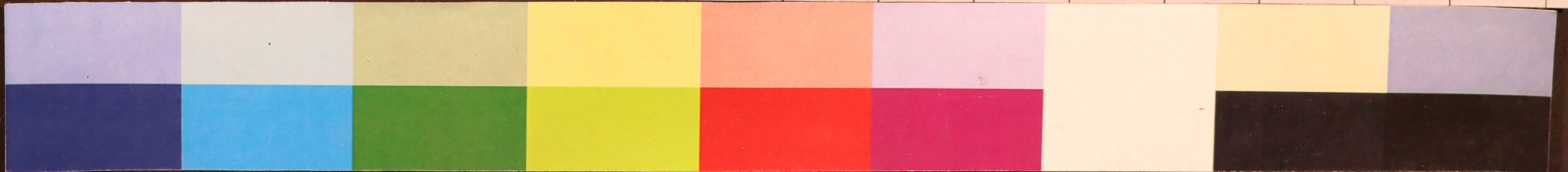
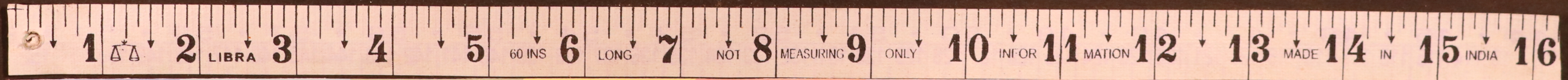
गमित्युक्तानंतरं अथास्य कस्मात्तत्र भवतिकास्य त्वया दाममंत्रे लिटितिमात्तिथाननुबंधग्रहणेपिनसानुबंधकस्ये
तीति समाहिते सतस्यैवमर्थो नुबंधः कर्तव्य इहास्यग्रहणं माभूदित्यादिप्यननुवावश्यकमकारस्ये संज्ञाप।
रित्राणार्थमकारानुबंधः कर्तव्य इति समाहितम् अनंतरं च नार्थ इति संज्ञाप रित्त्राणार्थेनेत्कार्या भागवादिसंज्ञान
भविष्यतीतीत्याशंक इदमस्ति कार्यमिदं नोत्पात्तरति अचामात्पात्तरो यथास्यादिति समाधाय च प्रत्ययांतादपंवि
धीपतेन च नालि विशेष इत्युक्तम् तथापि पदिहलन्तेभ्य आचारक्षिप्पात्तत्र सनायंत इति वातु संज्ञायां धातु।
ताल्लिटिकास्य त्वयादित्याम् भवत्येव तत्र च मकारस्य संज्ञायां हस्तलः एवं ग्रामस्यान् मित्राभावे हल उत्तर इति

इत्सनचाप इति नुद्विधापकसूत्रस्याभाष्यप्रमाणेन हलन्तेभ्य आचारक्षिवभावाच्च एवमेवेकार्थ

काभ्यां प्रातिपदिकाभ्यां प्रातिपदिक प्रकृतिकणिचोप्यनभिधानं बोध्यम् ॥

विशेषोऽस्येवेति नास्ति विशेष इत्युक्तमपुक्तं स्यादतः एतद्भाष्यप्रामाण्यादलन्तेभ्यः आचारक्षिवेव न भवतीति
कल्पते इति भावः तदुक्तं च तत्रैव केयटेना प्रत्ययांतादिति प्रतीक-पादाप्येवाजंताः ननु हलन्ते आचारक्षिवन्ते
भ्य आस्येवनेतदस्येकोपमतमेतत्त्रापि हलन्तेभ्योऽनभिधानादाचारक्षिवभाव इति एवं तर्हि एकार्थकाता।
भ्यां प्रातिपदिकाभ्यां पुष्पदस्मभ्यां तत्करोति तदा चष्टेणि चित्तादपतिमादयति तिप्रयोगः सिध्यति तदर्थं प्रत्य
योतरपदयोचेति सूत्रे स्पष्टप्रत्ययग्रहणस्य चारितार्थ्यादेवमपिन संपूर्णसूत्रस्य स्तापकतासंग-ते इत्यत आ
ह एवमेवेति अत्रानभिधाने ममाणसंपूर्णसूत्रस्य स्तापकपरमाख्यमेव ॥ ॥ ॥

१३०

प्राचीनोक्तान्दण्डनमेवानभिधानेफलं दर्शयति एतेनेति वस्तुतस्तुभिधानेप्रमाणं चिंत्यम् संपूर्णसूत्रज्ञापकपरभाष्यस्य
तुयदयं वस्तुकोरसिद्ध इत्याहेति वदप्युपपत्तेः प्रमाणशोथित्वात् मपर्यंतानुवृत्तेर्ज्ञापकत्वं मुक्तं तदेवेदं पीसुपयादयितु
माशंकते नत्विति असिद्धवत्सूत्रस्थभाष्यसंमतेऽसर्गसमानदेशाप्रवादा इति न्याय्य- गीकृत्यतदनुवृत्तेर्वैयर्थ्यमाशंकते
नचेति अमकजादौ तस्य न्याय्यस्य विचारेणानुपादेयत्वाच्चतदनुवृत्तेर्वैयर्थ्यमिति परिहरति तस्येति न्यायस्येत्यर्थः अत्राक
जादावित्यत्रादिशब्देन बहुच संग्रहः उत्सर्गसमानदेशाप्रवादा इति न्यायेनापवादस्योत्सर्गसमानदेशत्वं सर्वत्राभ्युपेय

एतेन तत्रादेशार्थप्रत्ययग्रहणं चरितार्थमित्यपासाम् ननु मपर्यंतानुवृत्तिरपि सर्वादोरात्वारणाय चरिता
र्था नचोत्सर्गसमानदेशाप्रवादा इत्येनासिद्धवत्सूत्रस्थभाष्यसंमतेन मपर्यंतस्यैवादेशत्वे सिद्धे तदनुवृत्ति
र्यथ्यति वाच्यम् तस्य अमकजादौ विचारादिचेत्त अमिमित्वेन तेवद्विपुलसंग्रहणेनाकविश्राक्
देर्ग्रहणेन तस्य बाधेऽप्यत्रोत्सर्गस्य त्यागे मानाभावात् ॥ ॥

ते किं न सति बाधा के सति न बाध के उत्सर्गभिन्ने देशत्वे नैतावतौत्सर्गप्रवृत्तस्य परित्यागः संभवति नापि तत्र किंचित्प्रमाणं पश्या
मः तस्मात् अमादौ मित्वा दिवैयर्थ्यप्रवाधकस्य सत्त्वात् न्यायेन तत्र अमादीनाम उत्सर्गसमानदेशत्वाभावेऽपि प्रकृतौ उत्स
र्गसमनदेशत्वे बाधकाभावात् मपर्यंतानुवृत्तेर्वैयर्थ्यतदवस्थमेवेति परिहरामि नेति तत्र सौत्रादेशविधानप्रविप्रयागमि

प. शे.
टी.

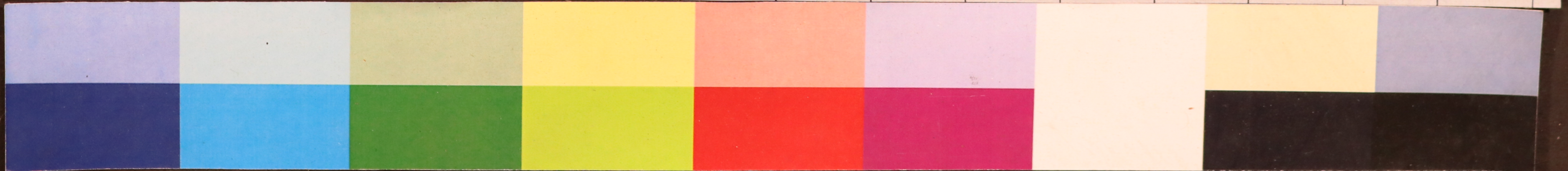
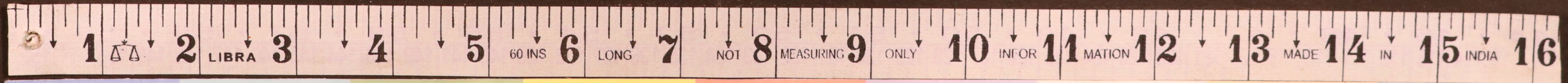
131

तिनिर्देशमाह अतपवेति पाथकविरहे उत्सर्गसमानदेशाप्रपवादार्तिन्यायस्य सत्तादेवेत्यर्थः तदेवोपपादयति
अन्यथेति तथाच युष्माकास्मादेशविधानं स्वेतदर्थं तपदववाद्भूतेन तव कममकावेकवचनेत्यनेनोत्सर्गसमान
देशाप्रवाद इति न्यायेन यथा तव कममकावादेशो स्यातामिति उत्सर्गसमानदेशाप्रवादार्तिन्यायाभावेन तस्मि
न्वर्णितेन त्रिकडिः त्र्युक्तेषु सिद्धौ युष्माकास्मादेश विधानं व्यर्थं स्यात् तस्यैव सत्तापयति सत्याप्योऽस्तीति स
तितु तस्मिन्नाकडिः त्र्युक्तेन स्यात्तादेशात् तदपवादपास्तव कममकायोरपत्त्यादेशात्तापतिः अतस्तत्र व्यर्थं नहि
धानं चरितमिति भावः अनभिहित इति सूत्रस्यैकपरीत्यामप्यन्तानुवृत्तिज्ञापितेति वदतां भाष्यकृतां मते पत-
अतपवतस्मिन्वर्णितेन पुष्पाकाद्यादेशविधानं चरितार्थमन्यथा आकडादेशमेव विदधान् आक
डिः तवकाद्यादेशयोरतदपवादयोरुक्तन्यायेनाप्यादेशात्तापतिरतस्तद्धिधानमिदमेव तज्ज्ञापकम् यथा
पि विरोधे वाधकत्वमिति वार्तिकमतेयं न्यायः भाष्यकारस्तु विनापि विरोधस्यपि संभवे वाधकत्वमिच्छ
तीत्यनभिहितसूत्रस्यैकपरीत्यानापत्तिरपमः ॥ ॥

न्यायाभावमाशङ्कते यच्चपीति अनभिहित इति सूत्रे हि अत्र बहुजकत्वं अनभिहिताधिकारप्रत्याख्यानवा
दिना विहिते विहितं न भवतीत्यत्र दृष्टान्तत्वमुपपाय अनंतरं ननु च अत्र बहुजकवोपवादाः ते अपवादत्वाद्वाय-
काभविष्मति अत्र बहुजकत्वनानादेशात्तादुत्सर्गः अतिषेधः समानदेशोरपवादोत्सर्गाणां वापनं भवति
नगनादेशात्ताप्राप्तेर्न्युक्तं भाष्यकृता नानादेशादिति प्रतीकमुपादाय विरोधो वाधकारणं न विशेषविधान
मेव वार्तिककारस्य वेददर्शनं भाष्यकारस्तु विरोधाभावेऽपि विशेषविधानमात्रेणैव वाधकत्वमन्यत्रावोचदिति तत्र

सूत्रेणैव सति दत्तं चोक्तं तत्रात्रादि सूत्रे इत्यर्थः ॥

131

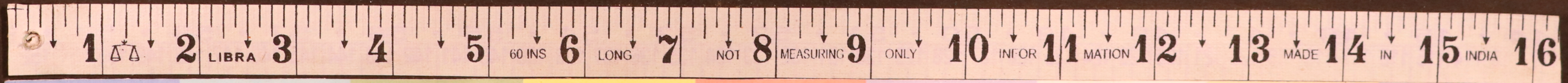

भाष्यमते एतन्मायाभावेऽपि पूर्वोक्तज्ञापकसिद्धत्वेऽसर्गः अभ्युपेयत एवेति परिहरत्राह तथापीति अत्रोत्सर्गिकैतन्मायसीकारोभाष्यमपि
प्रमाण्येत्याह एतद्भाष्यमपीति मपर्यतानुवृत्तिर्ज्ञापकपरभाष्यामित्यर्थः सिद्धेऽस्येति स्मिन्निष्पत्तिवन्धकेन्यायेप्रमत्तानुवृत्तेज्ञापकत्वमुपलक्ष्यतया
पादयितुमाह एवमिति एतस्मिन्मायेऽसतीत्यर्थः असत्यां सेतस्यां अंतरानपीति परिभाषायात्तत्कृतमित्यादौ प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यस्य तवादिवाय
नार्थत्वादुत्सर्गसमानेति न्यायेन मपर्यं तयोरेतौ स्यातामिति मपर्यंतानुवृत्तिर्व्यर्थी स्यात् एतद्वैयर्थ्यान्वयानुपपत्त्याज्ञापितायां त्वेति तस्यां अंतरंगत्वा
ल्लक्षितद्विषयेन वादीनामप्राप्त्या तदपवादत्वाभावेन तन्मायानवतारादनेकालिनि सर्वयोर्द्वयस्य दोषमावादेशो स्यातां तद्वारणाय मपर्यंतानु
वृत्तिश्चरितार्थेति भावः तत्तुत्रोक्तमप्यत्र इत्यादौ असत्यां अंतरंगानपीति परिभाषायां अंतरंगत्वात् सर्वतवयमादेशयो मपर्यंतो संभवेन मपर्यंतानुवृत्तिर्व्यर्थी

तथापि पुष्पकायादेशविधानज्ञापितउत्सर्गः स्वीक्रियते एवेति प्रकृतेन दोषः एतद्भाष्यमपि तत्सीकारे मानम् एवं
वंचमपर्यंतानुवृत्तिस्त्वत्कृतमित्यादौ मपर्यंतदेशविधानार्थी तत्र चांतरंगत्वमावित्येव सिद्धे व्यर्थी सा पक्षज्ञापिका
ज्ञापिते त्वस्मिन्नेतद्विषयेन वादीनामप्राप्तौ तदपवादत्वाभावेन मपर्यंतस्यैवादेशार्थसाचरितार्थेति तदाशयः प
रुहरदनेनांतरंगप्रवृत्तौ प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतसंभवेन तदनुवृत्तिर्व्यर्थी सतीति तज्ज्ञापिकेत्युक्तम् न अंतरं
गाणामप्यवादवाधेत्वेन तद्विषये तदप्रवृत्तेः वस्तुतः इदं ज्ञापकं वार्तिकरीत्येव भाष्यरीत्यानुवाचनिकपवायमर्थ इत्याहुः ॥

स्यात्तद्वैयर्थ्यान्वयानुपपत्त्या सत्यां तु तस्यां अंतरंगत्वानुकिविभक्तिपरत्वाभावेन तवयमादेशयोरप्राप्तौ मपर्यंतसंभवात् तदनुवृत्तिश्चरितार्थे हरदत्तोक्तम्
मपर्यंतानुवृत्तेर्ज्ञापको वर्णनं यत्तित्यादिना नूयवडयति तन्नेति अंतरंगतव प्रमादेशापेक्षया अपवादभूतप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यस्य वलीयस्त्वेन ततः पूर्व्वं अंत
रंगतवममादेशाप्रवृत्तिरिति तदाशयः उत्सर्गसमाने देशाप्रवादशक्तित्यायो वस्तुतो विचार्यमाणो वार्तिकमत एव संभवति भाष्यरीत्यानुवृत्तिर्व्यर्थी संभव
ति मिदं चाप्यन्यत्र सूत्रस्य भाष्यविरोधान् तस्माद्भाष्याक्तमपर्यंतानुवृत्तेर्ज्ञापकत्वं वार्तिकरीत्येव न स्वरीत्याच्चेवं भाष्यमते गोमन्त्रयश्यादीनां सिद्धि
र्न स्यादिति वाच्यम् तन्मते वाचनिकपवायमर्थ इति स्वीकारेण दोषाभावात् न च भाष्यमतेऽपि पुष्पायादेशविधावसामर्थ्यादुत्सर्गः स्वीक्रियते एवे
ति वाच्यम् पुष्पाकायादेशविधानस्यापि वार्तिकैरीत्येव संभवेन भाष्यमते न दसंभवादित्याह वस्तुत इति ॥ ॥ ॥

प. शे.
टी.

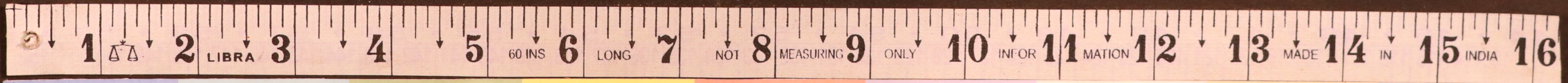
132

चपकपरभाष्यप्रामाण्येनेपंपरिभाषासुपोधात्वितिलुग्विषयैवेति केषांचित्सिधांतमनुवदति इयमिश्र
केचिदित्य-रसोद्भावनेतमस्वरसमेव पड-ह्रस्वादितिसूत्रस्यभाष्यविरोधेननयासयोरितिसूत्रस्यकेयट्यं
यविरोधेनचप्रकटयितुमाह पड-ह्रस्वादिति प्रथमतः-ड-ह्रस्वादितिसूत्रस्यभाष्यमर्थतोदशपितुमा
हा आधेश्च पड-ह्रस्वात्संबुद्धेश्चिसूत्रेभाष्ये इत्यर्थः तत्रत्वभाष्यानुपूर्वीतुप्रसक्तसंबुद्धिलोपाभावात्
भवतीतिवार्तिकसंप्रयोजनमुक्ताचनंतरंनवालोपलकोत्तंगवारणात् यथाश्रुदत्ततश्च यथाश्रु

इयंसुपोधात्वितिलुग्विषयैवेतिकेसंचित् पड-ह्रस्वात्संबुद्धेर्नयासयोरित्यादिसूत्रस्याकरप्रामाण्ये
नलड-मात्रविषया आद्येहेतुपुश्यादावनेनलोपंवाधित्वाल्गुभवतीभाष्येउक्तम् ॥ ॥

पु-तश्चअनद्वानिवाचरतीत्यर्थेप्रथमांक्तत्वाचकादाचारेकाडि-हलस्यावितिसयोधात्विति लोपल
कोमासौलुगेवभवति तथा-त्रपुजतुरहापिभवतीतिनार्थोविन्यतिषेधेनेतिभाष्यार्थः तत्रैवनेवेतीति-
प्रतीकमुपादाय अंतरगानप्यविधीन् वाधमानोलुग्वलवान् इतिअतस्त्यवले-लोपेनस्पृष्टानार्हतीति
विप्रतिषेधो नोपन्यस्तनीयश्चि

१३२

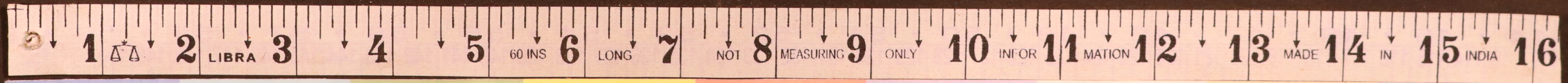

द्वितीयं नयासयोरिति सूत्रस्य कैपटे दर्शयतु माह अन्त्ये चेति नयासयोरिति सूत्रस्य कैपटे श्रुत्यर्थः पूर्वोक्ताकरशब्दस्य भाष्यकैपटे एतदुभयसाधारण-
 एणात् तत्र हि उपत्यकेत्यादिसिध्यर्थं प्रतिषेधेत्युक्तं न उपसंख्यानमिति वार्तिकमुक्तात् न हि कर्तव्यं न कर्तव्यं आचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति नैवं जातीयकाना-
 मित्त्वं भवतीति पदयं म्दल्लिकवृत्तिनिदेशं करोति तत्प्रत्याख्यानं भाष्ये तत्र पदपमिप्रतीकमुपादाय न च द्वितलुग्याभिकारोच्चारणं सादन्यथा पंच-
 भिष्टेति काभिः क्रीत इत्यर्हादिति ठको उपर्द्धपूर्वेनिलुकिक्तेलुक् तद्वितलुकिति गणोलुकि निमित्तत्वाभावादित्वं न स्यात्पंचम्यनिका इतीत्युक्ता-
 अभिमांतरंगं श्रुतिस्त्रोक्तः कैपटः नन्वेवं तद्राजस्य वहुभुते नैवास्वियामिति सूत्रे अवहुत्वे च लुग्वक्तव्यः अति कान्तो गानन्यं गति उक्ता वहु-

अन्त्ये च अन्तरंगं श्रुतिविधीन् सर्वोपिलुगाधते न तु सपलुगेवात एव सनी संस्त्रश्यादौ न लोपो न भवति पंचभिः
 खद्वाभिः क्रीतः पंचखद्वाद्यावेकादेशात् प्रागेवलग्न्यथा कृतेशस्य चलकाकाश्रवणं न स्यादिति कैपटे
 उक्तम् एतद्विरोधात् तद्राजस्येति सूत्रे कैपटे उक्तम् ॥

वच नेपरेतो यस्तद्राजस्येवं कृत्वा चोद्यते अथ किमर्थं पुनरिदं वहुवचन इत्येव सिद्धमित्युक्तेन सिध्यति वहुवचन इत्युच्यते न चात्र वहुवचनं
 पश्यमः इति भाष्ये तत्र न चात्र प्रतीकमुपादायांतरंगानपि विधीन् सयोधानुप्रापि पदिकपोरित्यपलुक् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति ज्ञापका-
 दस्यैव संभवाद्वाध इति भाव इति कैपटास्य कागतिरित्यत्र आह तद्विरोधादिति समनंतरोक्तं नयासयोरिति सूत्रस्य कैपटविरोधादित्यर्थः
 एतद्राजस्येति सूत्रे कैपटे नोक्तम् तदेतद्विरोधात् नैति द्रष्टव्यमित्यन्वयः ॥

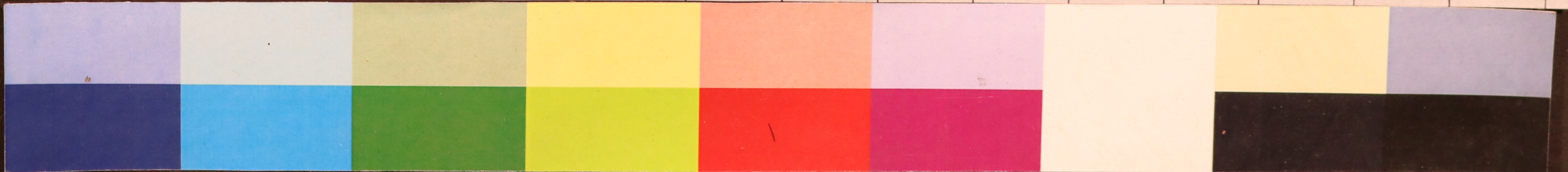
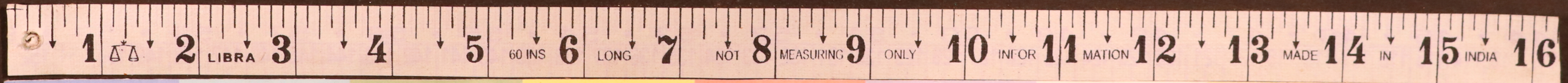

प. शे.
टी.

133

किमुक्तमित्यतस्तदेवदर्शयति अंगानिति ननु अंतरंगानपीतिन्यायेनायंलुकः सुबलकोवाधकः स्यादितिभाष्ये
पर्याशंकायां किमपि समाधानं वक्तव्यं स्यात् अन्यथा तदभाष्ये मनुपपन्नं स्यादित्यत आह लुगपेक्षयेति एतद्भाष्यं प्रा
माण्यदेवज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वाभ्युपगमे कार्योत्तरनिमित्तविनाशकलुकोवलत्वबोधने तथा एव कार्योत्तरपे
क्षयाप्रावर्त्य बोध्यते इति नैतद्भाष्यमनुपपन्नमिति भावः नन्वेन न्यायेनांतरंगानपीतिन्यायेनायंलुकः सुबलकोवाधकः स्यादिति
वत्त्वबोधने तथा चेह त्रपुत्रतत्सत्त्वपि गोमत्प्रियश्चादौ तदसंभवः अंतरंगान्ति वेलापात्तकोप्राप्तेरित्यत आह ॥
अनेन न्यायेनेति परिभाषास्थलकः शब्दः लुकः स्वप्रयोजकसमासादीत्येतदुभयपरः अन्यत्रेति तद्वाजसंयुद्धमिति
अंगानिति कुंभोत्पंगस्त्यत्र सपोलुकिवद्बचनपरत्वाभावात् तद्वाजसंयुद्धमिति लुकः न स्यादित्याशंका परभाष्यव्या
ख्यावसरे अंतरंगानपीतिन्यायेनायंलुकः सुबलकोवाधकः स्यादित्याशंका सप्तलुक एवानेन वलवत्त्वबोध
ने इति तत्प्रोक्ष्येति द्रष्टव्यं लुगपेक्षया लुकोपलवत्वस्य वक्तुमशक्यत्वादित्याशंका समाधानं वक्तुं युक्तम् अ
नेन न्यायेनांतरंगानिति नित्तविनाशकलुकस्तत्प्रयोजकसमासादीनां च प्रावर्त्य बोध्यते इत्यत्रापि सारः ॥
सूत्रे उच्यते इत्यर्थः तत्र हि तद्वाजसंयुद्धमिति सूत्रे अंतरंगानिति न्यायेनास्यापिलुको ग्रहणेनेदमनुपपन्नमत आह अ
स्येवात्रेति अस्येवात्र संभवासंभवादिति कैपटग्रंथमवतार्य ज्ञापकस्य विशेषापक्षत्वादिति भाव इति तदाशयमु
द्रव्यादपवस्तुतश्चिंत्यमेतत् पञ्च. स्यादिति सूत्रस्य भाष्यविरोधात् स्पष्टं शब्देदुशोवरे अनेनापि न्यायेन कार्योत्तरभाष्या
(शयः ३) रनिमित्तविनाशकलुक एव तदपेक्षया प्रावर्त्य बोध्यते तत एव ज्ञापकादिति नायंलुकः सुबलुगपेक्षया
वलवानिति भाष्याशयः इत्युक्तं भाष्यप्रदीपोद्योतकता ॥ ॥ ॥

१३३

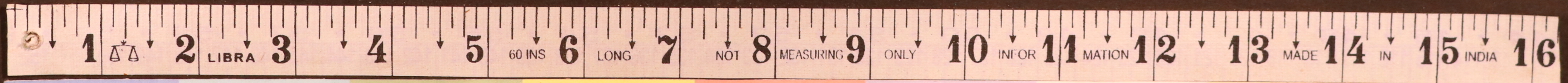

प.शे.

ननुवमपि पूर्वेषु कामशमः अपरैस्तु कामशमः इत्यत्र पूर्वेषु कामशमः अपरैस्तु कामशमः इति स्थिते असिद्धं वहिरंगमन्तरे-
गतिपरिभाष्या अन्तरंगत्वाद्गुणो पूर्वोत्तरपदयोर्व्यवर्गभावाद्गुणपतत्राश्रयणेतादिवद्भावविरहाच्च दिशः परेषां ग्रामवाचि-
नां नगरवाचिनां चांगनामवयवस्य च द्वद्विरित्यर्थकप्राचां ग्रामनगराणामित्युत्तरपदद्वद्विर्न स्यात् उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य पादद्वि-
विहितात्तदुत्तरपदे परे सर्वशब्दोदिक शब्दाश्चातोदाता भवन्तीत्यर्थः उत्तरपदद्वद्विर्न स्यात् पूर्वपदातोदाता त्वेन स्यात् सा-
वकाशं चैतद्गुणं पूर्वकास्मिन्नितिकः प्रपरपांचलकश्चादौ तथैव गुणोदकं निलोदकमित्यादौ उदके केवले इति पूर्वपदातोदा-

नन्वेवं सोमं द्रव्यं त्रिरंगत्वाद्गुणो पूर्वपदात्पर इन्द्रशब्दाभावेन नेंद्रस्य परस्येति द्वद्विनिषेधो व्यर्थः अन्ता
दिवद्भावस्तु

तत्त्वं च स्यात् सावकाशं चैतदपि उदसिदुदकमित्यादावित्यत उक्तानि व्याप्तिवारणाय पूर्वोत्तरपदनिमित्तकर्तव्यात् पूर्वम-
न्तरंगोप्येकादेशोनेति निषेधभूतां परिभाषामवतारयति नन्वेवमित्यादिना ननु सोमं द्रव्यं त्रिरंगत्वात्कृतेप्येकादेशो अ-
न्तादिवच्चेत्यन्तादिवद्भावेन पूर्वपदात्परस्य तत्त्वस्य सत्त्वेन नेंद्रस्य परस्येति द्वद्विनिषेधश्चरितार्थः इत्यत आह अन्ता
दिवद्भावस्तिति ॥ ॥

134 उभयतश्चि पूर्वपदशब्दाभ्यांमेतादिशब्दाभ्यांचविरोधस्यपुरःस्फुर्तिकत्वेनविरूहानिशापद्वयस्ययुगपदेकत्रासंभवान्नोभयतश्चाश्रयणे
तत्प्रवर्तन इतिभावः ननुउभयतश्चाश्रयणेनदभावेपिअंतवद्भावेनपकारविशिष्टसोमे इत्यस्यपूर्वपदत्वेएकदेशविकृतमिति न्यायेनद्र
शब्देनदेवताद्वंद्वेतिशामद्विनिषेधापसोस्तु इत्यतश्चाह किंचेति वृद्धिरप्यत्रेत्यत्रापिशब्दपरार्थेनदाच उभयतश्चाश्रयणेनांता
दिवदित्यंतादिवच्चेति सूत्रस्यभाष्यादिनिशेष प्ररणेनांतादिवत्त्वोभयाभावेपिपूर्वांतत्वेनैकादेशविशिष्टेपूर्वपदत्वेनद्रशब्दस्यैकदेश

उभयतश्चाश्रयणेनिसिद्धः किंचवृद्धिरप्यत्रनप्रप्नोति अंतादिवत्त्वोभयाभावेपिपूर्वांतवत्त्वेनैकादेश
विशिष्टेपूर्वपदत्वेनेंद्रशब्दःस्यैकादेशविकृतन्यायेनोभयतश्चाश्रयणेनांतादिवदितिनिषेधाभावेन

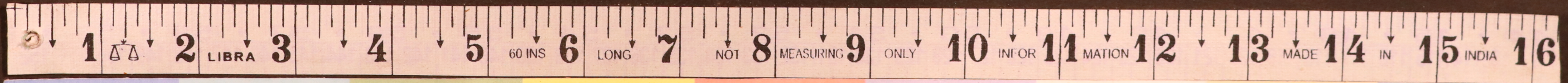
विकृतन्यायेनोतरपदत्वेपिवृद्धिरेवात्रप्रप्नोतीत्यन्वयः ननुउभयतश्चाश्रयणेनांतादिवद्भावश्चिनिर्मूलम् वतिपठितशास्त्रस्याहा
यीरोपबोधकत्वेनतस्यचविरूहविषयस्यापियुगवत्संभवेनयथाद्वयोरेकः प्रेष्यःताभ्यांयुगपद्विन्नदशकार्यमेरितोअविधार्थीक
स्यापिकार्येनकरोतितिलोकट्टांतेनास्यासिद्धेः अंतादिवच्चेतिसूत्रस्यभाष्यतएकदेशिनयुक्तिः स्पष्टंचैतदभीयादित्यत्रलघु शब्देदु
शोखरेइत्यतश्चाह उभयतश्चाश्रयणेनेति ॥ ॥ ॥

तदाश्रयणेचेति अंतादिवत्तोभयाश्रयणेचेत्यर्थः चाशब्दोत्रहेतुविकल्पार्थः एवंचैकदेशकित्तन्यायेनोभयतःश्रयणेनां
तादिवदितिनिषेधाभावेनतदाश्रयणेचोत्तरपदत्वेपीतिउत्तरपदत्वेपीत्यत्रः हेतुद्वयस्यविकल्पः उभयोत्तरपदत्वेपिबुध्यभावे
उभयसाधारणेहेतुमाह तस्यानकत्वादि द्रशद्वयैकदेशकित्तन्यायेनोत्तरपदत्वेतस्यानकत्वंसाधयति एकस्येतिअंतादिव
त्तोभाश्रयण पक्षेतस्यानकत्वंसाधयितुंतत्पक्षेतस्यानकत्वमसिद्धं परादिवद्भावेनएकादेशविशिष्टस्यैवोत्तरपदत्वेनसा च त्व

तदाश्रयणेचोत्तरपदत्वेपितस्यानकत्वादेकस्यैकादेशेनपरस्परनित्येनयस्येनिलोपेनापहारात् नचपरादिवद्भा
वेनैकादेशविशिष्टोत्तरपदत्वमेवास्त्विति वाच्यम् उत्तरपदाद्यच्च स्यानिकत्वाद्दृष्टेस्तदभावेनाप्रामैः तादृश्यानि
देशादन्यथावदाभिरित्यादावपिपूर्वातत्वेनादत्तत्वेभिसंयुक्तापत्तिरितिभाष्येस्पष्टं ॥ ॥ ॥

सिद्धत्वादित्याशङ्कते नचेति परादिवद्भावेनपेन्द्रशुत्तरपदत्वेपिबुद्धिस्यानिभूतउत्तरपदाद्यच्च त्वस्यैकादेशेपरादिवद्भावेना
नयनासंभवात् अर्थतोऽनकत्वंसिद्धमितिपरिहरति उत्तरपदाद्यजिति तदभावेनेति एकादेशेउत्तरपदाद्यत्वाभावे
नेत्यर्थः तत्रहेतुमाह तादृश्यानिदेशादिति विपक्षेवाधकमाह अन्यथेति ॥ ॥

अतएवेति परादिवद्भावेनैकादेशोऽन्तरपदाद्यच्त्वाभावादेवेत्यर्थः आशंकितं विप्रतिषेधसूत्रे भाष्यकृता तत्कैयटेनेति शेषः ननु
मांते एकदेशकिकृत्यायेन पूर्वपदत्वक् एकादेशविशिष्टस्योत्तरपदत्वस्यापि सत्त्वेन पूर्वोक्ताशंका परभाष्यस्यासंगतिरित्यत आ
ह तद्देशदेशेति तदुक्तमिति तदेतत्सर्वमभिप्रेत्येति शेषः भाष्येति विप्रतिषेधसूत्रे अनादिवच्चेति सूत्रे चेति शेषः ॥ ननु
मरुदादिभिरिन्द्रशब्दस्य समासेन ब्रह्म तस्य पूर्वपदत्वेन प्राप्तवृद्धिवाच्यपत्तेरस्येति निषेधश्चरितार्थ इत्यत आह ॥

अतएव पूर्वेषु कामशमशत्यादावन्तरंगत्वाद्गुणे वृद्धिर्न स्यादित्याशंकितं तदेकदेशमात्रस्य विकारा
भावाच्च तदुक्तं भाष्ये इन्द्रेणावचौपकौयस्येति लोपेनापहतोपरोपकादेशेन ततो नक्त इन्द्रः संपन्नस्तत्रकः
प्रसंगो वृद्धेरिति मरुदादिभिरिन्द्रशब्दस्य इन्द्रस्यैव पूर्वनिपातोऽत आह पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्
वर्मन्तरंगोऽप्यकादेशेन ॥ अत्र च न द्वंद्वस्येति निषेध एव तापक इत्यंतदिवच्चेति विप्रतिषेधे परमिति सूत्रयो
भाष्यस्पष्टम्

मरुदादिभिरिति तापकपरभाष्यमाणात् मरुदादीनामनभिधानादिति भावः परिभाषायां तापकमाह ॥ अनादिवच्चे
ति ॥ पष्टमथमथमचतुर्थयोरिति शेषः ॥ अथमेहै पूर्वेषु कामशमशत्यादावेकादेशप्रसंगस्त्वन्तरंगः वलीयस्तान्
ब्रह्मद्विविधेयेत्यतिप्रसंगमाशङ्कोक्तम् द्वितीयेहितस्यैतत्स्य लक्षणस्य पोषः पूर्वोत्तरपदयोर्वृद्धिस्त्वावेकादेशा
दिति पूर्वोक्तस्य लेपवति प्रसंगमाशङ्कोक्तम्

१३५

